

Жүнісов Б.Ж.

**Қазақстан Республикасының
қылмыстық құқығы**

Жалпы бөлім

Қарағанды 2023

УДК 343.2/.7 (574) (075.8)

ББК 67.408 (5Қаз) я73

Ж88

Пікір жазғандар:

Онгарбаев Е.А. – заң ғылымдарының докторы,
профессор;

Копбаева А.С. – заң ғылымдарының магистрі.

Жүнісов Б.Ж. Қазақстан Республикасының қылмыстық құқығы (Жалпы бөлім): Оқулым басылым – Орталық Қазақстан Академиясы - Қарағанды: «Досжан» баспаханасы, «Кент LTD» ЖШС, 2023. – 374 бет.

ISBN 978-601-7493-88-2

«Қылмыстық құқық» заңгерлік пәндер жүйесіндегі пәндердің түбегейлі де негізгісі саналады. Қылмыстық заңдарды біліп-меңгеру және оның тәртібі мен шарттарын іс жүзіндегі қолдана білу кәсіби заңгерлер үшін ең басты мақсаты болуы тиіс.

УДК 343.2/.7 (574) (075.8)

ББК67.408 (5Қаз) я73

ISBN 978-601-7493-88-2

© Орталық Қазақстан Академия

© Жүнісов Б.Ж.

**Әкем Жолжақсы
марқұмның аруағына арнаймын.**

I-тарау. Қылмыстық құқық ұғымы, міндеті және жүйесі. Қылмыстық құқық ғылымы

§1. Қылмыстық құқық ұғымы

Қазақстан Республикасының Қылмыстық құқығы құқықтың негізгі саласының бірі болып саналады. Ол белгілі бір материалдық игілікті жасау барысындағы қоғамдық қатынастарды реттемейді. Солай бола тұрса да оның реттейтін нәрсесі жеткілікті. Қылмыстық құқық қылмыс жасалғаннан кейінгі мемлекет атынан құзыретке ие болған құқық қорғау органдары мен қылмыс жасаған адам арасындағы қоғамдық қатынастарды реттейді.

Қылмыстық құқықтық қатынастың пайда болуының заңды фактісі қылмыс жасау болып саналады. Қылмыстық-құқықтық қатынас субъектілері болып, бір жағынан қылмыс жасаушы тұлға, екінші жағынан мемлекет тарапындағы құқық қорғау органдары саналады. Қылмыстық-құқықтық қатынастың мазмұны құқықтық қатынас субъектілерінің құқықтарымен және міндеттерімен анықталады. Қылмыстық-құқықтық қатынастың мәні қылмыстық-құқықты реттеу әдістерінің ерекшеліктеріне байланысты. Қылмыстық-құқықтың реттеу жолдары жақтардың тең еместігімен сипатталып, бұл жерде бағыныштылық заңы бой алады. Қылмыстық құқық қоғамдық қатынас субъектілеріне қылмыстық жауаптылыққа тартумен, жаза тағайындаумен әсер етеді. Қазақстан Республикасының қолданыстағы Қылмыстық кодексі Қазақстан Республикасы Конституциясының 1-бабына сәйкес мемлекеттің ең қымбат қазынасы - адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары деп белгіленген мүдделерді бірінші орынға қояды. Сонымен

бірге Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 2-бабы қылмыстық заңдылық тарихында бірінші болып қылмыстың алдын алу міндетін қояды. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 2-бабына сәйкес қылмыстық құқық міндеттері: адамдар мен азаматтардың құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін, меншікті, ұйымдардың құқықтарын мен заңды мүдделерін, қоғамдық тәртіп пен қауіпсіздікті, қоршаған ортаны, Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысын мен аумақтық тұтастығын, қоғам мен мемлекеттің, заңмен қорғалатын мүдделерін қылмыстық қол сұғушылықтан қорғау, бейбітшілік пен адамзаттың қауіпсіздігін қорғау, сондай-ақ қылмыстардың алдын алу болып табылады.

Қылмыстық құқық сонымен бірге алдын алу мен тәрбиелеу қызметін де атқарады. Алдын алудың жалпы және арнайы түрлері бар.

Жалпы алдын алу қоғамға сенімсіз азаматтар тарапынан жасалатын қылмыстарды болдырмауға әрекет жасау. Арнайы алдын алу-қылмыс жасаған адамның одан әрі қылмыс жасауын болдырмауға әрекет жасау. Қылмыстық құқықтың тәрбиелік қызметі қылмыстық заңдарды жариялаумен және адамдардың қылмыс жасағандарға төзбестік көзқарастарын қалыптастырумен, заңдарды іс жүзінде қолданылуымен көрінеді. Қылмыстық құқық өзіне жүктелген міндеттерді қылмыстық заңда көрсетілгендей бағалау және жаза тағайындау арқылы жүзеге асырады.

§2. Құқық жүйесіндегі қылмыстық құқықтың алатын орны

Құқық салалары, белгілі болғандай, негізгі және қолданбалы болып бөлінеді. Іргелілер құқық салаларының белгілі бір топтарына (қолданылатын) қатысты әрқашан бірінші кезектегі болып табылады, өйткені «олар қолданбалы құқық салаларының негізінде жатқан осындай бастапқы логикалық-құқықтық материалды қамтиды»¹. Қылмыстық құқықтың Ерекше бөлімі жекелеген қылмыстың белгілері мен сол қылмыстарды жасағаны үшін сотпен тағайындалатын жазаларды анықтайды. Қылмыстық құқықтың Жалпы бөлімі мен Ерекше бөлімі бір-бірімен тығыз байланысты. Өйткені Ерекше бөлім қарастыратын нақты бір қылмысты Жалпы бөлім беретін жалпы ұғымынсыз анықтау мүмкін емес. Жалпы бөлімнің барлық институты нақты бір қылмыстың белгілерін жалпылауға негізделген. Қылмыстық құқық құқықтың дербес саласы бола тұрса да құқықтың басқа да салаларына ұқсас. Атап айтқанда, әкімшілік құқықпен ұқсас. Екеуіне де құқық бұзушылық жасаған адамдарға мәжбүрлеу, жазалау жолдарымен әсер ету тән. Қылмыс пен әкімшілік құқық бұзушылықтың объективті айырмашылығы олардың қоғамға қауіптілігімен сипатталады. Әрекеттің қоғамға қауіптілік дәрежесін бағалау заңмен белгіленеді, сонымен бірге қолданылатын мәжбүрлеу шараларының сипаты анықталады. Әкімшілік шараның да алдын алу сипаты болады, бірақ оның қылмыстық-құқықтық шаралардан айырмашылығы - ол сипатына қарай ауырлығы онша емес және соттауға жатпайтын, қоғамға

¹ Панов Н.И. Понятийные аппараты наук криминального цикла: соотношения и взаимосвязь // Государство и право. 2001. № 5. С. 58-59.

қауіптілігі де онша емес тәртіп бұзушылықта қолданылады. Қылмыстық құқық міндеттері жалпы болғандықтан, қылмыстық іс жүргізу және қылмыстық-атқарушылық құқықтарымен де тығыз байланысты. Құқық қорғау органдары өздерінің қызмет процесінде қылмыстық істерді қарау жұмысында қылмыстық іс жүргізу заңдарын басшылыққа алады.

Қылмыстық құқық мемлекет пен қылмыс жасаған тұлғаның арасындағы пайда болған қарым-қатынасты реттейді. Ол қылмыстық жауаптылықтың, қылмыстың құрамын және тағайындалатын жазаның жалпы ережелерін белгілейді. Қылмыстық іс жүргізу нақты бір қылмыс жасалған жағдайда, оны кім жасады және ол үшін қандай жаза тағайындау жөніндегі мәселелерге байланысты мемлекеттік органдар мен азаматтардың арасындағы қатынасты реттейді. Қылмыстық іс жүргізу қылмыстық құқыққа қарағанда мазмұны мен нысандарының айырмашылығына тәуелді. Бұл әрине қылмыстық іс жүргізудің өзіндік ерекшеліктері болмайды деген ойға әкеп тіреуі тиіс емес.

Қылмыстық іс жүргізу құқығы нақты қылмыстық-құқықтық қатынасты белгілейтін белгілі бір өкімет органдарының қызмет түрін реттейді. Осыған орай, қылмыстық іс жүргізудің өзін қылмыстық-құқықтық қатынасты белгілейтін айырықша құқықтық нысан деп айтуға болады.

Осындай түсініктің өзінде де қылмыстық іс жүргізуге қарағанда материалдық қылмыстық құқықтың шешуші роль атқаратындығы көрініп тұрады. Қылмыстық іс жүргізудің қызметтік рөлі қылмыстық-құқықтық қатынастың өзі осы қылмыстық процессуальдық қатынастар арқылы белгіленіп және жүзеге асырылатындығында, ал соңғысы бастапқысына байланысты туындап, жүзеге асады және дамиды.

Қылмыстық-атқарушылық құқықтың қарастыратын мәселесі -жазасын өтеп жүрген сотталған адам мен жазаны атқарушы мемлекеттік өкімет органдары арасындағы қатынасты реттеу.

§3. Қылмыстық құқық ғылымы

Қылмыстық құқық ғылымы - қоғам туралы ғылымның бір саласы болып саналатын құқықтану ғылымының бір бөлігі. Кез келген құқық саласы сияқты қылмыстық құқық-белгілі бір қоғамдағы формациядағы экономикалық базистің заңдылықтарын белгілейтін негізгі даму заңдылықтарының өмірдегі қалыптасқан бөлігі. Қылмыстық құқық ғылымы қылмыс пен жазаны, қылмыстық заңдарды және олардың іс жүзінде қолданылуын, яғни қылмыстық заңдардың нәрселерін тікелей құрайтын барлық мәселелерді зерттемейді. Мұның өзі заңдылықтарды қамтамасыз ету мен нығайту және әділет органдарының қызметінде мемлекет пен азаматтардың дұрыс әрі тиісті мүдделерін қорғау қажеттігінен туындайды. Қылмыстық құқық теориясы қылмыстық құқық нормаларының іс жүзінде орынды қолданылуына да ерекше назар аударады. Қылмыстық құқық ғылымы ең бастысы қылмыстық құқық нормалары мен оған қатысты қылмыстық-құқықтық қатынастар мен айналыса отырып, қылмыс пен жазаның құқықтық реттелуін зерттеумен ғана шектелмейді. Ол қылмысты қоғамдық өмірімізде шын мәнінде болып тұратын қоғамға қауіпті құбылыс ретінде қарап, мемлекеттік органдардың осы құбылыспен күрес шараларын да қарастырады.Қылмыстық құқық теориясы мен мемлекет және құқық теориясының арасында өзара тығыз байланыс бар. Мемлекет және құқық теориясы нақты бір құқықтық пәндерге негіз бола отырып, кей реттерде қылмыстық құқық қағидаларына да сүйенеді.

Қылмыстық құқық ғылымы сонымен бірге криминологиямен, криминалистикамен, қылмыс статистикасымен, соттық медицинамен, соттық психиатриямен, психологиямен де өзара тығыз байланыста болады. Қылмыстық құқықтың тығыз байланысы қылмыстық іс жүргізумен және қылмыстық-атқарушылық құқықтармен де баршылық. Қылмыстық заң сияқты қылмыстық құқық ғылымы да Жалпы және Ерекше бөлімдерге бөлінеді. Қылмыстық құқықтың Жалпы бөлімінде қылмыстық заң, қылмыс, жаза деген негізгі үш мәселе қарастырылады. Қылмыстық құқық ғылымы практикамен тығыз байланысты. Ол тәжірибеде әзірленген ережелерді бекітіп қана қоймайды, сонымен қатар белгілі бір уақыт кезеңіне, жағдайларына және қоғамның даму деңгейіне сәйкес келетін оңтайлы шешімдерді әзірлеуге ықпал етеді.

-
1. **Герцензон А. А.** Уголовное право и социология. - М., 1970.
 2. **Каиржанов Е.** Криминология. - Алматы, 1996.
 3. **Каиржанов Е.** Уголовное право Республики Казахстан (Общая часть). - Алматы, 1997.
 4. **Ковалев М. И.** Введение уголовного право. - Свердловск, 1972.
 5. **Смирнов В. Г.** Функции советского уголовного права. – Л., 1965.
 6. **Козаченко И. Я.** Уголовное право. Общая часть: учебник для вузов / И. Я. Козаченко, Г. П. Новоселов. — 5-е изд., перераб. и доп. — Москва: Издательство Юрайт, 2020. — 373 с.

II-тарау. Қылмыстық құқық қағидалары

§1. Қылмыстық құқық қағидалары ұғымы және мәні

Құқық қағидасы – құқықтың мазмұнын, оның мәні мен қоғамдағы мақсатын сипаттайтын жетекші идеялар. Олар бір жағынан құқық заңдарын білдірсе, екінші жағынан құқықтық реттеудің барлық саласында әрекет ететін және барлық субъектілерге қолданылатын ең жалпы нормаларды білдіреді. Бұл нормалар заңда тікелей тұжырымдалады немесе заңдардың жалпы мағынасынан туындайды. Құқықтық қағидалар жалпы құқық үшін, оның жекелеген салалары мен ірі құқықтық институттар үшін құқық пен құқықтық реттеудің бірлігін қамтамасыз етеді. Құқықтық реттеуде құқық қағидалары маңызды рөл атқарады. Біріншіден, олар заң шығарушыға жетекші идеялар ретінде әрекет етеді, құқықтық нормаларды жетілдіру жолдарын анықтайды. Екіншіден, билік пен лауазымды тұлғалар жеке құқықтық шешімдерді қабылдау кезінде құқық принциптерін басшылыққа алады. Үшіншіден, заңнамада олқылықтар болған жағдайда, заң туралы дауды қарау кезінде құқық қағидалары құқықтық негіз ретінде пайдаланылуы мүмкін. Төртіншіден, құқық қағидасы құқықтық нормаларды дұрыс түсіндіруге көмектеседі. Құқықтық қағидалар тұтастай құқыққа тән (жалпы құқық), оның жекелеген салалары (салалары) немесе сабақтас салалар тобы (саларалық), сондай-ақ ірі құқықтық институттар болып бөлінеді. Қағида - белгілі бір теорияның, ілімнің, ғылымның және басқалардың негізгі бастапқы ережелері. Құқықтық қағидалар заң шығарушылық пен құқықты қолданудағы бастау болып саналатын заңгерлік идеялардың жүзеге асырылуын қамтып көрсетеді. Г.А.Кригер берген анықтама бойынша, «...құқық қағидасы бұл әлеуметтік-экономикалық табиғаттан

туындайтын және құқықтың реттеуші және қорғаушы қызметін басшылыққа алатын және табиғатын айқындайтын заңда бекітілген идеялық-адамгершілік принциптер (басшылық идеялар) үстемдік ететін қоғамдық қатынастардың табысты дамуын қамтамасыз ету үшін қажетті мемлекеттік мәжбүрлеудің және басқа да ықпал ету шараларының негіздері мен көлемі»¹. Қылмыстық құқықтың алдында тұрған міндеттер нақты құралдарды – қылмыстық құқық ғылымы мен сот тәжірибесі әзірлеген және заңмен бекітілген принциптерге негізделген жазаны қолдану және қолдану қаупін қолдану арқылы шешілуі мүмкін және шешілуге тиіс. Бұл ережелер Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 1-бабының 2-бөлігінде "Осы Кодекс Қазақстан Республикасы Конституциясына және халықаралық құқықтың жалпы жұрт таныған қағидалары мен нормаларына негізделеді деп бекітілген.

§2. Қылмыстық құқық қағидаларының жүйесі

Қылмыстық құқық қағидаларының жиынтығы қылмыстық заң шығарушылыққа негізделген. Көптеген пікірлерге сәйкес қылмыстық құқық қағидалары құқықтың жекелеген саласындағы құқықтық реттеудің сапалы ерекшеліктерін ашатын жалпы (құқық жүйесіне түгелдей және өзіндік арнайы мағынаға ие болатын белгілі бір саласына тән) және арнаулы (салалық) болып бөлінеді. Дегенмен кейінгі кезде қылмыстық-құқықтық ғылымында қылмыстық құқық қағидаларын арнаулы (салалық) қағидаға бөлудің қажеттігін жоққа шығаратын пікірлер де айтылып жүр. Ол жалпы-құқықтық қағидалар

¹ Кригер Г.А. Место принципов советского уголовного права в системе принципов права // Советское государство и право. 1981. № 2.

салалық арқылы жүзеге асады, ал салалық қағидалар өзінше жалпықұқықтық қағидалардың бытыраңқы тармақтары сияқты дегенге келіп саяды. Шындығында, мұндай көзқарасқа қосылуға да болады. Өйткені қағидалардың көпшілігі әртүрлі салада өзінің ұқсастықтарын тауып, арнаулы (салалық) деген сипатынан айырылып қалатыны ақиқат. Жалпы құқықтық қағидалар салалық қағидаттар арқылы әрекет етеді, ал нақты салалық қағидалар жалпы құқықтық қағидалардың бір түрі деп есептелінеді. Бұл ұстаныммен келісу керек, шынында да, көптеген қағидаттардың, әдетте, құқықтың басқа салаларында ұқсастықтары бар және таза ерекше (салалық) болуды тоқтатады. Бұрын қолданыста болған Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде, сондай-ақ 2015 жылғы 1 қаңтардан бастап күшіне енген Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде қылмыстық құқықтың қағидаттарына арналған жекелеген баптар жоқ. Ресей Федерациясының Қылмыстық кодексінің 3-7-баптары Ресейдің қылмыстық заңнамасын мысалға ала отырып, материалдық жағынан келесі бес жалпы әмбебап қағидаларды ашады: заңдылық, азаматтардың заң алдындағы теңдігі, кінә, әділеттілік және гуманизм. Қазақстанның қылмыстық-құқықтық теориясы қылмыстық заңнаманы және оны қолдану тәжірибесін, отандық және халықаралық құқықтық дәстүрлерді талдауды ескере отырып, келесі қағидаларға бөліп көрсетуге мүмкіндік береді.

1. Заңдылық қағидасы

Заңдылық қағидасы ең маңызды деп танылады және қылмыстық құқықтың қағидалар жүйесінде бірінші орынды алады. Оны топтастыру және дәйекті жүзеге асыру азаматтар, лауазымды тұлғалар, мемлекеттік

органдар мен қоғамдық ұйымдар үшін маңызды. Заңдарды, соның ішінде қылмыстық заңнаманы міндетті түрде сақтау деп түсінілетін заңдылық қағидасының сақтық, профилактикалық мәні 1-баптан тікелей туындайды. Қазақстан Республикасы Конституциясының 34-бабында: «Әркім Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заңнамасын сақтауға, басқа адамдардың құқықтарын, бостандықтарын, ар-намысы мен қадір-қасиетін құрметтеуге міндетті» делінген. Қылмыстық құқықтың қағидасы ретіндегі заңдылықтың әлеуметтік мәні де оның азаматтардың құқықтары мен мүдделерін қылмыстық құқық нормаларын қолдануға уәкілетті лауазымды адамдардың заңсыз әрекеттерінен қорғауды қамтамасыз етуінде. Заңдылық қоғам мен мемлекеттің ұйымдастырылуы мен қызмет етуінің негізгі демократиялық қағидалардың бірі ретінде әрекет етеді. Бұл қоғамда орындалатын және құқықтық реттеу объектісі болып табылатын барлық әрекеттер заңдар мен нормативтік актілердің талаптарына қатаң сәйкестікте жүзеге асырылуы тиіс дегенді білдіреді. Заңдылық органикалық түрде азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының дамыған жүйесін, олардың дәйекті демократиялық мазмұнын, азаматтық міндеттермен ажырамас байланысын және сайып келгенде, осы құқықтар мен бостандықтардың іс жүзінде жүзеге асырылуын қамтиды. Көп қырлы әлеуметтік құбылыс бола отырып, заңдылық құқықтық реттеу саласында жүзеге асырылатын кез келген қызметке тән белгілі бір демократиялық режим ретінде де әрекет етеді. Л. С. Явич. былай деп санайды: «...заңдылық - саяси-құқықтық тәртіп, бүкіл қоғамдық қатынастардың заңға бағынатын моральдық ахуалы, қандайда болмасын қоғамдық мәні бар істерде халықтың ерікті екендігін айғақтайтын заң жоғары туралы, кез-келген құқықтық тәртіп бұзушылық

төзбеушілік туғызып, оған тез арала тосқауыл қойылады және тәртіп бұзушы жауапқа тартылады»¹.

Қылмыстық құқықта заңдылық қағидасы ауқымды мазмұнға ие. Қылмыстық құқықта және құқық қорғау органдарының қызметінде заңдылық қағидасын жүзеге асыру үшін белгілі бір шарттар қажет. Біріншіден, қоғамда демократиялық принциптерді жүзеге асыруға кепілдік беретін, қоғамдық дамудың объективті қажеттіліктерін қажетті толық және айқындықпен көрсететін дамыған құқық жүйесі әрекет етуі керек. Екіншіден, заң үстемдігі қағидасы қоғам мен мемлекетте мойындалуы керек, оның жүзеге асырылуы іс жүзінде республикада заңдылық режимін қамтамасыз етеді. Бұл талап алдыңғысымен тығыз байланысты, өйткені құқық қоғамның бүкіл құқықтық жүйесінің негізін құрайды. Қылмыстық құқықта заңдылық қағидасы бай мазмұнға ие. Қазақстан Республикасының Құқықтық саясат тұжырымдамасына сәйкес қылмыстық құқық контекстіндегі заңдылық қағидасы іс-әрекеттің қылмыстылығы мен жазаланушылығы тек қылмыстық заңмен белгіленуі тиіс екенін білдіреді, оған сәйкес «Қылмыстық құқықтың бір ғана негізі. қылмыстық жауаптылық – қылмыстық құқық бұзушылық жасау, яғни осы Кодексте көзделген қылмыстың немесе қылмыстық құқық бұзушылықтың барлық белгілерін қамтитын әрекет» (Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 4-бабы). Бұл бапта тиісті органдар мен лауазымды тұлғалардың жауапкершілікке тарту кезінде қылмыстық заңды мүлтіксіз сақтауға міндеттілігі белгіленген. Заңдылық қағидасын жүзеге асырудың бір кепілі қылмысты дұрыс саралау болып табылады.

¹ Явич Л.С. Право развитого социалистического общества. – М.: Юрид. лит., 1978. С. 116.

Қылмысты саралау- бұл "...қылмыстық-құқықтық нормамен қарастырылып, жасалған әрекет белгілері мен қылмыс құрамының белгілерінің арасындағы нақты сәйкестік жөніндегі анықтама және заңгерлік пайымдау. Саралау – белгілі бір қылмыстық-құқықтық қатынастың бар екендігін ресми тану, бұл «істелген әрекеттің белгілері мен қылмыстық құқық нормасында көзделген қылмыс белгілерінің арасындағы дәл сәйкестікті белгілеу және заңды түрде бекіту».¹ Дұрыс саралау іс-әрекеті қоғамдық қауіп төндірмейтін және заңсыз емес тұлғаның негізсіз сотталуын болдырмайды және нақты қылмыскерді жазалаудың құқықтық алғышарттарын жасайды. Қылмысты дұрыс саралау айыпталушы (сотталған) үшін өте маңызды. Мәселен, хабары жоқ адам Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 99-бабының 1-бөліміндегі "Қасақана қаза келтіру" мен 99-бабының 2-бөліміндегі "Ауырлатылған жағдайда қасақана қаза келтіру" диспозицияларының арасындағы айырмашылықты айыра алмауы мүмкін. Осының бірінші жағдайында кәмелетке толғандар сотталушы он бес жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айырылуы мүмкін, ал екінші жағдайда жиырма жылға дейін бас бостандығынан айыру немесе өмір бойына бас бостандығынан айырылуы мүмкін. Қылмысты саралауда жазаның дұрыс тағайындалмауына ғана емес, сонымен қатар бірқатар басқа да заңдық шектеулердің (түзеу колониясында режимнің неғұрлым қатаң немесе неғұрлым жеңіл түрін тағайындау, қолдану немесе рақымшылықты қолданбау, шартты түрде мерзімінен бұрын босату, ескіру мерзімін дұрыс есептемеу,

¹ Кудрявцев В.Н. Понятие и значение квалификации. Ее место в системе научных знаний // Общая теория квалификации преступлений. – М.: Юрид. лит., 1972. С. 7-8.

соттылықты жою мерзімдері және т.б.). Негізінде заңдылық қағидасы Қылмыстық құқықтың Жалпы бөлімінің барлық институттарымен, сондай-ақ Ерекше бөлімнің нақты нормаларымен байланысты. Демек, қылмыстық істер бойынша тергеу, сот, прокурорлық тәжірибеде заңды бұзу қылмыстық заңнаманың кез келген саласында азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделеріне нұқсан келтіруге әкеп соғады. Құқық қорғау және басқа да органдардың заң нормаларында көзделмеген кез келген озбыр әрекеттерге бару мүмкіндігінің азғантайынан да үзілді-кесілді бас тарту керек.

Заң үстемдігі үшін «таза қолмен» күресу керек, қоғамда заңнан тыс әдістермен заң мен әділетті орнату мүмкін емес. Толықтай жол берілмейді, мысалы, тергеу тәжірибесінде айыптау жағын білдіретін әрекеттер – істің барлық мән-жайларын объективті зерттеу талаптарын бұзатын, негізсіз қамауға алу және осыған ұқсас әрекеттер, егер олар тікелей теріс пайдаланумен байланысты болмаса, талаптарды көрсетеді. тергеушілердің идеялық-кәсіби даярлығының нашарлығы, іске үстірт қарауы, қызметтік міндеттерін орындаудағы салғырттық. Осыған байланысты құқық қорғау органдарының қызметінде заңдылық қағидасын сақтау үшін осы баптың 3-бөлігінің 9-тармағының ережелерінің маңызы зор. Қазақстан Республикасы Конституциясының 77-бабында: «Заңсыз алынған дәлелдемелердің заңды күші жоқ» делінген. Заңдылықты одан әрі жетілдіре түсу үшін заңдылық пен мақсатқа сәйкестіліктің арасындағы айырмашылықты жете түсіне білу қажет. Не нәрсе заңды болса, тек сол ғана мақсатқа сәйкес болады

2. Заң алдындағы тепе-теңдік қағидасы

Қарастырылып отырған қағидаттың Қазақстан Республикасының Конституциясында бекітілген басқа да құқықтық принциптермен қатар қылмыстық заңнаманы одан әрі дамыту және жетілдіру үшін маңызы зор. Қазақстан Республикасы Конституциясының 14-бабында: «Заң мен сот алдында әркім тең» делінген. Осы баптың 2-бөлігіне сәйкес «Ешкімді тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, тұрғылықты жеріне байланысты немесе қандай да бір белгілері бойынша кемсітуге болмайды. басқа жағдайлар». Бұл ережелер өмірдің барлық аспектілеріне, соның ішінде саяси және әлеуметтік салаларға қолданылады, оның элементтерінің бірі қылмыстық жауапкершілік болып табылады. Қарастырылып отырған принцип екі бөліктен тұрады: заң алдындағы теңдік және сот алдындағы теңдік, оның мазмұны екіұштылықтан алыс.

Барлық адамдардың заң алдында теңдігі құқықтық мемлекеттің өмір сүруінің маңызды қағидаттарының бірі болып табылады. Алайда дамыған демократиялық елдерде конституциялық және құқықтық құндылықтарды қорғау мақсатында заң алдындағы теңсіздікке жол беріледі. Бұл теңсіздік Президентті, Парламент депутаттарын, судьяларды, прокурорларды және т.б. жауапкершілікке тартудың ерекше тәртібінен көрінеді. «Заң алдындағы бұл теңсіздік (иммунитет)» В.А.Четверниннің айтуынша, «бұл лауазымды тұлғалардың құқықтық қауіпсіздігі мен тәуелсіздігін

қамтамасыз ететін артықшылық»¹. Жасалған қылмысы үшін жауапты болу әркімнің бірдей міндеттілігі қарастырылып отырған қылмыстық-құқықтық принциптің мәні болып табылады. Бұл қылмыстық заңды бұзған әрбір азамат жауапқа тартылуы тиіс және оның әрекетінде қылмыс құрамы болса, ешкімнің де қылмыстық жауаптылықтан босатылуға құқығы жоқ дегенді білдіреді. Заң әдебиетінде заң алдындағы теңдік қағидасы былайша тұжырымдалған: «қылмыс жасаған адамдар заң алдында тең және тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, нәсіліне және ұлтына, жынысына, біліміне қарамастан жауапты болады, тілі, дінге көзқарасы, қызмет түрі мен сипаты, тұрғылықты жері және басқа да жағдайлар»².

Қылмыстық құқықта азаматтардың заң алдындағы теңдігі, ең алдымен, қылмысты қылмыстық жауаптылықтың бірден-бір негізі деп тану арқылы қамтамасыз етіледі. Арнайы субъектілер деп аталатын кейбір адамдар дәл осындай әрекеттері үшін басқа азаматтар қылмыстық жауапкершілікке тартылған жағдайда қылмыстық жауапкершілікке тартылатыны белгілі. жауапты емес. Арнайы субъектінің ең көп тараған түрі – лауазымды тұлға. Сұрақ туындауы мүмкін: азаматтардың мұндай санаттарына қатысты талаптардың күшеюі азаматтардың заң алдындағы теңдігі қағидасына қайшы келе ме? Мұндай күмән тудыруға негіз жоқ: шенеуніктердің жауапкершілігінің артуы оларға берілген құқықтардың ұлғаюымен және мемлекет тарапынан

¹ Конституция Российской Федерации: Проблемный комментарий / Отв. ред. В. А. Четвернин. – М., 1997. С. 109.

² Уголовный закон. Опыт теоретического моделирования. – М.: Наука, 1987. С. 21.

үлкен сеніммен байланысты. Азаматтардың құқықтарының теңдігі, басқалармен қатар, кінәлінің тұлғалық ерекшеліктеріне қарамастан, заңды түрде бірдей әрекеттер үшін жауапкершілік шегінің теңдігін болжайды. Қылмыс заңда көзделген қоғамдық қауіпті әрекет болғандықтан, оның қоғамдық қауіптілігінің шамасы қылмыс субъектісінің жеке басына емес, бірқатар объективті жағдайларға байланысты. Оның жеке басының қасиеттері оны көбейтпейді немесе кемітпейді. Сот алдында барлығының теңдігі қағидасы әділеттіліктің моральдық-құқықтық талабының көрінісі болып табылады, ол ең алдымен адамдар арасындағы теңдікті білдіреді.¹

Алайда, «адамдар табиғатынан тең емес» (И.А. Ильин), сондықтан мүмкіндіктер теңдігі туралы ғана айтуға болады. Сот алдындағы теңдіктің мәні азаматтардың әлеуметтік және мүліктік жағдайына қарамастан сот төрелігіне еркін қол жеткізуінде жатыр. Сот кез келген бөгде пайымдауларды басшылыққа алмауға және сот қорғауына жүгінген немесе оның әрекеті үшін сот алдында жауап беретін адамға қатысты заңда көзделмеген мән-жайларды ескеруге тиіс.

Сот алдындағы теңдік шын мәнінде сот төрелігінің демократиялық сипатын сипаттайды. Сот төрелігінің міндеттерінің бірі бұзылған құқықты қорғау болып табылады. Құқықтың болуы және оны қорғау қажеттілігі тек сот ісін жүргізу нәтижесінде анықталуы мүмкін. Сондықтан, сот билігі күшті және тәуелсіз болуы

¹ Комкова Г.Н., Селезнева Н.М. Равенство перед законом и судом – важнейший конституционный принцип правового государства // Правовая политика и правовая жизнь. 2002. № 2. С. 23.

маңызды, «жүзеге асырылып жатқан реформалар адамның сот ісін адамның сотына айналдырады».

3. Гуманизм қағидасы

Қазіргі кезде "гуманизм" деген ұғым қылмыстық-құқықтық ғылым қатарынан де нық орын алып отыр. Әсіресе бұл ұғым қылмыстық құқықтың негізгі қағидаларында еске алынып, одан кейін-дербес сала болып бөлінген қылмыстық-атқару құқық қағидасынан орын алды. Бірақ бұдан гуманизм қағидасы барлық салада бірдей өзі қалаған орынды алады деген ой тумаса керек. Гумандық дегеніміз адамгершілікті, адамгершілік қасиеттерді қастерлеуді білдіреді. Осындай мазмұндағы ұғым қылмыстық-құқықтық саясат қағидасында да бар. Гуманизм қағидасының өміршендігін дәлелдейтін негіздердің бірі адамды баға жетпес қазына деп тану болып саналады.

Гуманизм – адамды тұлға деп тану, оның қасиеттерін, қоғамдық прогресс мақсатындағы адам игілігін арттыруға деген ұмтылысын қастерлеу. Мемлекеттік қызметтің қағидасы болуы үшін гуманизм теориясы белгілі бір идеологиялық сипат алып, әлеуметтік сенімге ие болуы керек. Қазақстан Республикасының Конституциясында Қазақстан Республикасы адамды, оның өмірін, бостандығы мен тартып алынбайтын құқығын ең қымбат қазына санап және өзінің қызметін азаматтар мен қоғамның мүддесі үшін жүргізетіндігі айтылған.

Қылмыстық құқық саясатында да гуманизм қағидасын жүзеге асыру осы жоғарыда айтылған қағидалар маңызды орын алады. Гуманистік көзқарас әділеттілік қағидасы мен ведомстволық түсінікке сәйкестендіріле отырып тағайындалатын жазаларды белгілі бір дәрежеде жеңілдетуді қарастырады.

Гумандық белгілі бір дәрежедегі мейірімділік пен қайырымдылық арқылы көрінеді, сондықтан да оған шектен тыс қатаңдық мүлдем жат.

Сонымен қатар ол өзіне тән ерекше қызметтерді де жүзеге асырады және гуманизм идеясына мүлдем сіңіп кете бермейді, сол сияқты жазаның мақсатына жетуге де ұмтыла бермейді. Гуманизм қағидасы қылмыстық құқық туралы саясатта әділ соттың мақсатын анықтаумен тікелей байланысты. «Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары» - қылмыстық саясаттағы гуманизм қағидатын іске асыру үшін, бұл Конституцияның сақталуының маңызы зор. Адамгершілікті әділеттілік қағидасы мен ведомстволық мақсатқа сәйкестікті ескеру негізінде тағайындалуы тиіс жазамен салыстырғанда жазаны белгілі бір жеңілдету деп түсіну керек. Адамгершілікті орындылық¹ арқылы көрсету әрекеттері байқалды немесе оны әділдікпен² сәйкестендіру де осы қағидааның туынды және тәуелді мазмұнын емес, өзіндік және тәуелсізді анықтау үшін пайдалы бола алмайды.

Біз сондай-ақ адамзат «қоғам мен қоғам мүшелерін азаматтарды қылмыстар мен қылмыскерлерден қорғау міндеттеріне сәйкес келетін репрессияның минимумы мен жұмсақтығы» дегенмен келісе алмаймыз³.

¹ Советское государство и право. 1958. № 4. С. 103.

² Карпец И.И. Индивидуализация наказания в советском уголовном праве. – М., 1961. С. 20-21.

³ Никифоров Б.С. Вопросы уголовного права в условиях общенародного государства // Советское государство и право. – 1963. № 4. С. 66.

Гуманизм қағидасын жазаның мақсаттарына толығымен тәуелді ету гуманизмнің салыстырмалы түрде тәуелсіз идеясы ретіндегі мәселені толығымен алып тастайды. Әрине, заң шеңберімен, әділдік талаптарымен және орындылық пайымдауларымен шектеле отырып, адамзат белгілі бір дәрежеде мейірімділік пен жұмсақтық ретінде әрекет етеді, сондықтан өлшеусіз немесе гипертрофияланған кешірімге мүлдем жат. Бірақ ол тек өзіне ғана тән ерекше функцияны орындайды, сондықтан ол жазалау мақсаттарына қызмет етпегені сияқты, гуманизм идеясының ешбірінде ерімейді. Гуманизм қағидасы сот төрелігінің мақсаттарын да, қылмыстық сот төрелігінің алдында тұрған мәселелерді шешуде қолданатын құралдарды да анықтаумен тікелей байланысты.

К.Беккария былай деп жазды: «... адамдардың рухына ең күшті әсер ететін және қылмыскердің денесі үшін ең аз ауыртпалық болатындай ғана жаза қолдану керек»¹. Жан Поль Марат өзінің "Қылмыстық заңдылық жоспарын" жасағанда жазаны қолданғанда әділеттілікті, бостандықты, азаматтық қоғамның қауіпсіздігіне сенім мен адамгершілікті сақтайтындай жеңілдікті ойластыруды мақсат тұтқан². Қазіргі кездегі демократиялық тенденция гуманизм қағидасы қылмыспен күресу құралдары мен әдістерін дамытудың негізгі бағыттарын анықтайтын қылмыстық сот төрелігінің іргетастарының бірі болып табылады. Республикада қылмысқа қарсы іс жүзінде күресу саласындағы гуманизм қағидасын жүзеге асыру бас бостандығынан айыру түріндегі жазаны қолдануды

¹ Беккария Ч.О. преступлениях и наказаниях. – М., 1939. С. 244.

² Марат Ж.П. Избранные произведения. – М., 1956. Т. 1. С. 213.

қысқарту арқылы жүзеге асырылуы тиіс. Әрине, қоғам қылмыс үшін жазадан бас тарта алмайды мүмкін. Жазада келтірілген зиян үшін әділетті өтеу идеясын көрсететін жаза бар. Онда тұрақсыздарды қылмыс жасаудан сақтайтын қорқыту элементі бар. Алайда қоғам бас бостандығынан айыру түзетеді, оның үстіне қайта тәрбиелейді деп өзін алдамауы керек.

Ең алдымен әйелдерге, кәмелетке толмағандарға, онша қауіпті емес қылмыс жасаған, мемлекет пен қоғамға еңбек немесе әскери қызмет атқарған адамдарға қатысты рақымшылық және кешірім жасау институттары гуманизм қағидасының көрінісі болып табылады.

4. Әділеттілік қағидасы

Әділеттілік қағидасы адамгершілік қатынастың кең саласын қамтитын әлеуметтік-философиялық күрделі санаттардың бірі. Бұл ұғымның мазмұны қоғамдық өмір мен оның даму тенденцияларының экономикалық, саяси және құқықтық жағдайларын тікелей және жанама лап көрсетеді. Г. В. Плеханов бұл жөнінде былай деген: "Белгілі бір мәлім қоғамдық ортада өскен адам осы ортаның әлдеқандай немесе соның өзінің ішіндегі туындаған жаңа факторлар әсерінен өзгергенге дейін ондағы құбылыстарды табиғи және әділетті деп санауға бейім"¹. Әділеттілік моральдық-құқықтық нормаларды және жалпы қабылданған мінез-құлық ережелерін қатаң сақтауды болжайды. Әлеуметтік қарым-қатынаста және іс-әрекетті бағалауда бұл талапты сақтамау әрқашан қанағаттанбау сезімін тудырады. «Ештеңе, - деп атап өтті И.Кант, - бізді әділетсіздіктен артық ашуландырады: біз төтеп беруге тиіс басқа барлық

¹ Плеханов Г.В. Литература и эстетика. – М., 1958. Т. 2. С. 422.

зұлымдықтар онымен салыстырғанда ештеңе емес»¹. Қылмыстық саясатта сот төрелігі категориясы әртүрлі аспектілерде көрінеді. Заң әдебиетінде бұл категорияның үш көрініс деңгейі бөлінеді². Бұл қылмысты болып табылатын әрекеттерді таңдауға, заң шығарушының қылмыстық заңдағы тыйым салуды бұзғаны үшін жазалау шараларын анықтауына, қылмыс жасаған нақты тұлға үшін жауапкершіліктің нысаны мен мөлшеріне қатысты. Заң шығарушы кейбір әрекеттерді қылмыстық деп санау (қылмыссыздандыру) кезінде әділдік пен әділетсіздік туралы идеяларды ескеруі керек. Мысалы, нақты әлеуметтанулық зерттеу көрсеткендей, жақын туыстары жасаған жасыру мен хабар бермеу, кей жағдайда тіпті өзі хабар бермеу көптеген адамдар үшін қоғамға қауіпті немесе қылмыстық әрекетке жатпайды³. Диспозицияның немесе санкцияның әділетсіздігі табиғи түрде тәжірибе арқылы түзетіледі - қылмыстық заңның өзін қолданбау немесе шектен тыс жиілеу, нормаға айналу, жазаның ең төменгі мөлшерін немесе жазаны ең төменгі шектен төмен тағайындау. Сот төрелігінің дербес функциясын теріске шығару немесе бағаламау, оның қылмыстық-құқықтық мақсаттылыққа бағынуы заң шығару және құқық қолдану қызметіне кері әсерін тигізуі мүмкін, себебі дұрыс атап өтілгендей.

И.И.Карпец: «Қылмыскердің жеке қасиеттерін қылмысқа қарсы күрес тәжірибесінде әрекетті бағалауға зиян келтіре отырып, асыра бағалау тым жеңіл

¹ Цит. по: Волков Б.С. Нравственные начала в назначении наказания // Правоведение. – 2000. № 1. С. 123.

² Келина С.Г. Значение принципа справедливости для уголовной юстиции // Криминология и уголовная политика. – М., 1985. С. 42.

³ Кудрявцев В.Н. и др. Эффективность правовых норм. – М.: Юрид. лит., 1980. С. 136.

тағайындауда да, тым қатал жаза тағайындау кезінде де бұрмалауға әкелуі мүмкін. адамның не істегенін ескеру»¹.

Қарастырылып отырған позиция жаза тағайындау кезінде соттың қалауы шегінің жол берілмейтін кеңеюіне әкеледі және бұл процесті сенімді объективті өлшемдерден айырады. Оған сәйкес жазаның негізгі (егер ерекше болмаса) шарасы кінәлінің жеке басының ерекшеліктеріне айналады, ал қылмыс жаза тағайындау себебінен басқа ештеңеге айналмайды. Әділдік, атап айтқанда, қылмыстық заңның кез келген бұзылуы қоғамдық қауіптілік сипаты мен дәрежесіне және құқық бұзушылықтың барлық басқа мән-жайларына сәйкес келетін тиісті жазаны алу керектігін білдіреді. Дәл осы мағынада Қазақстан Республикасының Құқықтық саясат тұжырымдамасының әділеттілік қағидасына: «соттар қылмыстың сипаты мен қоғамдық қауіптілік дәрежесін, кінәлі адамның жеке басын ескере отырып, әділ жаза тағайындауға міндетті, жауапкершілік пен жазаны жеңілдететін және ауырлататын мән-жайлар». Әділдік қағидасын бұзу шектен тыс қатаң жауапкершілікті қолдануды тудыруы мүмкін: бұл жағдайда қылмыс жасаған адамға қатысты шара әділетсіз болып шығады.

Әділетсіздік жауапкершіліктің тым жеңіл шарасын қолданудан да тұруы мүмкін; бұл жағдайда қоғам мүддесі тұрғысынан қарағанда әділетсіз болып шығады. Сот тәжірибесінде бірінші түрдегі бұзушылықтар анық басым.

Жаза және қылмыстық құқықтың басқа да шараларын қолдану тәжірибесін олардың мақсатының әділдігі тұрғысынан зерделеу бұл принципті жүзеге асыру одан әрі жетілдіруді қажет ететінін көрсетеді.

¹ Карпец И.И. Проблема преступности. – М., 1969. С. 94.

5. Демократизм қағидасы

«Демократия» ұғымының мазмұны терең гуманистік мағынаға ие. «Демократия» сөздің тура мағынасында «демократия» дегенді білдіреді. Халық жеке адамдардан тұратындықтан, халықтың билігі оны жүзеге асыруға олардың әрқайсысының қатысуын болжайды.

Бұл қазірдің өзінде жеке адамға құрмет пен оның әлеуметтік мәнін мойындауды көрсетеді. Адамның әлеуметтік құндылығы, азаматтық қадір-қасиеті идеясы нағыз демократияның ең маңызды қағидасы.

Мемлекеттік биліктің демократиялық ұйымдастырылуы азаматтарға саяси қызметке қатысу мүмкіндігін беруді, оларға құқықтар мен бостандықтарды беруді көздейді. Әрбір мемлекеттің әлеуметтік жүйесіндегі демократияның дәрежесі оның кеңдігі мен нақты кепілдігіне тура пропорционалды. Нағыз демократия, осылайша, әрқашан жеке адамның әлеуметтік құндылығын бекіту және іске асыру нысаны ретінде әрекет етеді. Жеке адамның құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету мәселесі маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Құқықтық мемлекетте заңмен қаруланған сот билігі қоғамға қызмет етеді. Азаматтар қауқарсыз субъектілер емес, егеменді тұлғалар, демократиялық құқықтар мен бостандықтардың иелері.

Мемлекет жеке адам алдында жауапты болуы керек, ал біздің қоғамда ұзақ уақыт мемлекет алдында жеке адам ғана жауапты болды. Заң үстемдігі, А.Линкольннің анықтамасы бойынша, халықтың, халық үшін және халықтың өзі жүзеге асыратын билігі. Мұндай мемлекет өз азаматтарының құқықтарының жоқтығынан, олардың билік алдындағы қорғансыздығынан емес, заңға негізделгендіктен, бұқараның мемлекетті сақтауға деген

терең мүдделілігінен мықты болуы мүмкін және болуға тиіс екенін есте ұстаған жөн. демократиялық жүйе. Қазақстан Республикасы Конституциясының 3-бабында «...мемлекеттік биліктің бірден-бір бастауы – халық болып табылады», ол оны тікелей республикалық референдум және еркін сайлау арқылы жүзеге асырады, сондай-ақ өз билігін жүзеге асыруды мемлекеттік органдарға береді. Е.А.Лукашева қоғамның құқықтық дамуын дәйекті демократияландыру әртүрлі аспектілерде, атап айтқанда, демократияландыру үдерісін көрсететін жаңа құқықтық актілердің қабылдануынан, қоғамның заң шығаруға белсенді қатысуынан, азаматтардың жаппай қатысуынан көрінетінін атап өтеді¹. Құқықтық нормаларды жүзеге асыру және заңдылықты бақылау. Қылмыстық құқық өзінің ерекшелігіне қарай, демократиялық принциптер барынша толық жүзеге асырылатын құқық саласы болып табылмаса керек, соған қарамастан бұл салада демократиялық принцип әрекет етеді. Ол қоғамды қылмысқа қарсы күреске тарту арқылы жүзеге асырылады. «Қылмысқа ықпал етуге қоғамның қатысуы терең тарихи-мәдени тамырларға және кең саяси-құқықтық географияға ие, социализм тәжірибесімен ғана байланысты емес, сонымен бірге объективті түрде анықталған, табиғатты қорғаудың нақты қажеттілігін қанағаттандыруға бағытталғанын атап өткен жөн. қоғамның қауіпсіздігі. Мұндай қатысудың формалары мен әдістері белгілі бір сабақтастықты үзбей, өз эволюциясына ие»². Қылмысқа қарсы күреске қоғамның

¹ Лукашева Е.А. Право, мораль, личность. – М., 1986. С. 145-147.

² Сыздық Б.К. Участие общественности в воздействии на преступность в современных условиях: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук. – Караганда, 2004. С. 26.

катысуы дербес құқықтық институт болып табылады, ол бірқатар белгілермен сипатталады: азаматтар бірлестіктерінің ерікті, әуесқойлық сипаты және олардың жекелеген өкілдерінің қызметі; әрбір қоғамдық бірлестіктің алдында тұрған әлеуметтік маңызды, жоғары адамгершілік мақсаттарға қол жеткізуге бағытталған іс-шараларды жүзеге асыру, атап айтқанда құқық қорғау саласында; қоғамның жекелеген әлеуметтік топтарының қоғамдық пікірі мен еркін білдіру; азаматтардың Қазақстан Республикасының Конституциясымен кепілдік берілген құқықтары мен бостандықтарын сақтай отырып, қоғамдық көндіру мен мәжбүрлеуге негізделген әлеуметтік ықпал ету шараларын қолдану¹.

Тәжірибе көрсеткендей, жазаның орнына әлеуметтік ықпал ету шаралары қолданылады мысалы, материалдарды кәмететке толмағандар ісі жөніндегі комиссияға беру, жолдастық соттың құқық бұзушылықты қарауы мемлекеттік мәжбүрлеу шараларынан белгілі бір артықшылықтарға ие. Олар аз репрессивті және сонымен бірге қылмыскердің мінез-құлқына әсер етуде тиімді емес, ал кейде бұл шаралар құқық бұзушы тұратын немесе жұмыс істейтін бір қоғамдастықта жүзеге асырылатынын ескерсек, одан да тиімді.

Кінәлінің жағдайын жеңілдететін және кінәлі тұлғаның азабын жеңілдететін құқық бұзушылық үшін заңды жауапкершілікке балама ретінде әлеуметтік ықпал етуді қазіргі кезде кең тараған көзқарас түсінбеушілікке негізделген. Қоғамдық әсер өмірлік, тиімді, практикалық, егер қоғам деп аталатын нәрсені

¹ Кригер Г.А. Участие общественности в борьбе с преступностью в СССР // Криминология и уголовная политика. – М., 1985. С. 87-88.

сотталушы рухани интеграцияланған тұтастық ретінде қабылдаса¹. Демократиялық принцип қылмысқа қарсы күреске қоғамның қатысуынан ғана емес, азаматтардың құқық қорғау органдарының қызметіне бақылауды жүзеге асыруынан да көрінуі тиіс.

6. Кінәлі жауаптылық қағидасы

Қарастырылып отырған принцип қылмыстық құқықтың негізгі принциптерінің бірі болып табылады, оны дәйекті түрде жүзеге асыру қылмысқа қарсы күрестің тиімділігін арттырудың қажетті шарты болып табылады. Кінәлі жауаптылық қағидасы адамның кінәсі анықталған іс-әрекеті (әрекетсіздігі) және олардан туындаған қоғамдық қауіпті зардаптар, яғни қасақаналық немесе абайсыздық үшін ғана қылмыстық жауаптылықта болатынын білдіреді². Кінә-бұл істі белгілі бір тұлғамен байланыстыруға және оны жауапкершіліктен негіздеуге мүмкіндік беретін негізгі мәселе.

Кінә арқылы адамның әлеуметтік теріс қасиеттері мен қарым-қатынастары көрінеді, оның қылмыс жасау фактісі арқылы белгіленуі моральдық-құқықтық позициядан тек мүмкіншілік мәселесін ғана емес, сонымен бірге оң шешуге мүмкіндік береді. Қылмыстың нақты субъектісінің қылмыстық жауаптылығы мен жазасының қажеттілігі.

Кінәні белгілемей, қылмысты дұрыс саралау, қылмыстың және қылмыскердің қоғамдық қауіптілік сипаты мен дәрежесін анықтау мүмкін емес, бұл

¹ Вайсберг Л.М. Общественное воздействие и уголовное наказание: Социально-психологический и нормативный аспекты // Криминология и уголовная политика. – М., 1985. С. 9.

² Келина С.Г., Кудрявцев В.Н. Указ. раб. С. 108.

қылмыстық жауаптылық пен жазаны даралау қағидасын жүзеге асырудың қажетті алғышарты қызметін атқарады. Осылайша, кінә тек негізді ғана емес, сонымен қатар әрекет үшін жауапкершіліктің шегін белгілеу үшін өте маңызды¹.

Қылмыс жасауға кінәлі адамдарды ғана қылмыстық жауаптылық пен жазалау туралы ереже қылмыстық-атқару органдарының қылмысқа қарсы күрестегі қызметінің жетекші қағидаты болып табылады. Қазақстан Республикасы Конституциясының 77-бабында бұл қағида конституциялық дәрежеге көтеріліп, оған мынадай тұжырым берілген: «Адам осы уақытқа дейін қылмыс жасағаны үшін кінәсіз деп танылады. оның кінәсі заңды күшіне енген сот үкімімен танылмайды... Айыпталушы өзінің кінәсіздігін дәлелдеуге міндетті емес. Адамның кінәлілігіне қатысты кез келген күмән айыпталушының пайдасына түсіндіріледі».

-адам өзінің кінәсі анықталған қоғамға қауіпті іс-әрекеттер (әрекеттер немесе әрекетсіздіктер) және қоғамға қауіпті зардаптар үшін ғана қылмыстық жауаптылыққа тартылады (1-бөлім);

-объективті айыптауға, яғни кінәсіз зиян келтіргені үшін қылмыстық жауапкершілікке жол берілмейді (2-бөлім);

-қылмыстық құқық бұзушылыққа қасақана немесе абайсызда әрекет жасаған адам ғана кінәлі деп танылады (3-бөлім);

-абайсызда жасалған әрекет, егер ол Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінің (4-бөлігі) тиісті бабында арнайы көзделген болса ғана қылмыстық құқық бұзушылық деп танылады.

¹ Макаренко А.С. Проблемы дошкольного советского воспитания // Соч.: В 7 т. – М., 1958. Т. 5. Лекция первая: Дисциплина, режим, наказания и поощрения. С. 135.

Қылмыстық заң әрбір қылмыстық құқық бұзушылықтың қажетті белгісі қасақаналық немесе абайсыздық болып табылатынын белгілейді.

Кінә үшін жауапкершілік қағидасын сақтамай заңдылықты қамтамасыз ету мүмкін емес.

Шындығында, егер адам өз іс-әрекетімен қоғамға қауіпті нәтижеге әкеліп соқтырса, оны сезінбей және оны жүзеге асыру мүмкіндігі болмаса: қажетті объективті мүмкіндіктердің (оқиғаның) болмауынан, ессіздігінен немесе шағын жасы. Бұл адамды жазалау тек арнайы ғана емес, жалпы профилактика тұрғысынан да мағынасыз, мағынасыз болар еді. Сондықтан қылмыс пен қылмыстық құқық бұзушылықтың заңнамалық анықтамасына кінә белгісін қосу әбден орынды (ҚР ҚК-нің 10-бабы). Кінәлі жауаптылық қағидасын тәжірибеде жүзеге асырудың маңызды процессуалдық кепілі осы баптың 3-бөлігінен туындайтын кінәсіздік презумпциясы болып табылады.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 77-бабына сәйкес айыпталушы өзінің кінәсіздігін дәлелдеуге міндетті емес. Жоюға болмайтын барлық күмәндер айыпталушының пайдасына түсіндірілуге тиіс. Бұл ережені елемей – күмәнді деректерге, болжамдарға сүйене отырып айыптау–нағыз қылмыскерлердің анықталмай, жазасыз қалуына әкеліп соғады.

Заң әдебиетінде жеке жауапкершілік қылмыстық құқықтың дербес қағидасы ретінде қарастырылады. Біздің ойымызша, жеке жауапкершілік пен кінәлі жауапкершілік қағидасының тығыз байланысын ескере отырып, оларды біріктіру орынды.

Ж.П.Марат жеке жауапкершілік ұраны француз буржуазиялық революциясы кезінде алға шықты. «Күнәсіздерді тек зұлымдар ғана бағындыратын абыройсыздыққа бағындыру – жауыздық; Сондықтан кез

келген абыройсыз жаза жеке болуы керек», - деп жазды¹. Н.И.Загородников «Қылмыстық жауаптылық әрқашан белгілі бір тұлғамен байланысты және оны басқа адамға беруге болмайды: ата-аналарға, қорғаншыларға, ерлі-зайыптыларға да, қоғамдық ұйымдарға, заңды тұлғаларға да, тіпті олар қылмыстың құқықтық зардаптарын тартуға өз еркімен келіскен болса да», - деп атап өтті².

Жеке жауапкершілік қылмыстық құқық бойынша қылмыстың субъектісі тек белгілі бір жасқа толған есі дұрыс адам болуы мүмкін екенін болжайды. Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасы заңды тұлғалардың

7. Қылмыстық жауаптылықтан құтылмайтындық қағидасы

Бұл қағида қылмыстық және қылмыстық іс жүргізу заңнамасының талаптарын тұрақты орындаудан, қылмыс жасаған әрбір адам әділ және тиісті жазаға тартылуы үшін әрбір қылмысты дер кезінде және толық ашудан тұрады. ҚР Қылмыстық саясатының тұжырымдамасына сәйкес қылмыстық жауаптылықтың бұлтартпаушылық қағидаты, "қылмыс жасағаны үшін кінәлі әрбір адам, заңда тікелей көзделген жағдайларды қоспағанда, қылмыстық жауаптылыққа және жазаға немесе қылмыстық заңда көзделген өзге де ықпал ету шараларына (дипломатиялық және өзге де иммунитеттер, көтермелеу қылмыстық-құқықтық нормалары және т.б.) жатады" дегенді білдіреді. Чезаре Беккариа бұл жөнінде былай деп жазған: "... қылмысты тежейтін ең әсерлі құралдардың бірі - жазаның

¹ Марат Ж.П. План уголовного законодательства / Пер. с франц. – М., 1951. С. 51.

² Загородников Н.И. Указ. раб.

қатаңдығы емес,оның міндетті түрде болуы, яғни болмай қалмаушылығы¹. Орташа жазаның болмай қалушылығы деген түсініктің өзі, қатаң жазадан қорыққаннан гөрі әсерлі нәтиже береді" Қолданыстағы қылмыстық заңды талдай келе, қарастырып отырған қағиданың мынадай қажеттіліктері байқалады:

а) шындықпен жанасып жасалған қылмыстардың бәрі ашылуы тиіс;

б) қылмыс жасаған кінәлілердің барлығы қылмыстық жауаптылыққа тартылуы тиіс;

в) қылмыстық заңда қарастырылған негіздерге сәйкес әркімге лайық жаза берілуі керек немесе ол жауаптылық пен жазадан босатылуы тиіс:

г) қылмыспен келтірілген зардаптың орны мүмкіндігі бар жерде толтырылуы тиіс.

И. С. Самощенко мен М. Х. Фарукшиннің әділ ескертуі бойынша, жауапкершіліктан құтылмайтындығы әрбір құқық бұзушылық үшін міндетті түрде заңды санкцияны қолдану керек емес (ерекшелік құқықтық сауықтыру санкцияларын қоса береді), ал бірде-бір құқық бұзушылық байқалмай немесе ашылмай қала алмайды, әрбір құқық бұзушылық жариялануға, мемлекет пен қоғамның назарына түсуге, олардың тарапынан сотталуға тиіс². Бұлтартпау қағидасы ешқандай жағдайда зардап шекпейді, ал кейбір жағдайларда, егер жекелеген қылмыстарды жасаудың салдары қылмыскерге нақты жаза емес, қылмыстық-құқықтық ықпал етудің басқа шараларын қолданса, тіпті пайда көреді. Ең бастысы, қылмыс жасаудың бірде-бір жағдайы мемлекеттің реакциясынсыз қалмауы керек. Оны жасаудың заңды салдары болуы керек. Мұндай

¹ Беккариа Ч. Указ. раб. С. 308-309.

² Самощенко И.С., Фарукшин М.Х. Ответственность по советскому законодательству. – М., 1971. С. 174.

әсердің нақты өлшемін таңдау соншалықты маңызды емес. Егер біз оған жазаны моральдық бағалау тұрғысынан қарайтын болсақ, онда " нақты жазаны қолданбау және қоғамдық ықпал ету шараларын қолдану жазасыздықты білдірмейді. Жауапкершіліктің еріксіздігі қағидасы көптеген әлеуметтанулық зерттеулермен расталған алдын-алу, тежеу әсеріне ие. Ол қылмыс жасаған әрбір адам қылмыстық жауапкершілікке тартылуы керек және бірде-бір кінәсіз адам сотталмайтын заңдылық қағидатына қатаң сәйкес келуі керек. Бұл қағиданы іске асыру әділдікті жүзеге асыру кезінде объективтілікті, жариялылықты, халық арасында білікті түрде қойылған құқықтық насихатты талап етеді. Бұлтартпау қағидатын іске асыру қылмыстық әрекеттерді тіркеуден жасыру және қылмыстық іс қозғаудан негізсіз бас тарту жағдайларын анықтаумен байланысты. Біз П.С. Дагельдің бұл қағиданы болашақта "қылмыспен күресу шараларының неотвратимости қағидасы"деп атауға болатындығы туралы пікірімен бөлісеміз.

8. Қылмысты жекелеу қағидасы

Қылмыстық құқық ғылымында жазаны жекелеу институты көптен бері қалыптасқан. Бұл мәселе көптеген ғалымдардың еңбектерінде зерттелген. Алайда, қылмыстық-құқықтық әдебиеттерде осы қылмысты жекелеу қағидасы туралы бірыңғай пікір қалыптастапты. Біздің ойымызша, нақтылау тұжырымды И. И. Карпец былай деп айтқан сияқты: "Қылмыстық құқықтағы жекелеу нәтижесінде жаза арқылы қылмыскерді түзеу және қайта тәрбиелеуге әсер ететін, сондай-ақ сотталғандар мен басқа адамдар тарапынан жаңа қылмысты болдырмаудың алдын алуға жеткізетін, жасалған қылмыстың қоғамға қауіптілігін ауырлататын

немесе жеңілдететін жағдайларды есепке алатын қағида"¹. Заң әдебиеттерінде қылмыстық құқық қағидаттарының ішінде жазаны дараландыру және қылмыстық жауапкершілікті дараландыру қағидаттары дербес ретінде ерекшеленеді.

Сонымен қатар, кейбір ғалымдар қылмыстық жауапкершілікті дараландырудың бір қағидасы жеткілікті деп есептей отырып, осы екі қағиданың болуы қажеттілігіне күмән келтіреді². Бұл қағидалар бүкіл қауымдастық үшін әлі де тәуелсіз мәнге ие деп ойлайды. Бұған нақты дәлел қолданыстағы қылмыстық заңнама. Ол сотқа нақты жазаның орнына бас бостандығынан айыруға, үкімнің орындалуын кейінге қалдыруға шартты түрде соттау құқығын береді. Қылмыстық жауаптылықтың түрлері бола отырып, соңғылары жаза болып саналмайды, өйткені қылмыстық заңда белгіленген қылмыстық жазалау шаралары жүйесінде көрсетілмеген. Жазаны даралау қағидасы қылмыстық жауапкершілікті жеке-дара жекелендіру нәтижесінде жасалған іс-әрекет үшін кінәліге қандай да бір қылмыстық жауаптылық шарасы емес, жазаның қандай да бір түрі қолданылуы тиіс екені анықталған кезде ғана күшіне енеді. Әйтпесе, бұл екі қағида сәйкес келеді. Қылмыс жасау фактісіне мемлекеттік ден қою тәсілін айқындау адамның жалпы және арнайы алдын алу, түзету және қайта тәрбиелеу мақсаттарына сәйкес келетін жеке көзқарас талабы бірыңғай болып табылады. Екі қағида да жауапкершіліктің бірыңғай сараланған

¹ Карпец И.И. Индивидуализация наказания в советском уголовном праве. – М., 1961. С. 10.

² Поленов Г.Ф., Поленова Н.Г. О принципе индивидуализации наказания // Известия АН Казахской ССР. Сер. обществ. наук. 1980. № 1. С. 66-67.

нысандарында жүзеге асырылады. Дараландыру талабы қылмыстық заңнаманың бүкіл жүйесінде көрсетілген¹. Оның жалпылама түрі Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 52-бабының 3-бөлімінде былайша көрсетілген: "Жаза тағайындау кезінде қылмыстың сипаты мен қоғамдық қауіптілік дәрежесі, айыпкердің жеке басы сонымен бірге оның қылмыс жасағанға дейінгі және одан кейінгі мінез-құлқы, жауаптылықпен жазаны жеңілдететін және ауырлататын мән-жайлар, сондай-ақ тағайындалған жазаның сотталған адамның тузелуіне және оның отбасының немесе оның асырауындағы адамдардың тіршілік жағдайына ықпалы ескеріледі". Жасалған қылмыстың қауіптілік сипаты мен дәрежесі - жазаның мөлшеріне елеулі әсер ететін аса маңызды жағдай. Жасалған әрекет қылмыстық-құқықтық санкцияға сай болуы керек, яғни аса қауіпті қылмыс үшін аса қатаң санкция қарастырылады. Қарапайым ғана қисын мен ой тұжырымына сәйкес жасалған әрекетіне орай кінәліге лайықты нақты бір жаза тағайындалады. Қылмыскер өзі ойлап-топшылағанына емес, нақты жасаған әрекетіне жауапты. Бұл тұрғыда қылмысты дәрежелену мен саралау бірден-бір негіз болады.

Жаза түрі ең алдымен жасалған әрекетіне сай болуы керек және бұл жерде әрекет жазаның түрі мен мөлшерін анықтауға басты негіз болады. Осы адам үшін қатаң дараланған ықпал ету шараларын таңдау қылмыстық заңда емес, педагогикада мүмкін². Жазаны даралау үшін келесі мәселелерді анықтау маңызды.

¹ Мельникова Ю.Б. Дифференциация ответственности и индивидуализация наказания. – Красноярск, 1989. С. 76-77.

² Горелик А.С. Взаимоотношение обстоятельств, влияющих на размер наказания // Вопросы уголовной

- қылмыстың себептері мен мақсаттары. Қылмыстың ерікті мазмұнын анықтайтын жағдайлар бола отырып, мотивтер мен мақсаттар қылмыскердің жеке басының сипатын едәуір толықтырады;

- қылмыс жасау кезеңдері. Қылмыстың және жеке тұлғаның қоғамдық қауіптілігін сипаттау кезінде қылмыстың соңына дейін жеткізілмеген себептері ескерілуі керек.

- қылмысқа қатысушылардың жауапкершілігі. Сот қатысушыларға жаза таңдау кезінде олардың әрқайсысының қылмыс жасауға қатысу сипаты мен дәрежесін ескеруге міндетті;

- жеңілдететін және ауырлататын мән-жайларды есепке алу. Авторлардың көпшілігі, егер бұл жағдайлар композицияның міндетті элементтері ретінде көрсетілсе (мысалы, қатты психикалық толқу немесе қайталану), онда оларды жеңілдететін немесе ауырлататын ретінде де ескеруге болмайды¹.

1. **Жунусов Б. Ж.** Проблемы уголовной политики: Монография. – Караганды, 2005.

2. **Каиржанов Е.** Уголовное право Республики Казахстан (Общая часть). – Алматы, 1997.

3. **Келина С. Г., Кудрявцев В. Н.** Принципы советского уголовного права. – М., 1988.

4. **Векленко В. В.** Уголовное право. Общая часть: учебник для вузов / [и др.]; под общей редакцией В. В.

ответственности и наказания. – Красноярск, 1986. С. 145-146.

¹ Филимонов В.Д. Криминологические основы уголовного права. – Томск: Изд-во ТГУ, 1981. С. 133-134.

Векленко. — 2-е изд. — Москва: Издательство Юрайт, 2020. — 500 с.

5. **Лопашенко Н.А.** Уголовное право. Общая часть. Преступление: акад. курс: в 10т., Т2: Система, источники и структура уголовного права. Принципы уголовного права/ под. ред. Н.А. Лопашенко. - М.: Юрлитинформ, 2016.- 656 с.

III-тарау Қылмыстық жауаптылық және оның негіздері

§1. Қылмыстық жауаптылық ұғымы

Қылмыстық жауапкершілік-бұл заңды (құқықтық) жауапкершіліктің бір түрі, ол өз кезегінде құқықты іске асырудың бір түрі болып табылады. Құқықтық жауапкершіліктің философиялық негізі-бұл адамның мінез-кұлқын анықтау, иә-бұл адамдардың саналы әрекеттеріне қоғамға қажет бағытта әсер ету мүмкіндігі.

Қоғамға қауіпті, кінәлі қылықтар (яғни жасалғанға дейінгі әрекеттің субъектінің ерікі мен ақыл-есі арқылы өтетін) қоғам мен мемлекеттің теріс баға беруі арқылы және мәжбүрлеу шараларын қолдану, яғни тәрбиелеу және қорқыту арқылы ескертілуі мүмкін.

Құқықтық жауапкершілік институты дәл осы функцияны орындайды.

Қылмыстық жауапкершілік-бұл жасалған қылмысты құқықтық бағалау және қылмыс жасаған адамды соттау.

Қылмыс жасалған сәтте туындаған қылмыстық жауапкершілік іске асырылуы мүмкін немесе орындалмауы мүмкін. Іске асырылған жағдайда ол бірқатар кезендерден өтеді:

- а) қылмыстық жауапкершілікке тарту кезеңі;
- б) соттың жаза тағайындау кезеңі;
- в) жазаны орындау кезеңі¹.

Қылмыстық жауаптылық кінәлі адамның соттау (мемлекеттік айыптау) түріндегі қылмыстың теріс салдарына мәжбүрлеп ұшырауы және қылмыскерді

¹ См.: Лейкина Н.С. Личность преступника и уголовная ответственность. – Л., 1968.

осыған уәкілетті мемлекеттік органдардың мәжбүрлеуі деп түсініледі.

Қылмыстық құқық бұзушылық үшін жауаптылықтың негізін дұрыс анықтау құқық қолдану органдары қызметінің заңдылықты қатаң сақтауының кепілі болып табылады. Қылмыстық құқық бұзушылық қылмыстық жауаптылықтың негізі болып қылмыстық заңда көрсетілген қылмыс құрамының барлық белгілері бар іс-әрекетті істеу болып табылады (4-бап).

§2. Қылмыстық жауаптылықтың құқықтық жауаптылықтың басқа түрлерінен ерекшелігі

Заңды жауаптылық түрлерінің арасындағы ерекшелігі олардың негіздері мен жауапты тұлғалардың шеңберін қоғамда мемлекет қайсысын жалпы құқықтық жауаптылыққа, қайсысын құқықтың қай саласына жатқызу мақсатында белгіленеді.

Азаматтық жауаптылық белгілі бір міндеттерді мүлдем орындамау немесе белгілі бір дәрежеде орындамауды негізге алады. Ол көп жағдайда мүліктік сипатқа ие болып және бұзылған құқықты қалпына келтіріп, сондай-ақ азаматтық-құқықтық тәртіп бұзушылықтың алдын алуды мақсат тұтады. Әкімшілік жауаптылық заңда қарастырылған әкімшілік тәртіп бұзатын қылықтарды негізге алады. Әкімшілік жазаны әкімшілік органдар жүзеге асырады.

Тәртіптік жауаптылық негізі жалпы тәртіп бұзу түрімен көрінетін қылықтар, мұнда жазаны қызметтегі бағынышты адамдарға лауазымды адамдар, яғни бастықтар тағайындайды.

Қылмыстық жауаптылық - ол негізінен кінәлінің жеке басына бағытталған мемлекеттік мәжбүрлеудің ең қатаң нысандарына әкеп соқтыратындығымен заңды жауапкершіліктің аталған түрлерінен ерекшеленеді.

§3. Қылмыстық жауаптылық негіздері

Заң әдебиеттерінде құқықтық жауапкершіліктің негізі ұғымының анықтамасына қатысты әртүрлі көзқарастар айтылады. Мәселен, Н. С. Лейкина: "қылмыстық жауаптылықтың туындауының және оны іске асырудың негізі адамның қылмыстық заңда көзделген қасақана немесе абайсызда қоғамға қауіпті іс-әрекет жасауы болып табылады" деп санайды¹. М. П. Карпушин мен В. И. Курляндский қылмыстық жауаптылықтың негіздеріне байланысты мәселелерді нақтырақ қарастыра және қылмыстық жауаптылықтың бірден-бір негізі қылмыс құрамы деген тұжырымды жақтай отырып былай деп жазады: "Біз қылмыстық жауаптылықтың негізі қылмыс жасау деген пайымдауды қателікпен айтылған сөз деп санай алмаймыз.

Қылмыс, біздің пікірімізше де, қылмыс құрамының белгілері бар кез келген әрекет қылмыстық жауаптылыққа негіз бола алады"². қалаңыз мейлі қаламаңыз, осы сияқты жағдайларда ұғымды теріс түсіндіру мен шатастырудың болып қалатыны шындық. Қылмыс - адамның мінез-құлқын көрсетіп білдіретін әрекет. Ол нақты шындық көрінісі, қылмыскердің жасаған туындысы. Қылмыстың құрамы - заңда көрсетілген және қылмыстық жауаптылық үшін іс-әрекет белгілерінің жеткілікті жиынтығы, құрам -заң шығарушылардың туындысы. Қылмыстық құрам осындай бастапқы мәнінде қалай дегенмен қылмыстық жауаптылыққа бірден-бір негіз бола алмайды. Ол белгілі бір жауаптылыққа заңды негіз болып және мына мәселелерге шешім таба білуі керек: қандай заң негізінде

¹ Лейкина Н.С. Указ. раб.

² Карпушин М.П., Курляндский В.И. Уголовная ответственность и состав преступления. – М., 1974.

(қандай құқық бойынша) жауапқа тартылды? Ал бұған жауапты қылмыстық заңның қылмысты саралайтын бабынан (баптарынан) немесе баптың (баптардың) бөлімінен табуға болады. Алайда, қылмыс құрамының осы бастапқы тұжырымдамасы мен мағынасы адамның іс-әрекетінде қылмыс құрамының белгілері бар деп айтылған кезде шегінеді. Мұндай адам жасаған шындық актісі ретінде әрекет, егер дәл айтсақ, қылмыс құрамының белгілерін қамти алмайды, өйткені заңда сақталған бұл белгілер бір уақытта іс-әрекетте бола алмайды¹. Сонымен, олар басқа нәрсені білдіреді: әрекетті сипаттайтын белгілер қылмыстың белгілі бір құрамының белгілерімен толығымен сәйкес келеді.

Дегенмен, қылмыстың құрамының осы бастапқы түсінігі мен адамның іс-әрекетінде қылмыс құрамының белгілері болғанда ғана орын беріледі. Нақтырақ айтқанда, іс жүзінде белгілі біреудің, белгілі бір қимылмен және белгілі бір уақытта жасаған әрекетінде қылмыстың құрамының барлық белгілері болады деп кесіп айтуға болмайды. Өйткені бұл жағдай заңда көрсетілмеуі де мүмкін. Басқаша айтқанда, іс-әрекетті сипаттайтын белгілер заңда анықталған қылмыс құрамына сайма-сай келуі керек. Қылмыстық жауаптылықтың негізі ретінде қылмыс жасаушылық туралы қағидалар мораль мен құқыққа қайшы келетін адамның ісіне, қылығына жауаптылығы мүмкіндігінше теріс қылық жасамау керек деген философиялық-этикалық тұжырымдаудан туындайды.

Қылмыстық жауаптылықтың жалғыз негізі қылмыстық құқық бұзушылық жасау, яғни Қылмыстық Кодексте көзделген қылмыс немесе қылмыстық теріс қылық құрамының барлық белгілері бар іс-әрекет болып

¹ Санталов А.И. Теоретические вопросы уголовной ответственности. – Л., 1982

табылады (ҚР ҚК 4-бабы). Қолданыстағы қылмыстық заң жаза мен қылмыстық жауаптылықты заң тұрғысынан алғанда әртүрлі мағынадағы ұғым деп қарастырады.

Әдетте, қылмыстық жауаптылық сотталушының белгілі бір құқысын шектейтіндей жаза - мемлекеттік ерекше бір мәжбүрлеу арқылы жүзеге асырылады. Қылмыстық жауаптылық соттың айыптау үкімі бойынша қоғамға қауіпті әрекет жасаған адамға мемлекет тарапынан сол әрекетін бетіне басудың (теріс баға берудің) қылмыстық заңға негізделген нәтижесі.

Егер сотталушының тәртібі мен еңбекке деген көзқарасы дұрыс болып, соттағы қаралған ісінің қоғамға қауіптілігі болмаса, онда сот оған жауапкершілік сенімін артып, оны жазадан босата алады.

Мұндай жағдайда қылмыстық жауаптылық белгілі бір мемлекеттік мәжбүрлеу шарасын қолданумен жалғаспайды.

Кәмелетке толмағандарды қылмыстық жауаптылыққа тарту жазамен емес, тәрбелеу түріндегі мәжбүрлеу шараларымен жүзеге асырылуы мүмкін, ал кейбір жағдайда басқаларға шартты жаза немесе кейінге қалдырылған жаза қолдануға болады.

Мұндай жағдайда "қылмыстық жауаптылық" пен "жаза" ұғымдарының бір мағынада емес екендігі көрініп-ақ тұрады.

-
1. **Брайнин Я. М.** Уголовная ответственность и ее основание в советском уголовном праве. – М., 1963.
 2. **Каиржанов Е.** Уголовное право Республики Казахстан (Общая часть). – Алматы, 1997.
 3. **Лейкина Н. С.** Личность преступника и уголовная ответственность. – Л., 1968.
 4. **Лопашенко Н.А.** Уголовное право. Общая часть. Преступление: акад. курс: в 10 т., Т3: Уголовная

политика. Уголовная ответственность/ под. ред.- М.:
Юрлитинформ, 2016. - 752 с.

IV-тарау. Қылмыстық заң

§1. Қылмыстық заң ұғымы

Заң дегеніміз

а) жалпы мемлекеттік өкіметтің өкілетті органы ерекше тәртіппен қабылдаған:

б) мейілінше маңызды қоғамдық қатынасты реттейтін:

в) жоғары заңды күші бар акті.

Қылмыстық заң мемлекеттік өкіметтің жоғарғы өкілетті органы қабылдаған әрекеттердің қылмыстылығы пен жазаға жататындығын анықтайтын нормативтік акті.

Қылмыстық заңның мазмұны мен арнайы сипаттары ҚР ҚК-нің 1-бабында осылайша қысқаша көрсетілген.

Қылмыстық кодекс мынадай қылмыстық заң міндеттерін белгілейді: адам мен азаматтың құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін, меншікті, ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделерін, қоғамдық тәртіп пен қауіпсіздікті, қоршаған ортаны, Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысы мен аумақтық тұмастығын, қоғам мен мемлекеттің, заңмен қорғалатын мүдделерін қылмыстық қол сұғушылықтан қорғау, бейбітшілік пен адамзаттың қауіпсіздігін қорғау, сондай-ақ қылмыстардың алдын алу. Қылмыстық әрекеттің шеңбері мен оны жасаған адамға қолданылатын жазаны адам мен оның құқықтарын, мемлекет пен қоғам мүдделерін және бүкіл құқықтық тәртіпті қылмыстық қол сұғушылықтан қорғау үшін қылмыстық заң әуелі қоғамға қауіпті қандай әрекеттің қылмыс болып саналатынын айырып алады және қылмыс жасаған адамға қолданылатын жазаның түрін белгілейді. Қылмыстық әрекеттің шеңберін және

оны жасаған адамға қолданылатын жазаны анықтап, белгілеу қылмыстық заңға тән қасиет.

Қылмыстық кодексте қылмыстық заңмен қорғалатын ең негізгі объектілер белгіленеді. Осы объектілердің қандай қылмыстық қол сұғушылықтан қорғалатыны көрсетіледі. Қол сұғушылыққа жататын адамның өз еркімен немесе еріксіз жасаған қоғамға қауіпті әрекеттері, басқаша айтқанда әлеуметтік елелулі теріс қасиеттері бар әрекеттер жөнінде негізді нұсқаулар айтылады.

Қылмыстық кодексте жеке адамға, қоғамға немесе мемлекетке қандай қауіпті әрекеттер қылмыстық құқық бұзушылықтар, яғни қылмыстар немесе қылмыстық теріс қылықтар болып табылатынын белгілейтін, оларды жасағаны үшін жазалар мен өзге де қылмыстық-құқықтық ықпал ету шараларын белгілейтін қылмыстық заң деп жазылған (ҚР ҚК 2-бабының 2-бөлігі).

Осылайша, ҚК мынадай қағиданы бекітеді: қылмыстық құқық бұзушылық жоқ және егер ол қылмыстық заңда бекітілмеген болса, жаза жоқ – ҚР ҚК 4-бабында нақтыланған қағида. ҚР ҚК-де қылмыстық жаза шаралары болып табылмайтын медициналық және тәрбиелік сипаттағы мәжбүрлеу шаралары туралы бабы бар. Бұл шаралар туралы баптарды Қылмыстық кодекске енгізу өте орынды, өйткені тәрбиелік ықпал етудің мәжбүрлеу шаралары жазалау шараларының орнына қолданылуы мүмкін, ал кейбір жағдайларда медициналық сипаттағы шаралар (маскүнемдер мен нашақорларға қатысты) жазамен қатар жүреді.

Сөйтіп, Қылмыстық кодекс: қылмыс жоқ жерде - жаза да жоқ деген қағиданы ұстанады. "Қылмыстық заң" термині заң мен заң актілерінде, соның ішінде қылмыстық іс жүргізу заңында жиі қолданылады. Сондықтан да қылмыстық заң ұғымының, мазмұнын анықтап әрі нақтылап алған жөн. Қолданыстағы заң мен

Қылмыстық кодекстің белгілі бір бабы бойынша қылмыстық жауаптылыққа сілтеме жасаған қылмыстық-құқықтық сипаттағы емес заңдардың баптары дербес қылмыстық заң қатарына жатпайды. Олар қылмыстық заңдардың баптарын сипаттайды, нақтылайды немесе белгілі бір жағдайда қалай қолданылатындығын түсіндіреді, бірақ ешқашанда жаңадан басқаша қылмыстық-құқықтық норма тудырмайды. Қайсыбір қылмыстық заңға түсінік беретін Қазақстан Республикасы Парламентінің қаулысы қылмыстық заң болып саналмайды. Дәл осы сияқты жағдайда жаңа норма жасауға болмайды, ал Парламент Қазақстан Республикасы Конституциясының берген құқығы бойынша қолданыстағы заңның мәнін ғана аша алады.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінде қылмыстық жаза шарасынан басқа медициналық және тәрбиелік мәжбүрлеу шаралары туралы баптар да бар. Қылмыстық кодексте мұндай шаралар туралы айтылуы өте орынды. Неге десеңіз, тәрбиелік сипаттағы мәжбүрлеу шараларын жазаның орнына қолдануға болатын болса, ал медициналық сипаттағы шара кейбір жағдайда жазамен бірге қоса жүргізіледі (мәселен маскүнемдер мен нашақорларға) байланысты. Мемлекеттік жоғарғы өкімет органдары шығаратын рақымшылық жасау (амнистия) актісінің ерекше заңды маңызы бар. Қылмыстық жауаптылық пен жазадан босату немесе жазаны жеңілдету, сондай-ақ сотталғандықтың құқықтық зардаптарын (соттылықты және басқа) жою жекелеген жағдайда ғана мемлекеттік жоғарғы өкімет органдарының нормативтік актілеріне сәйкес бұрын жасалаған қылмыстарға қолданылады. Бұл акті қылмыстық заңның нормаларын жоя немесе өзгерте алмайды және ол шығарылғаннан кейінгі жасалған қылмыс күші заңды күші болмайды. Рақымшылық жасау актісінің кері күші болса да, оны қылмыстық заң деп

санауға негіз жоқ. Бәрінен бұрын рақымшылық жасаудың алдағы болатын әрекетке күші жүрмейді. Дәл осындай жағдай, ескерту әрекеті үшін аса маңызды мәні бар қылмыстық заңға да тән.

Рақымшылық жасау актісі белгілі бір мерзім ішінде қылмыс жасаған, айырықша белгілі адамдар категориясының жазасын жеңілдетіп және жазадан босата алады. Мұндайда амнистияға жататын категориядағы адамдардың жайы қылмыстық заңда ескерілмеген жағдайларға байланысты болады (жынысы, кәрілігі, кәсібі, азаматтығы, қылмыс жасаған жері және т. т.). Біздің ойымызша, рақымшылық жасау актісі мемлекеттік құқық саласына жатады, бірақ оның қылмыстық және қылмыстық іс жүргізу құқықтары үшінде тиісті маңызы бар. Баспана және қылмыскерді басқа мемлекетке ұстап беру құқығы туралы заңдар немесе олардың баптары қылмыстық заң болып санала алмайды. Баспана құқығы бұл аса маңызы бар конституциялық құқық. Қылмыскерлерді шет мемлекеттерге ұстап беру қылмыстық құқыққа емес, мемлекеттік, халықаралық және қылмыстық іс жүргізу құқықтарының саласына жатады. Қылмыскерді ұстап беру туралы мәселелерді қарағанда, қылмыстық құқық, әрекеттің қылмыстық заңда қарастырылған белгілерге жататындығын немесе жатпайтындығын білу жағдайына ғана араласа алады.

Қылмыстық заң қылмыстық құқықтың бірден-бір қайнар-көзі болып саналады. "Құқықтың қайнар-көзі" терминінің заң ғылымында екі мағынасы бар. Кең мағынада құқықтың қайнар-көзі - бұл халықтың мемлекеттік еркіндігі.

Тар мағынада құқықтың қайнар-көзі - бұл осы еркіндікті жүзеге асыратын және осыған байланысты тәртіптің заңды ережелері мазмұндалған нормативтік актілер. Біздің құқықтық әдебиеттерімізде осыған

байланысты құқықтың арнайы қайнар-көзі қылмыстық заң болып саналады. Тек қылмыстық заңда ғана әрекеттің қылмыстылығы мен жазаға жатпайтындығын анықтайтын нормалар болады. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты Пленумының жетекші бағыт беретін түсіндірмелері де қылмыстық құқықтың қайнар-көзі бола алмайды. Түсіндірме - заңның немесе жекелеген заң нормаларының мазмұнын нақтылап ашып беру, бірақ қандайда бір жаңа норма жасау емес. Осы жетекші бағыт беретін түсіндірмелерде қолданыстағы заң нормаларын соттардың бірыңғай мәнде түсінбей және қолдана алмай қалған жағдайларында түсініктер береді.

Сонымен, түсіндірме заңға ештеңе қоспайды да, алмайды, тек оның нақты мазмұнын анықтап береді. Салт-дәстүрлер мен соттардың үлгі-өнеге істері қылмыстық құқықтың қайнар-көзі болып көрген емес және болмайды да.

Заңдылық қылмыстық жауаптылықтың қажетті шарттары ретінде адамның әрекетінде тек заңда қарастырылған қылмыс құрамының болғанын қалайды. Құқықтық сана құқықтың, оған қоса қылмыстық құқықтың қайнар-көзі болып саналады. Заң шығарушылықтың дамуына орай құқықтық сана құқық нормаларын дұрыс қолдануға негіз бола білді, бірақ ол соттардың шешім шығаруына негіз бола алмайды. Құқықтық сана заңдарды, соның ішінде қылмыстық заңды өмірде дұрыс қолдануға жағдай туғызады.

Сот құқықтық сананы басшылыққа ала отырып, заңды қатаң сақтайды, бірақ сөз жоқ заңға ешқандай түзету енгізе алмайды. Оған заң шығарушы органдардың ғана құзыры жетеді. Құқықтық сана соттарға заңның мазмұнын терең әрі нақты ашуға мүмкіндік туғызады, бірақ оны басқадай мазмұнмен толықтыруға мүмкіндік бермейді.

§2. Қылмыстық заңды жасаумен дамытудың негізгі кезеңдері

Қылмыстық заң өзінің өмірге келгенінен бері елеулі жолдардан өтті. Оның дамуы құқық пен мемлекет тарихына тығыз байланысты Қылмыстық заңның даму кезеңдерін анықтағанда құқықтың осы саласының басқаларға қарағанда, атап айтқанда еңбек, азаматтық сияқты құқықтардан бөлектеніп тұратын өзіне тән ерекшеліктерін ұмытпағанымыз жөн.

Бұл ерекшеліктер заң салаларын нақты кезеңдерге бөлгенде жасырын қала алмайды.

Қылмыстық заңның тарихи дамуының ерекшеліктерін сипаттағанда, әсіресе оның кеңестік мемлекеттің негізі қаланып, кеңестік жаңа жазалау органдары құрыла бастаған кездегі бірінші кезеңін, 1917-1921 жж. айрықша атап көрсетеміз. 1919 жылы РКФСР-дің қылмыстық құқық жөніндегі жетекшілік бастауы қабылданды.

Кеңестік қылмыстық заңды дамытудың екінші кезеңі 1922-1923 жж. - кеңестік қылмыстық заңның алғашқы бірыңғай жүйеге келтіріле бастаған, кеңестік республикалардың алғашқы қылмыстық кодексінің жасала бастаған жылдары.

1922 жылы РКФСР Қылмыстық кодексі қабылданды. Кеңестік қылмыстық заңды дамытудың үшінші кезеңі - 1924-1958 жж. - ұзақ мерзімді қамтыған бұл кезең 1924 жылы КСРО-ның құрылуына байланысты болды.

1926 жылы Қазақстан аумағында да қолданылатын РКФСР Қылмыстық кодексі қабылданды.

Кеңестік қылмыстық заңды дамытудың төртінші кезеңі -1958 ж. 1958 жылдың аяғында КСРО және одақтас республикалардың жалпыодақтық Қылмыстық

заң негіздері, мемлекеттік және әскери қылмыстар үшін қылмыстық жауаптылық туралы заңдар қабылданды.

Одақтас республикалардың барлығында осы жаңа қылмыстық кодекс күшіне енді. 1959 жылы Қазақстанда да Қылмыстық кодекс қабылданды.

Қылмыстық заңнаманы дамытудың бесінші кезеңі Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алуымен және 1998 жылғы 1 қаңтардан бастап қолданысқа енгізілген 1997 жылғы 16 шілдедегі Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің қабылдануымен байланысты.

Қылмыстық заңды дамытудың алтыншы маңызды кезең болды. 2013 жыл Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің жобасы Парламентке енгізілді., ол 2014 жылғы шілдеде қабылданып, 2015 жылғы 1 қаңтардан бастап күшіне енген жаңа, қазіргі қолданыстағы Қылмыстық кодексі. Қылмыстық сот төрелігі жүйесін тұжырымдамалық жаңғыртуға және Қазақстанның құқықтық жүйесін заманауи сын-кәтерлерге барабар жауап беруге мүмкіндік беретін деңгейге жеткізуге арналған.

§3. Қылмыстық заңның құрылысы мен жүйесі

Қылмыстық заңның ең басты заңды негізі болып. Қазақстан Республикасының Конституциясы саналады. Қылмыстық заңның Жалпы және Ерекше бөлімдерінің мәселелерін қамтитын құжат Қылмыстық кодекс болып саналады.

Қылмыстық кодекс қылмыстық құқықтың жалпы ережелері мен қағидаларын белгілейтін, қылмыстық құқық қатынастарын реттейтін және қоғам үшін қауіпті қандай әрекеттердің қылмыс болып табылатынын және оны жасаған кінәлі адамға қандай жаза қолданытынын анықтайтын Республиканың қылмыстық заңдарының бір жүйеге келтірілген жиынтығы. Қылмыстық кодекс

Жалпы және Ерекше болып екі бөлімге бөлінеді. Жалпы бөлімде қылмыстық құқықтың басты қағидасы мен ережелері мазмұндалады, қылмыстық жауаптылықтың негіздері мен шарттары анықталады, жазаның мақсаты белгіленеді, жазаның түрлері қарастырылып және тұтастай алғанда қылмыстық-құқықтық заң үшін жалпы әрі ортақ мәні бар мәселелер шешіледі.

Ерекше бөлімде қылмыстың жекелеген нақты түрлері анықталады және әрбір жасалған қылмысқа тиісті жазалар қарастырылады. Жалпы және Ерекше бөлімдер бір-бірімен өзара тығыз байланыста және олар бірінсіз бір қолданылмайды. Жасалған қылмыс немесе басқа да қоғамға қауіпті әрекеттер туралы мәселелер қылмыстық кодекстің осы Жалпы және Ерекше бөлімдері арқылы шешіледі.

Сонымен бірге Қылмыстық кодекстің осы екі бөлімі де бірнеше тарауға бөлінеді. Әрбір тарау объектілеріне байланысты бір-біріне жақын баптарға бөлінеді. Пайдалануға ыңғайлы болуы үшін қылмыстық кодекстің (Жалпы және Ерекше бөлімдері) барлық баптары реттік сандармен белгіленген.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің көптеген баптары өздерінің дербес мәні мен мағынасы бар бөлімдер мен тармақтарға бөлінеді. Баптардың бөлімдері жана жолдан басталған жеке абзацпен беріліп, басқа ешқандай белгімен белгіленбейді.

Адамды қылмыстық жауапқа тартқан кезде ҚК-тің бабының нөмірі, ал кейбір қажетті жағдайда бөлімі немесе тармағы айтылып, көрсетіледі.

Баптарға сілтеме жасағанда оның мазмұны ғана айтылып қоймай, оның нақты нөмірі көрсетіледі. Баптардың рет-саны мен бөлімдерін дұрыс көрсетпеу кейде үкімнің қате шығарылуына әкеп соқтырады да, оны яғни үкімді кері қайтаруға тура келеді. Қылмыстық

кодекстің Ерекше бөлімінің баптары диспозициялар мен санкциялардан тұрады.

В. Д. Филимоновтың пікірінше, қылмыс жасағаны үшін жауапкершілікті белгілейтін норманың құрылымы туралы мәселе ол орындайтын функцияны ескере отырып шешілуі керек.

"Егер қылмыс үшін жауапкершілікті белгілейтін норманы оның қалпына келтіру функциясын орындауы тұрғысынан қарастыратын болсақ, онда гипотеза ретінде адамның қылмыс жасауы болады.

Мұндай жағдайда сотталушы адамға онда көзделген жазаны қолдануға міндеттейтін нормада жасалған ереже диспозиция болады, ал жасалған қылмыстың салдары ретінде осы жазаның өзін көрсету құқықтық норманың санкциясын құрайды"¹.

Біздің ойымызша, Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлігінің баптары диспозициялар мен санкциялардан тұрады.

Диспозиция дегеніміз – жасалған әрекет үшін қандай нақты жаза қарастырылатындығын атайтын, көрсететін және сипаттама беретін қылмыстық заң бабының бөлімі.

Қылмыстық кодекс ерекше бөлімінің екінші бөлімі санкция деп аталады. Санкцияда баптардың диспозициясындағы қарастырылған қылмыстарды жасағаны үшін қолданылатын жазаның нақты шаралары көрсетіледі.

Қолданыстағы қылмыстық заңда құрылу мәнері мен қылмыстың белгілерін сипаттау әдісіне қарай диспозиция жай, сипаттамалы, сілтемелі және бланкеттік болып бөлінеді.

¹ Филимонов В.Д. Норма уголовного права. – СПб., 2004. С. 21-22.

Жай диспозиция. Жай диспозиция қылмысты іс-әрекеттің атын ғана айтып қояды, оның нақты белгілерін ашып көрсетпейді. Жай диспозиция қылмысты іс-әрекеттің мазмұны оның белгілері ашып көрсетілмегеннің өзінде жеткілікті түрде түсінікті болған жағдайда қолданылады. Мысалы, 99-баптағы «Адам өлтіру», 188-баптағы «Ұрлық» Мұнда заң шығарушы "кісі өлтіру деген жалпы бірдей белгілі терминнен басқа ешқандай белгілер мен түсініктер келтірмеген.

Диспозицияның мұндай түрін заң шығарушы орган белгілі бір қылмыстардың атауы (термині) жалпыға бірдей белгілі әрі түсінікті болғандықтан қолданады.

Сипаттамалы диспозиция. Қылмыстың барлық белгілерін заңның өзінде нақтылап көрсететін диспозицияны сипаттамалы диспозиция деп атаймыз

Жай диспозицияға карағанда қылмыс құрамын айқындайтын сипаттамалы диспозицияның артықшылығында дау жоқ. Сипаттамалы диспозицияға 176-бапта көрсетілген тыңшылық жасау құрамы мысал бола алады. Мұнда тыңшылық жасау аталып қана қоймай, оған «мемлекеттік немесе әскери құпияны құрайтын мәліметтерді шетелдік мемлекетке, шетелдік ұйымға немесе олардың өкілдеріне беру, сол сияқты оларға беру мақсатында жинау, ұрлау немесе сақтау, сондай-ақ шетелдік барлаудың тапсырмасы бойынша өзге де мәліметтерді Қазақстан Республикасының сыртқы қауіпсіздігі мен егемендігіне зиян келтіре отырып пайдалану үшін беру немесе жинау, егер осы әрекеттерді шетелдік азамат немесе азаматтығы жоқ адам жасаса» деп толық түсінікті сипаттама беріп отыр.

Сілтемелі диспозиция нақты қылмыс құрамын анықтайды. Бұл диспозиция бойынша қайталап жатпау үшін қылмыстың осы құрамын анықтаған қылмыстық заңның тиісті бабына, баптың тармағына сілтеме

жасайды. Мысалы, Қылмыстық кодекстің 143- бабында кәмелетке толмаған адамды Қазақстан Республикасының шегінен тысқары жерге заңсыз әкетуді алайық. Онда баптың 3-бөлігінде осы баптың бірінші немесе екінші бөліктерінде көзделген, қылмыстық топ жасаған іс-әрекеттер делінген. Бұл жерде осы құрамға қатысты болатын:

- кәмелетке толмаған адамды республика шегінен тысқары жерге әкету (1 бөлім), пайдакүнемдік немесе өзге де жамандық ниетпен не адамдар тобының алдынала сөз байласуымен жасалған деген ұғымға қатысы болатын құрамдарды қайталап жатпас үшін, заң шығарушы сол ұғымдарға анықтама берілген баптарға тиісінше сілтеме жасап отыр.

Бланкетті диспозиция қылмыс құрамының ешқандай белгілеріне анықтама бермейтін диспозиция. Оларды белгілеу үшін құқықтың басқа салаларынан заңнамалық немесе өзге де нормативтік материалға (қылмыстық заңнамада қамтылмаған) жүгіну қажет.

Бланкеттік диспозиция. Бланкеттік диспозиция бойынша бапта көрсетілген нақты қылмыстың құрамын анықтау үшін басқа заңдарға немесе нормативті актілерге, үкімет қаулылары мен жарлықтарына, бұйрықтар мен ережелерге, нұсқауларға жүгіну қажет. Яғни, қылмыстық заңның талаптарының бұзылуы орын алғандығы туралы мәселені шешу басқа заңдармен немесе нормативті актілермен анықталады. Мысалы, Қылмыстық кодекстің 344-бабындағы темір жол, әуе немесе су көлігі қозғалысы мен оларды пайдалану қауіпсіздігінің ережелерін бұзуы. Бұл қылмыс құрамын анықтау үшін көлік құралдарының осы түрлерінің қауіпсіздігі мен пайдалану ережесін реттейтін тиісті нормативті актіні басшылыққа алу қажет. Егер осы сияқты бланкеттік нормаларды ҚК-нің өзінде тізіп көрсете берсек, сонда Кодекс баптарының көлемі тым

ұлғайып, оны пайдаланудың өзі қиынға түсер еді. Мысалы, таукен немесе құрылыс жұмыстарын жүргізу кезінде қауіпсіздік ережелерін бұзудың (277-бап) өзі осы баптың диспозициясына көптеген қиын әрі күрделі ережелер мен бұйрықтарды көрсететін жазуды талап етер еді. Сондықтан да заң шығарушы мұндай реттерде бланкеттік диспозицияны пайдаланудың тиімділігіне жол беріп отыр.

Оларды анықтау үшін құқықтың басқа саласындағы заңдылық немесе басқа да нормативтік материалдарға (қылмыстық заңда жоқ) жүгінуге тура келеді.

Салыстырмалы-айқындалған (относительно-определенно) және балама (альтернативные). Салыстырмалы-айқындалған санкция жазаның мөлшерін белгілі бір шектен шықпайтындай етіп реттейді. Кейбір реттерде бапта жазаның ең жоғарғы шегі ғана көрсетіледі. Мұндай жағдайда жазаның ең төменгі шегі қылмыстық құқықтың жалпы бөлімінің ережелеріне сәйкес: бас бостандығынан шектеу үшін -1 жыл мерзім деп есептеу керек. Көп жағдайларда қылмыстық заң нормаларында жазаның төменгі және жоғарғы шегі көрсетіледі. Мысалы, адам өлтіру, яғни басқа адамға құқыққа қарсы қасақана қаза келтіру - сегіз жылдан он бес жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады делінген (99-бап, 1-бөлігі).

Санкцияның мұндай түрі жазаны даралап тағайындауға зор мүмкіндік туғызады.

Балама санкция Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінің тиісті бабындағы жазаның екі немесе одан да көп түрінің біреуін қолдануға мүмкіндік береді. Өзінде сөз ауруы бар екендігін білген адамның оны басқа адамға жұқтыруы бір жүз айлық есептік көрсеткішке дейін мөлшерде айыппұл салуға, не сол мөлшерде түзеу жұмыстарына, не бір жүз жиырма сағатқа дейінгі

мерзімге қоғамдық жұмыстарға толған не қырық бес тәулікке дейінгі мерзімге қамауға алынуға жазаланады деп көрсетілген (117-бап, 1-бөлігі).

Балама санкциялар сотқа кінәлі адамға бірнеше жазалардың ең әділін, тиімдісін таңдап алуға жол береді.

Жазаның түрі мен мөлшерін таңдау және анықтау кезінде судьялардың қалауының кеңдігі санкцияның қалай құрылғанына байланысты. Санкцияның көмегімен заң шығарушы сот үшін жазаны қолдану шегін белгілейді.

Сондықтан қылмыстық заң мен оның бөліктерін – диспозиция мен санкцияны құру тек заң техникасы ғана емес, сонымен бірге қылмыстық саясат мәселесі болып табылады. Сот төрелігі органдары қылмыстық-құқықтық нормаларды қолдана отырып, олардың алдында тұрған міндеттерді шеше ала ма, жоқ па, заңның дұрыс құрылуына байланысты.

Санкцияның құрылуы жазаның түрі мен мөлшерін таңдау және анықтау кезінде соттық қараудың ауқымына әсер етеді. Санкцияны пайдалана отырып, заң шығарушы соттар үшін жаза қолданудың шегін белгілейді. Міне осыған қарап, қылмыстық заң және оның диспозициясы мен санкциясының құрылысы заңгерлік әдіс-тәсіл мәселесін ғана қарастырады деп айта алмаймыз, ол қылмыстық саясат. Заңның дұрыс құрылуы мемлекеттік әділ сот органдарының қылмыстық-құқықтық нормаларды қолдана отырып, алдарына қойлған міндеттерді орындауына, заңның дұрыс қолданылуына игі әсер етеді.

§4. Қылмыстық заңның кеңістікте қолданылуы

Әрбір қылмыстық заң белгілі бір кеңістікте және белгілі бір адамдар тобына қатысты қолданылады. Қылмыстық заңның кеңістіктегі осындай қызмет

қағидасы аумақтық (территориялық) деп тиіс". Іс жүзінде бұл ереже мынаны білдіреді: Қазақстан жерінде аталады. Қылмыстық құқықта адам өзінің қылмыс жасаған жерінде жауаптылыққа тартылады. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 7-бабының 1-бөлімінде былай деп көрсетілген: "Қазақстан Республикасының аумағында қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адам ҚР Қылмыстық кодекс бойынша жауапқа тартылуы жатады.

ҚР ҚК 7-бабының 2-бөліміне сәйкес Қазақстан Республикасының аумағында басталған немесе жалғастырылған не аяқталған іс-әрекет Қазақстан Республикасының аумағында жасалған қылмыс деп танылады.

ҚР Кодекстің күші Қазақстан Республикасының құрлықтық шельфінде және ерекше экономикалық аймағында жасалған қылмыстарға да колданылады. Аумақтық принципті дұрыс қолдану үшін қылмыстың жасалған орынын дәл анықтау қажет. Қылмыстың жасалған орны деп:

а) орындаушымен қылмыс құрамының объективтік жағын құрайтын жасалған әрекет нәтижесінің болған немесе болуға тиіс:

б) қылмысқа қатысушылардың әрекеті (азғырушылық, жасыруға алдын ала уәде беру, қылмыс құралдарын іздеп-табу және оларды басқа республикасының аумағындағы орындаушыға жіберу т. т.) жүзеге асырылып, нәтижесінің басталған немесе басталуға тиіс болған аумақты (географиялық нүкте) немесе орында айтамыз. Қылмыстық заңды кеңістіктегі қолданылуы туралы мәселені шешу барысында оның "мемлекеттік аумақ" деген ұғымы бар екендігін білудің маңызы бар. Ол мемлекеттік және халықаралық құқықтырдың ережелеріне негізделген.

Аумақ деп;

- мемлекеттік жер аумағын:

- ұлттық (ішкі) су көздері мен өзен-су (аумақтық шектескен) жағалауларын:

- шекара сызығымен өтетін жер үстіндегі әуе кеңістігін шекара сызығымен өтетін жердегі жер асты қойнауын; құрылықтық шельфті:

- Қазақстан Республикасының ерекше экономикалық аймағын;

Қазақстан Республикасының туы астында теңіз бетімен жүзіп жүрген әскери емес корабльдерді:

- Қазақстан Республикасы туы астындағы әскери корабльдер мен әскери әуе кемелерін айтамыз.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 7-бабының 4-бөлімінде "Шет мемлекеттердің дипломатиялық өкілдерінің және иммунитетті пайдаланатын өзге де азаматтардың қылмыстық жауаптылығы туралы мәселе осы адамдар Қазақстан Республикасының аумағында қылмыс жасаған жағдайда халықаралық құқық нормаларына сәйкес шешіледі".

Бұл норма экстерриториальдылық туралы ереже тудырады. Экстерриториальдық құқықты шетел азаматтар, дипломатиялық иммунитеті бар адамдар пайдалана алады. Дипломатиялық иммунитет құқығын тек қана адамдар емес, сол адамдар орналасқан үйлер мен ғимараттар да иеленеді. Бұл мұндай үйлер мен ғимарттарға (қызмет орнына) өкімет органдары тінту мен зат алу жүргізе алмайды деген сөз.

Қылмыстық құқық сонымен бірге азаматтық принциптерге де сүйенеді. Осыған орай Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 8-бабында былай делінген: "Қазақстан Республикасының шегінен тыс жерлерде қылмыс жасаған Қазақстан Республикасының азаматтар, егер олар жасаған әрекет ол аумағында жасалған мемлекетте сотталмаған болса, осы Кодекс бойынша қылмыстық экстерриториальдылық (жергілікті

еместік) - қылмыстық істер бойынша жергілікті соттармен соттауға жатпайтындық Қазақстанда тұратын азаматтығы жоқ адамдар да Қазақстан Республикасының шегінен тыс жерлерде қылмыс жасаған болса, олар да осындай негіздерде жауапты болады. Аталған адамдарды соттау кезінде жазаны аумағында қылмыс жасаған мемлекеттің заңында көзделген санкцияның жоғары шегінен асыруға болмайды.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 8-бабының 3-бөліміне сәйкес: "Қазақстан Республикасының одан тыс жерлерде орналасқан әскери бөлімдерінің әскери қызметшілері шет мемлекеттің аумағында жасаған қылмыстық құқықбұзушылық үшін, егер Қазақстан Республикасының халықаралық шартында өзгеше көзделмесе, осы кодекс бойынша қылмыстық жауапқа тартылады". Қазақстан Республикасының шегінен тыс жерлерде қылмыс жасаған шетелдіктер халықаралық шарттарда көзделген жағдайда қазақстандық заңмен жауапқа тартылады.

Сөйтіп, Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 8-бабы мыналардың шекарадан тыс жасалған қылмыстарына байланысты қылмыстық заңды қолдану мәселелесін реттейді:

- а) Қазақстан Республикасы азаматтарының;
- б) азаматтығы жоқ адамдардың;
- в) шетелдіктердің.

Қазақстан Республикасының азаматтары қайда жүрсе де Қазақстан заңын сақтауға міндетті. Олар қай жерде қылмыстық әрекет жасаса да, қазақстандық сот алдында қазақстандық қылмыстық заң бойынша жауаптылыққа тартылады. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 8-бабының 1-бөлімінде қай жерде қылмыс жасалса сол жердің заңымен жауапқа тартылатындығы сөз болады. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 8-бабының 4-бөліміне сәйкес,

Қазақстан Республикасының шегінен тыс жерлерде қылмыс жасаған шетелдіктер қылмысы Қазақстан Республикасының мүдделеріне қарсы бағытталған жағдайларда және Қазақстан Республикасының халықаралық шартында көзделген жағдайларда, егер олар басқа мемлекетте сотталмаған болса және Қазақстан Республикасының аумағында қылмыстық жауапқа тартылмаған болса Қазақстан Республикасының қылмыстық заңы бойынша жауапқа тартылады.

Бұл жерде заң шығарушы алғаш рет нақты қағидасын қолданып, мемлекет өзінің аумағынан тыс жерде сол өзінің мүддесі мен азаматтарының мүдделеріне қол сұғатында қылмыстық әрекет жасаған жағдайда заңын қолдана алатындығын айтады.

Кейбір авторлар жоғарыда аталған ҚР Қылмыстық заңының кеңістіктегі әрекет ету қағидаттарынан басқа, әмбебаптық қағидатын да бөліп көрсетеді. "Қылмыстық заңның іс-әрекетінің әмбебап қағидаты халықаралық қылмыстарға және халықаралық сипаттағы қылмыстарға қарсы күресте барлық мемлекеттердің мүдделерінің ортақтығынан туындайды. Әмбебап қағидатқа сәйкес мемлекет өзінің қылмыстық Заңын қылмыстың қай жерде және кім жасалғанына қарамастан, тек осы елдің ғана емес, кез-келген мемлекеттің мүдделеріне қол сұғатын қылмыскерге қолдануға міндетті.

Осы қағидатты негізге ала отырып, мемлекет, оның ішінде Қазақстан Республикасы өзі қосылған халықаралық конвенцияларды орындау үшін әрекет етуге міндетті"¹.

¹ Агыбаев Г.А. Действие уголовного закона во времени и пространстве: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук. – Алматы, 2005. С. 21.

§5. Қылмыстық заңның уақыт бойынша қолданылуы

Әрекеттің қылмыстылығы мен жазаланушылығы сол әрекет жасалған уақытта қолданылып жүрген заңмен белгіленеді. Қылмыстық құқық бұзушылықты жасау уақыты салдардың басталу уақытына қарамастан, қоғамдық қауіпті әрекетті (әрекетсіздікті) жүзеге асыру уақыты деп танылады. (ҚР ҚК 5-бабы). Қолданылып жүрген, яғни қолданыстағы заң деп енді күшіне енген және басқа заңдармен бұзылмаған заңды айтамыз. Осыған байланысты қылмыстық заңның күшіне енген мезгілі мен қолданылуын тоқтатқан мезгілі негізгі мәнге ие болады. Заңның күшіне ену мезгілі сол заңның өзінде, сондай-ақ солзаңды енгізу тәртібі туралы арнайы актілерде көрсетіледі.

Заңдылықта қылмыстық заңның өзінің күшін жоятындығын айту мәселесі әзірге шешіле қойған жоқ.

Көптеген ғалымдар күшіне енген және қолданыстағы қылмыстық заң өзінің күшін

- 1) жойылғанда,
- 2) басқа заңмен ауыстырылғанда немесе
- 3) заңның қолдану мерзімі өткенде жояды деп дұрыс санайды.

Белгілі бір қылмыстық заңды қолдану қылмыстың жасалған уақытын, сондай-ақ қылмыс жасалған кездегі қолданыстағы заңға жататындығын дұрыс анықтауға байланысты болады.

Мұндай мәселе қылмыстық әрекет (әрекетсіздік) пен осы әрекеттің (әрекетсіздіктің) арасындағы уақыттың үйлеспеушілігі болған, қылмыстық әрекеттің құрамдас бөліктерінің арасында уақыт үйлеспеушілігі болған, бір қылмысқа қатысушылар әр уақытта әрекет жасаған немесе ұзартылған немесе жалғастырылған қылмыстар жасалған жағдайларда туындайды.

Бұл мәселелерді біздің ойымызша мынадай жолдармен шешу керек:

-егер әрекет пен нормада көрсетілген зардаптардың басталуы арасында уақыт үйлеспеушілігі болса, қылмысты әрекеттің жасалу (жасалмау) кезінде жасалды деп есептеп, сол кездегі қолданыстағы заңды қолдану керек;

-егер норманың диспозициясы жиынтығында қылмыс құрамының объективтік жағын құрайтын екі дербес іс-әрекет қарастырылған болса, қылмыс екінші іс-әрекетті жасау кезінде жасалды деп есептеп, сол уақыттағы қолданыстағы заңды қолдану керек;

-ұзартылған қылмысқа (мысалы, дезертирлік) осы қылмыс аяқталған (қылмыскерді ұстау, айыбын мойындап өзінің келу және басқа) кездегі қолданыстағы заңды қолдану керек;

-жалғастырылған қылмысқа қылмыс құрамының жиынтығына енетін долбарлы әрекеттердің соңғысы жасалған кездегі қолданыстағы заң қолданылады:

-қылмысты бір адам емес бірнеше адам (қатысумен) жасаған болса, онда ол қылмысқа қатысушылар (ұйымдастырушы, орындаушы, азғырушы, көмектесуші) үшін олардың әрқайсысы өздері жасауға тиісті іс-әрекетті жасап болғанда (не жасамаған да) аяқталды деп есептеледі, сондықтан қылмысқа қатысушының белгілі бір іс-әрекетті жасаған кезіндегі қолданыстағы заң қолданылады.

Қылмыстық заңның кері күші- бұл осы құқықтық заңның өзінің басылып шыққанына дейінгі әрекеттерге қолданылуы.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 6-бабының 1-бөлімі әрекеттің қылмыстылығын немесе жазаланушылығын жоятын жауаптылықты немесе жазаны жеңілдететін немесе қылмыс жасаған адамның жағдайын өзгеше жолмен жеңілдететін заңның кері күші

болады, яғни осындай заң күшіне енгенге дейінгі тиісті әрекет жасаған адамдарға, оның ішінде жазасын өтеп жүрген немесе жазасын өтеген, бірақ соттылығы бар адамдарға қолданылады.

Әрекеттің қылмыстылығын немесе жазалануын белгілейтін, жауапкершілікті немесе жазаны күшейтетін немесе осы әрекетті жасаған адамның жағдайын басқаша нашарлататын Заңның кері күші болмайды (ҚР ҚК 6-бабының 3-бөлігі).

Әрекеттің қылмыстылығын немесе жазаланушылығын белгілейтін жауаптылық пен жазаны күшейтетін немесе басқаша жолмен әрекет жасаған адамның жағдайын нашарлататын заңның кері күші болмайды.

Жаңа қылмыстық заңның қатаңдығы мен жеңілдігін бағалаған да қылмыстық-құқықтық нормалардың санкцияларын ғана емес олардың диспозицияларын, сондай-ақ қылмыстық жауаптылықты күшейтіп немесе жеңілдетуге әсер ететін басқа да жағдайларды ескеру қажет.

Мәселен, жаңа заң қылмыстық жауаптылыққа тартылатын жас шамасын; қылмыс нәрсесінің шеңберін; қылмыс жасау жолдарының сипаттамасын; қылмыстық жауаптылыққа тартылмайтын жағдайлардың қатарын; шартты түрде мерзімінен бұрын босатылатындардың жаза мерзімін, жеңілдететін және ауырлататын жағдайлардың қатарын, қылмыстық жауаптылық пен жазаны алмастыратын шараларды; соттылықты жою мен алып тастау шарттарын, қылмыстық жауаптылыққа тарту мерзімінің ескіруін айтарлықтау өзгертуі мүмкін. Осының бәрі қылмыстық заңның кері күшінің бар-жоқтығын анықтауға әсер етуге тиіс.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 6-бабының 2-бөліміне деген сәйкес, егер жаңа қылмыстық заң адам сол үшін жазасын өтеп жүрген

әрекеттің жазаланатындығын жеңілдетсе, тағайындалған жаза жаңадан шығарылған қылмыстық заң санкциясының шегінде қысқартылуы тиіс.

§6. Қылмыстық заңды түсіндіру

Қылмыстық заңды түсіндірудің мәнісі, сол заңды дұрыс қолдану үшін оның мазмұны заң шығарушының заң еркіне сайма-сай етіп, ашып көрсету болып табылады. Заңды заң шығарушының еркіне сайма-сай, дәлме-дәл қолдану үшін оның мазмұнын ашып көрсетуді қылмыстық заңды түсіндіру деп білеміз. Қылмыстық заңды түсіндіру субъектісіне, әдісіне және көлеміне қарай түсіндіруге байланысты бірнеше түрлерге бөлінеді.

Заңды түсіндіретін субъектісіне байланысты түсіндіру - аутентикалық, легальды (ресми), соттық, ғылыми (доктриналдық) болып бөлінеді. Заң бойынша құзыретіне сәйкес заң шығарушы органның өзінің заңға түсіндірме беруін аутентикалық түсіндіру дейміз.

Аутентикалық түсіндірудің заңдылық күші бар және ол жалпыға бірдей. Аутентикалық түсіндіруді заң шығарған органның өзі жүзеге асырады. Ресми ашық түсіндіру деп - заң бойынша өзіне жүктелген осы міндетті атқаруға құзыретті органның заңға түсіндірме беруі айтылады.

Қазақстан Республикасы Конституциясына сәйкес қылмыстық заңды қабылдайтын, оған түсінік беретін орган Парламент болып табылады.

Ресми түсіндірме барлық мемлекеттік органдар, жеке тұлғалар, лауазымды адамдар және ұйымдар үшін міндетті түрде орындауға жататын заңдылық күші бар құжат болып табылады.

Сот түсіндірмесі деп қылмыстық заң нормаларын қаралатын істер бойынша дұрыс колдануға берілетін түсіндірмесін айтамыз.

Сот түсіндірмесінің нормативті күші бар, оны орындау баршаға міндетті. Сот талқылауын жүзеге асыру Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының құзыреті болып табылады. Мысалы, Республика Жоғарғы Сотының 2007 жылғы 11 мамырдағы «Зорлау және өзге де нәпсіқұмарлық» сипаттағы күш қолдану әрекеттерімен байланысты қылмыстарды саралаудың кейбір мәселері туралы» № 4 нормативтік қаулысында зорлаудың, ауыр зардаптардың, жәбірленушінің дәрменсіздігін, топ болып зорлау сияқты ұғымдардың мағынасы ашылып, осы жөніндегі заңдарды қолдануда соттарға тиісінше түсіндірмелер берілген. Қазақстан Республикасы Конституциясының 31-бабына сәйкес

Республиканың Жоғарғы Соты азаматтық, қылмыстық және жалпы сот ісін жүргізудің соттарда қаралатын өзге де істер жөніндегі Жоғарғы Сот органы болып табылады, заңда көзделген іс жүргізу нысандарында олардың қызметін қадағалауды жүзеге асырады. Сот тәжірибелері бойынша түсініктемелер беріп отырады.

Ғылыми (доктринальды) түсіндіру деп ғылыми мекемелердің, заңгер-ғалымдардың, құқық қолдану және құқық қорғау қызметкерлерінің заңға беретін түсіндірулерін айтамыз. Мұндай түсіндірулер ғылыми мақалаларда, монографияларда, оқулықтарда, заңға түсіндірмелерде кездеседі. Ғылыми түсіндірудің қылмыстық заңдарды заман талабына сай жетілдіріп, оны дұрыс қолданудағы маңызы ерекше, бірақ мұндай түсіндірудің ресми заңдылық күші болмайды. Мұндай түсіндірулер ғылыми пікір, ой, ұсыныс ретінде қабылданады.

Әдісіне қарай түсіндіру грамматикалық немесе филологиялық, жүйелі және тарихи түсіндірулер болып бірнеше түрге бөлінеді. Заңның мазмұнын грамматикалық, синтаксистік, этимологиялық ережелердің көмегі арқылы қылмыстық заңда қолданылатын жекелеген терминдердің, сөздердің және анықтамалардың мәні мен мағынасын ашып көрсетуді грамматикалық немесе филологиялық түсіндірме деп атаймыз. Түсіндірудің бұл әдісі көбінесе қылмыстық заңда қолданылатын жекелеген терминдердің, түсініктердің, атаулардың мәнісін ашып көрсетуде жиі пайдаланылады. Мысалы, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2007 жылғы 11 мамырдағы «Адамның өмірі мен денсаулығына қарсы кейбір қылмыстарды саралау туралы» № 1 нормативтік қаулысында пайдақорлық ниетпен кісі өлтіру деген терминге грамматикалық түсіндірме берілігі (5-тармақ), онда өзіне немесе басқа біреуге материалдық пайда келтіру (акша, зат, мүлік, тұрғын үйге ие болып қалу құқығы, үшінші жақтан ақы алу т. б.) яғни, материалдық шығыннан құтылу, ақы алып біреуді өлтіру, пайдақорлық ниетпен қасақана кісі өлтіру болады деп түсіндірілген. Қылмыстық заңның мазмұны, оның қылмыстық заң жүйесіндегі алатын орнын, сондай-ақ оны мазмұны жағынан ұқсас заңдардан салыстыра отырып, ажыратуды жүйелі түрде түсіндіру деп айтамыз, яғни жүйелі түсіндіру арқылы әр түрлі қылмыстық заң нормалары мен оның бөліктері салыстырыла отырып, бір-бірінен ажыратылады. Мысалы, қылмыстық құқық бұзушылық әрекетінен кісі өлімі болған кінәлі адамның іс-әрекетін дұрыс саралау үшін Қылмыстық кодекстегі 99-104-баптардың жүйелі, салыстырмалы түрде зерттеліп түсіндірілуі арқылы кінәлінің іс-әрекеті тиісті бап бойынша сараланады. Республикада қылмыстық заңды қабылдауға негіз болған әлеуметтік-

экономикалық, саяси жағдайларды түсіндіруді тарихи түсіндіру дейміз. Көлеміне қарай қылмыстық заңды түсіндіру дәлме-дәл (буквальный), тар көлемдегі және кең көлемдегі болып келеді.

Заңның өзінің мәтіні мен заң нормаларының оның мазмұнына және мәнісіне, оның сөйлем құрамына тура келуін дәлме-дәл түсіндіру деп айтамыз. Заң нормасындағы өз мәтініндегі дәлме-дәл көрсетілгеннен гөрі, тар мағынада, тар шеңберде қолдануға мағына беретін түсіндіруді заңда тар мағынада түсіндіру деп айтамыз. Мысалы, Қылмыстық кодекстің 132-бабында көрсетілген жасы кәмелетке толмаған адамды қылмыстық құқық бұзушылықтар жасауға тартуды алып қарайық. Жалпы ереже бойынша бұл қылмысты істегені үшін жауаптылыққа сырттай қарағанда 16 жасқа толған адамдар тартылуы керек сияқты. Бірақ бұл қылмыс істегені үшін тек 18-ге толған адамдар ғана қылмыстық жауаптылыққа тартылады. Себебі: заң нормасының атауы - жасы кәмелетке толмағандарды қылмыс істеуге тарту деген сөздің мағынасы бұл қылмысты тек кәмелетке, яғни 18-ге толғандар ғана істей алатынын көрсетеді.

Яғни, заң нормасы осыған орай тар мағынада түсіндіріліп отыр. Кең көлемдегі түсіндіру деп заңға дәлме-дәл түсіндіруден гөрі кең мағынада ретінде және осы заң нормасын кең шеңберде қолдануға негіз беретін түсіндіруді айтамыз. Қылмыстық заңда кең көлемдегі түсіндіруге Қылмыстық кодекстегі 138-бапта көрсетілген бала асырап алудың құпиясын жария ету мысал бола алады. Заңда ер бала асырап алудың құпиялығын жариялағаны үшін қылмыстық жауаптылықты белгілегенде қыз бала асырап алудың құпиялығын жариялауы үшін де осындай жауаптылықтың бар екендігін еске алып отыр. Яғни, бұл кезде бұл заңдардың мағынасы өзінің мәтінінен гөрі кең көлемде, кең мағынада бала деген ұғым қыз және ер бала екендігі түсіндіріліп отыр. Жалпы түсіндірме аналогияға үстірт біршама ұқсас. Дегенмен, олардың арасындағы

айырмашылық негізгі болып табылады. Кең таралған түсіндіру заңда анық немесе сәйкес келмейтін норманың болуын болжайды. Демек, мұндай түсіндіру заңға ештеңе қоспайды, тек оның мағынасын тереңірек ашады. Аналогия заңның жоқтығын болжайды - ол заң шығарушы рұқсат еткен шектерде сот толтырады.

-
1. Закон Республики Казахстан «О правовых актах» от 6 апреля 2016 года № 480-V ЗРК.
 2. **Брайнин Н. М., Тилле А. А.** Обратная сила закона. – М., 1969.
 3. **Дурманов Н. Д.** Советский уголовный закон. – М., 1967.
 4. **Наумов А. В.** Диспозиция уголовного закона и квалификация преступлений // Советская юстиция. – 1986. – № 3. – С. 4-7.
 5. **Сверчков В. В.** Введение в уголовное право. Уголовный закон: учебное пособие для вузов / В. В. Сверчков. — Москва: Издательство Юрайт, 2020. — 201 с.
 6. **Лопашенко Н.А.** Уголовное право. Общая часть. Преступление: акад. курс: в 10т., Т4: Уголовный закон. Законодательная техника/ под ред. - М.: Юрлитинформ, 2016.- 704 с.

V-тарау. Қылмыс түсінігі және жіктелуі

§1. Қылмыс пен қылмыстық теріс қылықтың мәні мен белгілері.

ҚР ҚК 10-бабының 1-бөлігіне сәйкес қылмыстық құқық бұзушылықтар қоғамдық қауіптілік пен жазалану дәрежесіне қарай қылмыстар мен қылмыстық теріс қылықтар болып бөлінеді.

Қылмыстың мәнін ашу міндетті түрде оның тарихи өзгермелі сипатын зерттеулерге, қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық қатынастардың жай-күйіне немесе басқа да тарихи кезеңдердің дамуына байланысты.

Қылмыстың тарихи ерекшелігі мынада: ол адамзат қоғамы дамуының белгілі бір сатысында пайда болады, оның мазмұны қоғамдық формацияның өзгеруіне орай өзгеріп отырады, нақтырақ айтқанда мемлекеттің даму шарттары мен міндеттері әр-түрлі мезгілде нақты бір қылмыстық әрекеттің әртүрлі қауіптілігін тудырады.

Кез келген қоғамдық-экономикалық формацияда, әрбір мемлекеттің дамуының түрлі тарихи кезеңдерінде қылмыстық әрекеттердің шеңбері қашанда өзгеріссіз болған емес: қауіптілік біреуінде артып отырса, енді бірінде кеміп отырды, ал үшінші біреулері одан мүлдем арылып немесе жаңаша сипаттағы әрекеттерге тап болды.

Бір қоғамдық-экономикалық формация шеңберінде өзіне мейлінше сай келетін қылмыстық әрекеттері бар бірде бір мемлекет жоқ.

Бұдан қылмыс қоғамдық құбылыс ретінде мемлекеттің әлеуметтік-саяси жағдайы мен дәл сол кездегі даму кезеңдерінің міндеттерімен тығыз байланысты деген қорытынды айтуға болады.

Ал бұл байланыстар қылмыстың әлеуметтік және объективтік белгілері болып саналатын сол мемлекеттің құқықпен қорғалатын қоғамдық қатынасқа қауіптілігінен туындайды.

Қазіргі кезде қылмыстың материалдық және формальдық ұғымдары туралы пікірталастар орын алып отыр. Бұл жаза аясында тыйым салынған белгілі бір адам әрекеті қылмыс деп танылатындығында.

Ешкім, ешқашанда қоғамдық қауіптілікті қоғамға өте қауіпті деп ойламаған екен. Бұл жөнінен қылмыс ұғымындағы құқықпен қорғалатын мүдделер тізілімін қараса да жеткілікті.

Қылмыстың материалдық тұжырымдамасын кеңестік заңгер ғалымдар әзірледі, олар формальды анықтама қылмыстық мінез-құлықтың мәнін ашпайды, заң шығарушы неге осы немесе басқа әрекетке тыйым салады, неге мұндай әрекет қылмыс деп таниды деген сұраққа жауап бермейді.

Осыған байланысты қылмыстың негізгі белгісі болып оның қоғамдық қауіптілігі болып белгіленеді. Мұндай белгі қылмыстық қылықтың материалдық мәнін білдіріп және адамның белгілі бір әрекетінің неліктен қылмыс болып саналатынын түсіндіреді. 20-шы жылдары. ХХІ ғасыр, қылмыс ұғымын әзірлеу басталған кезде, әсіресе "кеңестік қылмыстық құқық, буржуазиялық Заңнан айырмашылығы, қылмыс ұғымының материалдық анықтамасына тән"¹ деп баса айтылды. ҚР ҚК 10-бабының 1-бөлігіне сәйкес Қылмыстық Кодексте айыппұл салу, түзеу жұмыстары, қоғамдық жұмыстарға тарту, бас бостандығын шектеу немесе бас бостандығынан айыру түріндегі жазалау қатерімен тыйым салынған айыпты жасалған, қоғамға қауіпті іс-

¹ Уголовное право. История юридической науки. – М., 1978. С. 23.

әрекет (әрекет немесе әрекетсіздік) қылмыс деп танылады. Қылмыс ұғымының бұл жалпы анықтамасы ҚР Қылмыстық құқығы бойынша қылмыс белгілерін ашады. Олар қоғамдық қауіптілік, заңға қайшылық, кінәлілік, жазаланушылық.

Қылмыстық теріс қылық деп қоғамға зор қауіп төндірмейтін, жеке адамға, ұйымға, қоғамға немесе мемлекетке болмашы зиян келтірген не зиян келтіру қатерін туғызған, оны жасағаны үшін айыппұл салу, түзеу жұмыстары, қоғамдық жұмыстарға тарту, қамаққа алу, шетелдікті немесе азаматтығы жоқ адамды Қазақстан Республикасының шегінен тысқары жерге шығарып жіберу түріндегі жаза көзделген, айыпты жасалған іс-әрекет (әрекет не әрекетсіздік) танылады. Ерекше бөлігінде көзделген, формальды түрде, қандай да бір іс-әрекеттің белгілері бар, бірақ маңызы жағынан болмашы болғандықтан, қоғамға қауіп төндірмейтін әрекет немесе әрекетсіздік қылмыстық құқық бұзушылық болып табылмайды.

Қоғамдық қауіптілік қылмыстың заңмен бектілген және сонымен бірге құқықтық маңызы бар әлеуметтік мәнін ашатын материалдық белгісі (ішкі қасиеті)¹. Бұл қасиет өзінің сипатына қарай объективті әрі өзгеріссіз, оның бар немесе жоқ болуы заң шығарушының еркіне, заңдарды қолданатын органдардың еркіне тәуелді емес.

Бұл қағида заң шығарушының нақты бір әрекетті қылмысты қатарына жатқызып, ал органдардың заңды қолдана отырып жасалған әрекеттің қоғамдық қауіптілігіне баға беруіне қарама-қайшылық тудырмайды.

¹ Ляпунов Ю.И. Общественная опасность деяния как универсальная категория советского уголовного права. – М., 1989. С. 52

Заң шығарушы мен құқық қолданушы орган өзінің беретін бағасында қоғамдағы қалыптасқан көзқарастарға және осы көзқарастардың жасалған әрекеттерге қалай қарайтындығына сүйенеді¹. Әрекет кім қалай баға берсе, солай қоғамға қауіпті болып саналмайды. Ол ішкі мән-мағынасымен қоғамның бірқалыпты өміріне кесе-көлденең келетін, құқықпен қорғалатын қоғамдық қатынастарға қол сұғатын болса қауіпті саналады.

Қылмыстың өзі қоғамдық қауіптілікті оның сипаты мен дәрежесіне қарай бөледі. Қоғамдық қауіптіліктің сипаты қылмысты сапалық өзгешелігін анықтайды және қылмыскер қол сұққан қоғамдық қатынастың мазмұнына, зиянды зардаптардың түріне, қылмыс жасау тәсілінің ерекшелігіне, кінәнің түріне, қылмыстың себебі мен мақсатының сипатына байланысты.

Қоғамдық қауіптіліктің дәрежесі - бұл әрекеттің қауіптілігінің сандық көрсеткіші. Ол объектінің салыстырмалы құндылығымен, нақты бір шығынның мөлшерімен, кінәнің және басқа жағдайлардың дәрежесімен анықталады. Қылмыстың құқыққа қайшылығы қылмыстың маңызды белгілерінің бірі.

Бұл белгінің болуы біріншіден, қылмыстық-құқықтық нормалардың диспозициясында айтылған әрекетке сәйкес белгінің болуы, екіншіден, қылмыстық-құқық нормаларының диспозициясындағы белгісі бар әрекетті жасаған адам қылмыстық жауаптылыққа тартылады деген сөз.

Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінің нормаларында қоғамға қауіпті әрекеттің нақты белгілерінің сипаттамасы жоқ болса, онда қылмыстың

¹ Волков Г.И. Классовая природа преступления и советское уголовное право. – М., 1935. С. 205

құқыққа қайшылығы жөнінде сөз қозғауға болмайды. Демек, осыған байланысты ол әрекет қылмыс болып танылмайды да, қолданыстағы осы қылмыстық құқықтық заң бойынша (ҚР ҚК 10-бабы) жазаға тартуға жол берілмейді.

Басқа құқық бұзушылықтарға қарағанда қылмыс өзінің қоғамға қауіптілігімен ерекшеленеді. Қоғамға қауіпті және құқыққа қайшы әрекет кінәлілік болғанда, яғни жасалған әрекетке сәйкес қатынас және сол әрекетті жасаған адам тарапынан белгілі бір зардап келтірілгенде ғана қылмыс деп танылады. Ешқандай әрекет, қанша қауіпті зардап әкелсе де кінәсіздікпен жасалса қылмыс деп қарастырылмайды.

Кез келген зиян әкелген әрекет, тек қасақаналықпен немесе абайсыздықпен жасалса ғана қылмыс деп танылады. Қылмыстық-құқықтық әдебиеттерде қылмыс белгісі бойынша жазалау мәселесі жөнінде бірыңғай пікір жоқтың қасы. Кейбір авторлар қазіргі кезде жазалау қылмыстың белгісі болудан қалды десе, енді басқалары оған қоғамға қауіптілік пен құқыққа қайшы мән беріп, жаза - қылмыс қасиетінің белгісі деген пікір айтады. Үшінші біреулер, жаза - қылмыс зардабының белгісі деп бекітеді. Біздің ойымызша, кейінгі көзқарас дұрыс сияқты. Қалай дегенмен, жаза қылмыстың қасиеті болып санала алмайды, өйткені оның өзі де мағынасына қарай қылмыстың әлеуметтік және заңгерлік мәнін сипаттайтын қоғамдық қауіптілік пен құқыққа қайшы белгілеріне теңдес келеді. Жазаланушылық қылмыстың құқықтық шарттарының бірі ретінде саналатындықтан қылмыстың белгісі ретінде қарастырыла алады.

§2. Қылмысты жіктеу

Көптеген мемлекеттің қылмыстық құқығына қылмысты бөлудің екі немесе үш санаты (категориясы) тән. Мәселен Францияның Қылмыстық кодексі бойынша барлық қылмыс үш санатқа: тәртіп бұзу, қылық, қылмыс болып бөлінеді. Қылмысты бұлайша жіктеу қылмыстың түрлі топтарына, яғни қай қылмыстың қай топқа жататындығына орай қылмыстық заңның Жалпы бөлімінің жекелеген институттарын қолданудың ерекшеліктеріне, сондай-ақ қылмыстық істерді тергеу мен қараудың процессуальдық тәртіптеріне байланысты. Жауаптылығы қылмыстық заңмен қарастырылған қылмыстардың барлығы жалпы белгі - әрекеттің қоғамға қауіптілігі мен қылмыстық құқыққа қайшылығы. Солай дегенмен, заңдылықтарда барлық қылмыс өзінің әлеуметтік мәні мен қоғамға қауіптілік дәрежесіне орай бірнеше санатқа бөлінеді. Қылмысты не ол, не бұл санатқа жатқызу түрлі құқықтық зардапқа ұрындырады.

Қазақ КСР-інің Қылмыстық кодексінде қылмысты санатқа бөлу немесе жіктеу нормалары болған жоқ. Оның 7-бабы ауыр қылмыс ұғымы мен оның тізімдерін ғана мазмұндады. Тараудың жазалау және оны тағайындау, қылмыстық жауапкершіліктен босату туралы әртүрлі баптарында аса ауыр қылмыстар, үлкен қоғамдық қауіп төндірмейтін қылмыстар, елеусіз қылмыстар туралы нұсқау табуға болады. Алайда, олардың кодексі ешқандай түсінік немесе тізім ұсынған жоқ.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде қылмыстарды санаттарға бөлуге арналған жеке бап бар. ҚР ҚК-нің 11-бабына сәйкес, ауырлығы онша емес қылмыстарға, ауырлығы орташа қылмыстарға, ауыр қылмыстарға және аса ауыр кедергілерге бөлінетін қоғамдық қауіптіліктің сипаты

мен дәрежесіне қарай қылмыстар. Қылмыстар сипаты мен қоғамға қауіптілік дәрежесіне қарай онша ауыр емес қылмыстар, ауырлығы орташа қылмыстар, ауыр қылмыстар және аса ауыр қылмыстар деп бөлінеді.

ҚР Қылмыстық ҚР Қылмыстық Кодексте көзделген ең ауыр жаза бас бостандығынан айыру екі жылдан аспайтын қасақана жасалған іс-әрекеттер, сондай-ақ жасалғаны үшін осы Кодексте көзделген ең ауыр жаза бас бостандығынан айыру бес жылдан аспайтын абайсызда жасалған іс-әрекеттер онша ауыр емес қылмыстар деп танылады (11-баптың 2-бөлімі).

Жасалғаны үшін ҚР Қылмыстық Кодексте көзделген ең ауыр жаза бас бостандығынан айыру бес жылдан аспайтын қасақана жасалған іс-әрекеттер, сондай-ақ жасалғаны үшін бес жылдан астам мерзімге бас бостандығынан айыру түріндегі жаза көзделген абайсызда жасалған іс-әрекеттер ауырлығы орташа қылмыстар деп танылады (11-баптың 3-бөлімі).

Жасалғаны үшін ҚР Қылмыстық Кодексте көзделген ең ауыр жаза бас бостандығынан айыру он екі жылдан аспайтын қасақана жасалған іс-әрекеттер ауыр қылмыстар деп танылады (11-баптың 4-бөлімі).

Жасалғаны үшін ҚР Қылмыстық Кодексте он екі жылдан астам мерзімге бас бостандығынан айыру немесе өмір бойына бас бостандығынан айыру түріндегі жаза көзделген қасақана жасалған іс-әрекеттер аса ауыр қылмыстар деп танылады (11-баптың 5-бөлімі).

Қылмыстарды осылайша санаттарға бөлу мына қылмыстар үшін жауаптылық пен жаза негіздерін белгілегенде ескеріледі: Қылмыстардың қайталануы, қылмыстардың қауіпті қайталануы (рецидив) (14- бап), қылмысқа дайындалуда (24-бап), Топ жасаған қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін қылмыстық жауаптылық (31-бап), Бас бостандығынан айыру (46-бап), және тағы басқаларда.

-
1. **Ковалев М. И.** Понятие преступления в советском уголовном праве. – Свердловск. 1987.
 2. **Кузнецова Н. Ф.** Совершенствование понятия преступлений в уголовном праве // Советская юстиция. – 1988. – № 11. – С. 21.
 3. **Марцев А. И.** Преступление. Сущность и содержание. – Омск, 1986.
 4. **Онгарбаев Е. А.** Теоретические основы классификации преступлений в уголовном праве. – Караганда, 1992.
 5. **Онгарбаев Е. А.,** Есмагамбетов К. Б. Тяжкие преступления по уголовному праву РК: Монография. – Астана, 2001.
 6. **Онгарбаев Е. А.,** Шнарбаев Б. К. Категория преступления небольшой тяжести по уголовному праву Республики Казахстан. – Караганда, 1998.
 7. **Наумов А.В.** Преступление и наказание в истории России. В 2 ч. Ч. 1. М.: Юрлитинформ, 2014.

VI-тарау. Қылмыстық құқықбұзушылықтың құрамы

§1. Қылмыстық құқық бұзушылық құрамы туралы түсінік

Қылмыстық құқық ғылымында қылмыстың құрамы туралы ілім басты мәселелердің біріне жатады. Егер қылмыстық құқық ғылымы бүтіндей алғанда қылмыстық заңды дамыту мен жетілдірудің, оқып-үйрену мен қолдануды іс-тәжірибеде қорытудың, орын алған қателіктерді аша білудің, заңды мейілінше құрметтеуге тәрбиелеудің теориялық негізі ретінде қызмет етсе, қылмыстың құрамы туралы ілім қылмыстық құқық институттары мен нормаларын ұрыс құрудың және оларды іс жүзінде дұрыс қолданудың теориялық түп-тамыры, қылмыстық істер бойынша әділ сотты жүзеге асыру заңдылығының теориялық негізі десек артық айтпағандық болар еді.

Қылмыстың құрамы туралы жалпы іліміндегі ең күрделі де даулы мәселелерінің бірі қылмыс пен оның құрамының ара қатысы және құрам ұғымының мазмұны мен оның мағынасы.

Қылмыстың заңдылық анықтамасы оның қоғамдық қауіптілігіне және құқыққа қайшылығына негізделеді. Заңдарда қылмыстың құрамы ұғымына анықтама берілмейді. Бұл орынды да, өйткені қылмыстың құрамы ұғымына анықтама, түсінік беру қылмыстық теорияның міндеті болып саналады. Қылмыстың нақты белгілері қоғамға қауіпті әрекет белгілерінің зандағы нақтыланған (қылмыстың жалпы ұғымына қарағанда) сипаттамалары (қылмыстық құқыққа қайшы көрінісі) ретінде көрінеді.

Сөйтіп, қылмыстың құрамы - дегеніміз белгілі бір қоғамға қауіпті әрекет белгілерінің қылмыстық заңмен

белгіленген жиынтығы. Қылмыстың нақты бір түрі мен оның құрамының арақатысын қарастырғанда қоғамға қауіпті әлеуметтік құбылыс пен оның белгілерінің заңды сипаттамасының арақатысы сияқты құбылыс пен ол туралы ұғымның арақатысында деп ойлау керек.

Қылмыстың әрбір құрамы қоғамға қауіпті нақты бір әрекеттің өзіне тән немесе қажетті белгілерінің жалпы қорытындысы ретінде көрінеді, бірақ ол абстракциялы. Қылмыстың нақты құрамынан басқа қылмыстық заңның Ерекше бөлімінің жүйесін құрайтын қылмыстық құқық теориясы сонымен бірге қылмыс құрамының жалпы ұғымын білдіреді.

Қылмыстың нақты құрамына қарағанда құрамның жалпы ұғымының ерекшелігі оның заң шығарушылығында емес, теориялығында. Қылмыстың нақты құрамы мен қылмыс құрамының жалпы ұғымы арасында елесідей ара қатыс болады.

Қылмыс құрамының жалпы ұғымы қылмыстың нақты құрамының бәріне тән ұғымды білдіретін белгілердің теориялық жалпы қортындысы болып саналады. Қылмыс құрамының жалпы ұғымы тек қана ғылыми-танымдық рөл атқарады. Оның құрылып пайда болуы жалпы алғанда қылмыстың белгілі бір құрамымен байланыссыз қылмыс құрамының құрамдас бөліктерін талдауға, қылмыстың құрамы мен қылмыстық-құқықтық нормаларының арақатысын білуге, қылмыс құрамын құраудың заңдылық әдістерін қарастыруға, қылмыс құрамын жіктеу мен құрамның белгілерін жіктеуге мүмкіндік туғызады.

Сонымен бірге, қылмыс құрамының жалпы ұғымының өзінің табиғатына сәйкес басқадай ешқандай роль атқара алмайтындығын атап өткен жөн. Құрамның жалпы ұғымы мен қылмыс ұғымы (ҚР ҚК 10-бабы) мән-маңызы мен нысанының (құрылу құрылымы) анықтамасы түрінде бір-бірімен байланысады. Заңдағы

қылмыстың анықтамасы қоғамға қауіпті және қоғамдық қатынасқа қол сұғатын құқыққа қайшы барлық әрекеттердің әлеуметтік және құқықтық қасиетін көрсетеді. Қылмыстың нақты құрамы қылмыстың жалпы ұғымын іске асырады (белгілі бір мазмұнмен толықтырады).

Қылмыс құрамы қылмыстың белгілі бір түрі туралы заңдылық ұғым, белгілердің тар шеңберімен біріктірілетін, әрекеттің анықталмаған түрлерін бейнелейтін ұғым. Қылмыстық әрекеттің өзі қашанда нақты, өте ерекше, белгілерінің жиынтығы қайталанбайды, сонымен бірге көп санды болып келеді. Қылмыстың құрамы қылмыстың белгілі бір түрі туралы заңдылық ұғым белгілердің тар шеңберімен біріктірілетін әрекеттің анықталмаған түрлерін бейнелейтін ұғым. Қылмыстық әрекеттің өзі қашанда нақты өте ерекше белгілерінің жиынтығы қайталанбайды сонымен бірге көп санды болып келеді. Қылмыстың құрамы қылмысты түп-тамырымен жекелеу үшін қажетті және жеткілікті белгілердің аз жиынтығын құрайды, бірақ толығымен басқа нақты қылмыстардың белгілерінен дерексіз күйде қалады (өйтпесе ол құрам болмаған болар еді) Қылмыс құрамының ұғымына қандай мазмұн берілсе де (нормативті немесе "ақиқатты") құрам белгілердің типтендірілген жиынтығы болып саналады. Оның адам әрекетінде болуы жауаптылықты қолданудың қажет (кейде мүмкін) екенін білдіреді, бірақ не көлемін, не жауаптылықтың жеке мазмұнын білдіреді. Қылмыс қашанда жеке, қашанда қылмыскердің тұлғасымен тұрақты байланыста, тіпті қылмысты сипаттайтын айыптаудың қысқа мазмұны сәйкес келетін қылмыстың құрамына қарағанда белгілерге соншама бай келеді. "Құрамның" бәрі бірдей тең. Осы теңдіктің арасында заңды бұзған әрбір адам жеке жауап береді. Бір қылмыстың құрамының артында

да, қылмысты саралудың артында да әртүрлі сападағы жағдай тұрады. Мысалы, бір жағдайда бір мың, екінші бір жағдайда екі мың теңге ұрланды делік; бір жағдайда бір бөлік (эпизод), екінші жағдайда қылмыс бірнеше бөліктен тұрады; бір жағдай қылмыскер ұйымдастырушы, екінші жағдайда ол жанама көмектесуші болуы мүмкін. Әрбір нақты жағдайдағы жауаптылықтың мөлшерін дәлме-дәл анықтау шын мәнінде қылмыстық жауаптылық негізін жекелеуді көрсетеді.

Қылмыс пен қылмыс құрамының арасындағы айырмашылық оның мазмұны мен орындалу мақсатында емес, оның көлемінде.

Қылмыстың құрамының өзі бүкіл қылмысты құрайды. Әрбір қылмыс - бұл әрекет жасаушы мен әрекеттің объективті және субъективті диалектикалық бірлігі. Алайда, осы бірліктің шеңберінде қылмыстық құқық теориясы қылмысты тереңдете және тәтпіштеп зерттеу үшін оны мынадай құрамдас элементтерге бөледі: қылмыстың объектісі, қылмыстың объективтік жағы, қылмыстың субъектісі, қылмыстың субъективтік жағы.

Белгілі бір қылмыс, басқаша айтқанда қылмыстың құрамы туралы заңгерлік әрбір ұғым қылмыстың объективті элементтерін, атап айтқанда өз кезегінде қылмысқа сәйкес объектіні, объективті және субъективті жақтарын, субъектіні сипаттайтын элементтері (құрамдас бөліктері) туралы айтуға жағдай жасайды.

Заң шығарушылардың нақты құрамдарды бейленеудегі пайдаланатын белгілері қаншама түрліше және сансыз болғанымен олар қылмыс құрамының тиісті элементтеріне жатқызылады.

Әрбір қылмыс құрамы белгілерінің нақтылығы оның элементтерін де нақтылайды. Қылмыс элементтері бар әрекеттердің бәрі (қылмыстың құрамына сәйкес)

қылмыстық құқық ғылымының қылмыстың құрамы туралы жалпы ілімінде оқып-зерттеледі. Мұнда сонымен бірге қылмыс құрамы белгілерін ғылыми тұрғыда зерттеуге байланысты проблемалар зерттеледі. Қылмыстық заңның Ерекше бөлімінде құрамы туралы жалпы ілімнің мәліметтері негізінде нақты қылмыс құрамының элементері мен белгілері оқып-зерттеледі. Осыған байланысты қылмыстық құқық теориясында қылмыс құрамының жалпы ұғымы елеулі ғылымтанымдық мәнге ие болады. Ол кез келген ғылыми ұғым сияқты қылмыстың нақты құрамын танып-білу процесінің қажетті сатысы, іс жүзінде қылмыстық заңды дұрыс қолдану мен оның мазмұнын ашудың теориялық негізі болып саналады. Осының бәрі заңдылықты нығайту мен сот, тергеу, прокурорлық органдар жұмысының сапасын арттыруға көп септігін тигізеді.

§2. Қылмыстық құқық бұзушылық құрамының түрлері

Жекелеген қылмыстық құқық бұзушылық құрамының мазмұнын терең ашу, олардың белгілерін анықтауды жеңілдету және нақты істелген іс-әрекетті дұрыс саралау мақсатымен қылмыстық құқық бұзушылық құрамының түрлері нақты белгілер бойынша өзара бөлінуі мүмкін. Қылмыстық құқық бұзушылық құқық ғылымында мұндай болінудің негізі (критерийі) болып:

- біріншіден, іс-әрекеттің қоғамға қауіптілігінің дәрежесі, екіншіден, қылмыстық құқық бұзушылық құрамының сипатталу тәсілі, үшіншіден, қылмыстық құқық бұзушылық құрамының құрылысы есепке алынады. Іс-әрекеттің қоғамға қауіптілігінің дәрежесі мен мәніне қарай құрамдар негізгі, жауаптылықты ауырлататын қылмыстық құқық бұзушылық құрамдары

және жауаптылықты жеңілдететін қылмыстық құқық бұзушылық құрамдары болып бөлінеді. Негізгі қылмыстық құқық бұзушылықтың құрамы деп іс-әрекеттің белгілі түрі бойынша онда негізгі, тұрақты белгілердің болуын айтамыз. Негізгі қылмыстық құқық бұзушылықтың құрамында қылмыстық құқық бұзушылықты ауырлататын немесе жеңілдететін жағдайлар көрсетілмейді. Мысалы, Қылмыстық кодекстің 99-бабының 1-бөлігіндегі құрам негізгі құрамға жатады. Онда кісі өлтірудің жай түрі ғана көрсетілген, ауыр немесе жеңіл түрлері айтылмаған.

Егер қылмыстық құқық бұзушылықтың құрамында осы іс-әрекеттің негізгі белгілерінен басқа жауаптылықты жеңілдететін жағдайлар көрсетілсе, онда ондай қылмыс құрамын жауаптылықты жеңілдететін қылмыс құрамы деп айтамыз.

Мұндай қылмыс құрамына Қылмыстық кодекстің 101-бабында көрсетілген қылмыс құрамы жатады (жан күйзелісі жағдайында болған кісі өлтіру). Негізгі белгілермен бірге жауаптылықты ауырлататын жағдайлар көрсетілген қылмыс құрамы, сараланған қылмыс құрамы (яғни, жауаптылықты ауырлататын құрам) деп аталады. Немесе 188-баптың 2-бөлігіндегі ұрлықты ауырлататын жағдайлар: адамдар тобының алдын ала сөз байласуы бойынша, бірнеше рет т. б. жағдайлар жатады. Қылмыстық құқық бұзушылықтың құрамының сипатталу тәсіліне қарай құрам жай қылмыстық құқық бұзушылық құрамы, күрделі қылмыстық құқық бұзушылық құрамы және баіама қылмыстық құқық бұзушылық құрамы деп бөлінеді. Жай құрам дегеніміз қылмыстық құқық бұзушылық құрамының белгілерінің біркелкі болуы, яғни оның бір ғана объектісі, бір ғана объективтік жағы ғана болуы. Бұған мысалы, 125-баптың 1-бөлігінде көрсетілген адамды ұрлау жатады. Күрделі қылмыстық құқық

бұзушылық құрамы деп қылмыстық құқық бұзушылық құрамы элементтерінің бірінің күрделенуін айтамыз (объект, объективтік жағы, субъект, субъективтік жағы). Мысалы, екі объектіге бірдей кол сұғуын (192-бап - каракшылық). Кінәнің екі түрлі нысаны болатын қылмыстар (106-бап, 2-бөлігі және т. б.). Балама құрам деп Қылмыстық кодекстің бабындағы диспозициясында көрсетілген әрекеттердің біреуін істегендікті айтамыз. Мысалы, 297- бап есірткі заттарды немесе жүйкеге әсер ететін заттарды заңсыз дайындау, сатып алу, сақтау, тасымалдау, жөнелту немесе сату. Қылмыстық құқық бұзушылықтың құрамының құрылысына қарай құрамды түрге бөлудің де практикалық маңызы ерекше. Осы белгісі бойынша қылмыстық құқық бұзушылықтың құрамы материалдық, формальдық және келте қылмыс құрамы болып бөлінеді. Іс-әрекеттің нәтижесінен болатын зардап қылмыс құрамында көрсетілсе, ондай қылмыс материалдық қылмыстық құқық бұзушылық құрамы деп атайды. Мұндай қылмыстық құқық бұзушылықтың құрамы әрекет немесе әрекетсіздік жасалған уақыттан бастап қана емес, заңда көрсетілген қылмыстың зардабы болған уақыттан бастап аяқталған деп саналады. Мысалы, қызмет өкілеттігін теріс пайдаланып. Қиянат жасауды келтіруге болады (361-бап). Формальдық қылмыстық құқықбұзушылық құрамы деп зардабы болмайтын қылмысты айтамыз. Формальдық қылмысқа жататындар: пара беру (367-бап), қызмет жөніндегі жалғандық (369-бап). Пара беру, параны кез келген нысанда берген уақыттан бастап, белгілі бір зардаптын болуына қарамастан, аяқталған қылмыстық құқық бұзушылық деп саналады. Кейде заң шығарушы қылмыстық құқық бұзушылық аяқталған уақытын алдын ала қылмысты әрекет сатысына көшіреді. Мұндай құралымда қылмыстық құқық бұзушылық құрамын келте құрам деп атаймыз. Келте қылмыстық

күқық бұзушылықтың құрамына адамның иммун тапшылығы вирусын жұқтыру қаупінде қалдыру (118-бап, 1 -бөлігі) жатады. Бұл құрам бойынша заң шығарушы аяқтау уақытын оның зияндылығына байланысты оқталу сатысына көшірген. Яғни, бұл қылмыстық күқық бұзушылық аталған адамдардың жәбірленушіге осы ауруды жұқтырған уақытынан емес, оларға осы ауруды жұқтыру қаупін туғызған уақыттан бастап аяқталған деп танылады. Келте қылмыстық күқық бұзушылықтың құрамына бандитизм де (268-бап) жатады. Бұл қылмыстық күқық бұзушылық құрамы ұйымдастырылған уақыттан бастап-ақ біткен қылмыстық күқық бұзушылық деп есептелінеді.

§3. Қылмысты саралау ұғымы

Заңдылық қағидаларын жүзеге асыру кепілдірінің бірі қылмысты дұрыс саралау болып саналады. Саралау белгілі бір қылмыстық-құқықтық қатынасты ресми түрде тану болып саналады. Қылмысты саралау - бұл "... қылмыстық-құқықтық нормаларда қарастырылған жасалаған әрекет белгілері мен қылмыс құрамы белгілері арасындағы тура сәйкестікті айырып белгілеу және оларды заңды түрде бекіту¹.

Қылмысты дұрыс саралай білу жасаған әрекеті қоғамға онша қауіпті емес әрі құқыққа қайшы емес адамды негізсіз соттаудан сақтайды және нағыз қылмыскердің тиісті жазасын алуға жағдай жасайды. Саралаудың құқықтық салдары әртүрлі. Оның ең маңыздысы осы қылмыс сараланған заңда

¹ Кудрявцев В.Н. Понятие и значение квалификации. Ее место в системе научных знаний // Общая теория квалификации преступлений. – М.: Юрид. лит., 1972.

қарастырылған жазаны немесе әсер етудің басқа шаралар қолдану.

Қылмыстық заң тиісті санаттағы қылмыспен күрестің мейлінше тиімді жолын қарастырса, ал саралауда жіберілген қателіктер осы күрестің тиімділігін әлсіретіп жіберері сөзсіз. Осыған байланысты қылмысты саралаудың процессуальдық әсерлі жағдайлары болатындығын ескерген жөн. Алдын ала жүргізілген заңгерлік саралау алдын ала тергеудің түрлері мен жолдарын (тергеу немесе анықтау жүргізу), соттылықты, сот өндірісінің тәртібін, сондай-ақ іс жүргізудің басқа жағдайларын анықтайды. Ең соңында ол, криминология мен сот статистикасы тұрғысынан қарағанда, қылмыстылықтың жағдайы мен динамикасы туралы мәліметтерді қорытындылай келе, қылмыспен күрестің қажетті шаралары туралы әлеуметтік-саяси, соның ішінде қылмыстық заңға өзгерістер енгізу туралы түйін жасауда негізгі, бастапқы материалдар қызметін атқарады.

-
1. **Кудрявцев В. Н.** Общая теория квалификации преступлений. – М., 1972.
 2. **Куринов Б. А.** Научные основы квалификации преступлений. – М., 1984.
 3. **Марчук В.В.** Методологические основы квалификации преступления: монография. М.: Юрлитинформ, 2016.
 4. **Марчук В.В.** Теория квалификации преступления. Минск: Академия МВД Республики Беларусь, 2014.
 5. **Назаренко Г.В.,** Ситникова А.И. Квалификация преступлений: монография. М.: Юрлитинформ, 2014.

VII-тарау. Қылмыстық құқық бұзушылық объектісі

§1. Қылмыстық құқық бұзушылық объектісі ұғымы

Қылмыстың объектісі болып қылмыстық құқықпен қорғалатын қоғамдық қатынастар болып саналады. Қылмыс объектілерінің тізімі ҚР ҚК-нің 2-бабында көрсетілген. Оған мыналар кіреді: адам мен азаматтың құқықтары, бостандықтары мен заңды мүдделері, меншік, ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделері, қоғамдық тәртіп пен қауіпсіздік, қоршаған орта. Қазақстан Республикасының конституциялық құрлысы мен аумақтық тұтастығы, бейбітшілік пен адамзат қауіпсіздігі. Объекті қылмыс құрамының міндетті элементтерінің бірі болып саналады, сондықтан объектісіз қылмыс болмайды деп айта аламыз. Қылмыстық заңда қылмыс ретінде қарастырылған кез келген қоғамға қауіпті әрекет белгілі бір объектіге қол сұғады. Объектіні дұрыс анықтай білу қылмыстық әрекеттің әлеуметтік және құқықтық қасиетін анықтауға көмегін тигізеді. Кез келген әрекеттің қоғамға қауіптілік дәрежесі қандай объектіге айтарлықтай қол сұғылғанына байланысты.

Құқық нормалары (қоғамдық қатынастармен бірге) қол сұғушылық объектісі бола алмайды. Қылмыс не нәрсеге зиян келтірсе немесе зиян келтіруі неғабыл болса ғана сол қол сұғушылық объектісі болып танылуы мүмкін. Қылмыспен зиян келтіруге болмайтын құбылыс қорғауды қажет етпейді. Құқықтық норма, соның ішінде қылмыстық-құқықтық норма қылмыспен келтірілген зиянды көтермейді және көтеруі мүмкін емес.

Керісінше, қылмыскердің белгілі бір қылмыстық нормамен сотталу жағдайы норманың мызғымас беріктігін айғақтайды. Қылмыс қашанда (заң шығарушы жойып немесе өзгерткенге дейін) өзгеріссіз қалатын

құқық нормасына қайшы әрекет. Адам, құрал-сайман мен өндіріс жабдықтары, басқа да материалдық заттар жекелей қол сұғу объектісі болып қарастырыла алмайды. Заттың өзі адамның іс-әрекетінде қолданылмаса қоғам мүддесі үшін бейтарап саналады, сондықтан ол қорғалмайды.

Адамдар материалдық заттарға байланысты белгілі бір қатынасқа түсіп, соның салдарынан қарым-қатынастың өзгерген жағдайынан кейін ғана ол құқықтың назар аударар нәрсесіне айналады. Демек, заттың өзі емес ол қоғамдық қатынастың элементі ретінде құқық пен қорғалады және оған қол сұғу байланысты болғандықтан қоғамдық қатынасқа қол сұғу болып саналады.

Осыдан келіп, заң шығарушы материалдық заттарға ықпал жасауға байланысты әрекет үшін қылмыстық жауаптылықты белгілейді. Соның ішінде құқықтың адамды қол сұғу объектісі деп тану оның қоғамдық құндылығын кемітпейді, дегенмен қылмыстық құқық нормасымен адамның өзі емес, қоғамдық қатынас қорғалады. Сонымен бірге, біздің қоғамымыздағы барлық институттардың соңын ішінде құқықтың да адам үшін қызмет ететінін естен шығармайық.

Осыған байланысты қылмыстық құқық бойынша қол сұғу объектісі адам емес, қоғамдық қатынас деп тану бір-ақ нәрсені білдіреді: құқық тек қоғамдық қатынасты реттейді және реттеуі мүмкін дегенге келіп тірелегіндей, бұл жағдайда адам өзіне тән құқықтық жолдармен қорғалады.

Қоғамдық қатынасты қылмыстық құқық бойынша қол сұғу объектісі деп тану адамдар арасында пайда болған қоғамдық қатынастардың бәрін қол сұғу объектісі деп қарастыру емес. Бәрінен бұрын қылмыстық құқық бойынша халық мүддесіне сай келетін қатынас қана қылмыстың объектісі бола алады. Халық мүддесіне

қайшы келетін, біздің қоғамымызда кездесіп қалатын қоғамдық қатынастар қорғаудың объектісі бола алмайды. Одан әрі, халық мүддесіне сай келетін қоғамдық қатынастардың бәрі бірдей қылмыстық қол сұғудың объектісі болып таныла бермейді. Белгілі бір қоғамдық қатынастарды мемлекет қылмыстық репрессия шаралары көмегімен ғана емес, әкімшілік, тәртіптік және басқа құқықтық шаралармен немесе тәрбиелік сипаттағы шаралармен қорғауға болады деп есептейді. Қылмыстық жаза - мемлекеттік мәжбүрлеудің мейлінше өткір жолы, сондықтан ол ең негізгі қоғамдық қатынастарды қорғауға қолданылады. Қылмыстық қол сұғу объектісі түріндегі қоғамдық қатынасты қылмыстық құқықты реттейтін объекті түріндегі қоғамдық қатынаспен теңестіруге мүлдем болмайды. Қылмыстық құқық нормаларын реттеу объектісі - мемлекет пен өкілетті органдар және жазаланатын қылмыстық әрекет жасаған адам арасында туындайтын қоғамдық қатынас. Ал, қол сұғу объектісі болса құқықтың басқа салаларының нормаларымен реттелетін мемлекеттік құрылыстың түрлі саласында қалыптасатын қоғамдық қатынас.

§2. Қылмыстық құқықбұзушылық объектілерінің түрлері

Қылмыстық құқық ғылымында объектілерді саралаудың үш сатылы теориясы ұсынылған болатын. Олар - жалпы, тектес және тікелей.

Жалпы объект-бұл кез-келген қылмыс қол сұғатын қылмыстық заңмен қорғалатын қоғамдық қатынастардың жиынтығы.

Тектес объекті - бірнеше қылмыспен қол сұғылып, белгілі бір бөлігіне зиян келтірген, өзінің біртектілігімен және өзара байланысымен сипатталатын қоғамдық қатынастардың белгілі бір бөлігі. Дәл осы тектес объекті

қылмыстық заңның Ерекше бөліміндегі барлық қылмыстарды саралаудың негізгі белгісі болып саналады.

Тектес объекті қоғамдық қатынастың сипатын анықтап және сыртынан қарағанда ұқсастықпен шектелген қылмыстардың негізгі белгілерінің бірін құрайды.

Тікелей объекті - бір немесе бірнеше қылмыспен қол сұғылатын, әрбір қылмысы тектес объектілердің белгілерімен сипатталатын нақты бір қоғамдық қатынас.

Қылмыстың тікелей объектісін құрайтын қоғамдық қатынас қылмыстың табиғатын, оның өзіне тән белгілерін мейлінше толық көрсетеді. Тікелей объектінің қылмысты дұрыс саралауда шешуші маңызы бар.

Тікелей объектіге қарап, құқық қолдану органдары қандай қылмыстың жасалғанын анықтай алады.

Қылмыстық құқық теориясында объектінің негізгі және қосымша түрлері бар. Негізгі (тікелей) объекті қорғау үшін қалыптасып құрылған қылмыстық-құқықтық норма (заң).

Мұндай объекті Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінің жүйесіндегі норманың орнын анықтау үшін басты белгі болып саналады.

Қосымша объекті - негізгі объектіге бағытталған қылмыс жасалғанда "жолшыбай" залалға ұшырайтын (немесе сондай залал туғызуға қауіп төндіретін) объекті. Мысалы, тонауда негізгі объекті болып меншік саналалы, қосымша - нақты адамның денсаулығы; жалған өсек айтуда негізгі объекті мемлекеттің әділ сотының мүддесі болса, қосымшасы - үстінен өсек айтылған адамның мүддесі.

§3. Қылмыс заты ұғымы

Қылмыстық құқық бұзушылықтың заты қылмыстық құқық бұзушылық құрамының факультативті белгісі болып табылады. Дегенмен де қылмыстық құқық бұзушылықтың объектісінен оның жағын ажырата білген жөн. Өйткені біршама қылмыстық құқық бұзушылық оның затына, бұйымына әсер етумен байланысты болады. Қылмыстық құқық бұзушылықтың затына әсер ету арқылы қылмыскер оны бүлдіруі, жоюы немесе оның жағдайын өзгертуі мүмкін.

Мысалы, диверсия жасағанда әр түрлі құрылыстар, кәсіпорындар жойылуы мүмкін, ұрлықта зат меншік иесінің иелігінен қылмыскердің иелігіне өтуі мүмкін. Қылмыстық құқық бұзушылық жасау барысында қылмыскердің тікелей әсер етуіне тап болатын материалдық заттар, бұйымдар қылмыстық құқық бұзушылықтың заты болып саналады. Қылмыстық құқық бұзушылықтың затын оның объектісімен шатастыруға болмайды. Қылмыстық құқық бұзушылықтың объектісі қоғамдық қатынастар, ал қылмыстық құқық бұзушылықтың заты сыртқы дүниедегі материалдық нәрселер, қылмыскер соған әсер ету арқылы тиісті объектіге қол сұғуды жүзеге асырады, яғни қоғамдық қатынастарды бұзады. Мысалы, біреудің автокөлігін ұрлауда қылмыстық құқық бұзушылықтың заты, автокөліктің өзі болады, ал объектісі соған меншіктік құқығы саналады, Міне, осы қоғамдық қатынастар (заты емес) қылмыстық құқық бұзушылықтың объектісі болып табылады.

Қылмысты саралау үшін де қылмысты қол сұғу затының маңызы ерекше. Кейбір жағдайларда қылмыстық құқық бұзушылық затының құны, бағасы қылмысты саралауға тікелей әсер етеді. Мысалы, ірі мөлшердегі, аса ірі мөлшердегі зиян ұрлықтың, мүлікті

ысырап етудің дұрыс саралануына тікелей әсері бар. Кейбір жағдайларда қылмыстық құқық бұзушылық заты құрамының өзіне ұқсас қылмыстарды бірінен-бірін ажыратуға, қылмыстық құқық бұзушылық әрекетті қылмыстық құқық бұзушылық емес әрекеттен ажыратуға тікелей әсер етеді. Мысалы, атыс қаруын ұқыпсыз сақтау қоғамдық қауіпсіздікке қарсы қол сұғуды білдіреді (289-бап). Ал аңшылық мылтығын ұрлау меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылық болып табылады. Қылмыстық құқық бұзушылық затының мәні, оның ерекшелігі жазаның көлеміне де әсер етеді. Мысалы, ұрланған мүліктің көлемі оны саралауға, жаза көлемін белгілеуге әсер етеді. Құжаттарды қолдан жасағаны үшін жаза тағайындағанда құжаттың құндылығы еске алынады. Құжат аса құнды болса, соған орай жаза да қатаңырақ белгіленеді. Қылмыстық құқық бұзушылықта қылмыс заты әр түрлі күйге душар болады. Біреудің меншігін қылмысты жолмен иемденсе, сол мүлік бастапқы түрінде қала береді, өзінің материалдық құндылығын жоғалтпайды. Мысалы, ұрланған ақша сол қалпында сақталуы мүмкін. Кейбір жағдайларда қылмыстық құқық бұзушылықтың заты, мысалы, азық-түлік өнімдерінің түбірімен өзгеріске түсуі немесе жойылып кетуі, я болмаса ішіп-жемге ұшырауы мүмкін. Қылмыстық құқық бұзушылықтың барлығында қылмыстық құқық бұзушылық затын кездестіре бермейміз. Кейбір қылмыстарда мемлекетке опасыздық (175-бап), бұзақылық (293-бап), әйел зорлау (120-бап), қорлау (131-бап), лауазымды өкілеттіктерді теріс пайдалану (361-бап) сияқты қылмыстық құқық бұзушылық құрамында қылмыстық қол сұғудың заты болмайды. Қылмыстық құқық бұзушылықтың затын қылмыстық құқық бұзушылық істеудің құралынан ажырата білуіміз керек. Қылмыстың құралы дегеніміз қылмыскердің сол құрал арқылы затқа қол сұғып әсер

етуін айтамыз. Мысалы, атылатын қару кісі өлтіруде, шабуыл жасап тонауда, қылмыстың құралы ретінде пайдаланылады. Бір зат бір қылмыстық құқық бұзушылықта қылмыстық құқық бұзушылықтың заты болса, екіншісінде қылмыстық құқық бұзушылық істеу құралы болып кетуі мүмкін. Мысалы, тапанша ұрлағанда ол қылмыстық құқық бұзушылықтың заты ретінде, ал оны шабуыл жасап пайдаланғанда қылмыстық құқық бұзушылықтың құралы болып саналады.

Яғни, қылмыстық құқық бұзушылық жасаудың құралы материалдық заттар болуы мүмкін (кісі өлтіруде қару, ұрлықта автокөлік). Қылмыстық құқық бұзушылықтың заты кей жағдайда заңның өзінде көрсетілуі мүмкін. Мысалы, жалған ақша немесе бағалы қағаздар жасау немесе өткізуді (231-бап) алайық. Заң бұл жерде қылмыстық қол сұғушылықтағы оның заты болатын нәрселерді банкноттар мен шақалар (монета), мемлекеттік бағалы қағаздар, шетел валютасы, шетел валютасындағы бағалы қағаздар деп тізбектей көрсетіп отыр. Қылмыстық кодекстің 193-бабында ерекше тарихи, ғылыми немесе мәдени жағынан құнды заттарды жымқыру үшін қылмыстық жауаптылық көрсетілген. Осы бапта да қылмыстық құқық бұзушылықтың заты заңның мәтінінде ап-айқын аталып тұр. Кейбір реттерде қылмыстық құқық бұзушылық объектісіне қол сұғу қоғамдық қатынастың субъектісіне әсер ету арқылы өз көрінісін табуы мүмкін. Мұндай жағдайда қоғамдық қатынастың субъектісі болып жәбірленуші танылады. Өйткені, жәбірленушіге әсер ету нәтижесінде соған материалдық, моральдық немесе басқадай зиян келтірілуі мүмкін. Мысалы, қорлауды алайық(131-бап). Қорлау арқылы кінәлі адам негізгі объект адамның жеке басына қол сұғу арқылы жәбірленушінің ар-намысы, қадір-қасиетін әдепсіз түрде кемсіту арқылы оған моральдық зиян келтіреді. Қылмыс нәрсесі - қайсыбір

қылмысты жасау кезінде белгілі бір әсер еткен сыртқы дүниенің материалдық заты. Көптеген авторлар қылмыстың нәрсесіне көзбен немесе оймен мөлшерлеп, долбарлап, болжанатын, белгілі бір қалып-қабығы бар затты, құнды дүниені ғана жатқызады.

-
1. **Каиржанов Е. И.** Интересы трудящихся и уголовный закон. – Алма-Ата, 1973.
 2. **Коржанский Н. И.** Объект и предмет уголовно-правовой охраны. – М., 1980.
 3. **Никифоров Б. С.** Объект преступления. – М., 1960.
 4. **Таций Б. Н.** Объект и предмет преступления в советском уголовном праве. – Харьков, 1988.
 5. **Лопашенко Н.А.** Уголовное право. Общая часть. Преступление: акад. курс: в 10 т., Т. 6: Объект преступления. Объективная сторона преступления/ под ред.- М.: Юрлитинформ, 2016. - 632 с.

VIII-тарау. Қылмыстық құқық бұзушылық объективті жағы

§1. Қылмыстық құқық бұзушылық объективті жақ ұғымы мен мәні

Қылмыстың объективті жағы белгілі бір ағымды жағдайда, белгілі бір орында және белгілі бір уақытта қылмыстық құқықпен қорғалатын қоғамдық қатынастарға зардап келтіретін қоғамға қауіпті қол сұғушылықтың сыртқы көрінісі. Әрбір нақты қылмыстың көптеген жекеленген, соның ішінде объективті белгілері болады. Әр қылмыстың объективті белгілері субъектінің келтірген залалдарың және қоғамға қауіпті қол сұғушылықты өрістетін әрекетін (әрекетсіздігін) сипаттайды.

Қылмыстың нақты құрамының объективті жағына заңмен қатаң анықталып, белгіленген қылмыстың объективті жағын бейнелейтін белгілер жатады. Яғни, барлық ұғымдар сияқты ол қылмыстың белгілі бір түрінің объективті жағының ұғымын түсіндіреді, бірақ ол толық емес негізгі ерекшелікте бейнелетін құбылысты ғана көрсетеді.

Қылмыс құрамының объективті жағы - бұл қылмыстық қол сұғудың сыртқы жағын сипаттайтын заңмен белгіленген қылмыс белгілерінің жиынтығы. Нақты қылмыста қылмыстың объективті белгілерінің көлемі мен оның құрамының объективті жағын теңестіруге болмайды.

Қылмыс құрамының объективті жағында біріншіден, әрекеттің қоғамға қауіптілігін бейнелеу үшін, екіншіден, қылмыстың басқа құрамынан бөлектеп алу үшін жеткілікті белгілер ғана болады. Мұнан басқа, әрбір нақты қылмыстың қылмыс құрамының сыртында болатын және нақты қылмысты жекелей-анықталған

құбылыс ретінде сипаттайтын көптеген басқа да объективті белгілері болады. Мәселен, ұрлықтың объективтік жағы - бөтеннің мүлкін жасырын иемдену. Былай қарағанда қылмыс құрамының өз арасында айырмашылық жоқ сияқты. Мысалы, демалыс бөлмесінің есігін бұзу үшін қашауды пайдаланып магнитофон ұрлау мен автокөлікке салу үшін автокранды пайдаланып темірбетон плита ұрлауды алайық. Осы екі жағдайда да техникалық құралдарды пайдалана тотырып, мемлекет мүлкі ұрланған. Сырт қарағанда екеуіндегі мазмұн бір-біріне ұқсас. Алайда, құралдарды пайдалану мен нақты келтірілген зиянда, қылмыстың жасалу және басқа жағдайларында өзгешеліктер бар. Нақты қылмыстың объективтік жағы қылмыстық құқықтың Ерекше бөлімінде, ал қылмыс құрамының бәріне бірдей ортақ объективті белгілері қылмыстық құқықтың Жалпы бөлімнің қылмыс құрамының объективтік жағы туралы ілімінде оқытылады.

Қылмыс құрамының объективтік жағына мыналар жатады:

- а) әрекет және әрекетсіздік;
- б) қоғамға қауіпті зардап;
- в) әрекет пен зардаптың арасындағы себепті байланыс;
- г) қылмыстың жасалған уақыты, орыны және тәсілі.

Қылмыс құрамдарының құрылысына (материалдық және формальды) қарай қылмыс құрамының объективтік жағы не әрекеттен, не болмаса болады деп күгілетін зардаптан, яғни әрекет пен зардаптың арасындағы себепті байланыстан көрінеді. Осыған байланысты қылмыстық құқық теориясында әрекет қылмыс құрамының объективті жағының міндетті белгісі, ал зардап пен себепті байланыс қылмыстың

жасалған уақыты, орыны және тәсілі сияқты факультативті деп танылады.

§2. Қоғамға қауіпті әрекет және әрекетсіздік

Қылмыстық әрекет деп адамның қоғамға қауіпті және құқыққа қайшы әрекеті немесе әрекетсіздігі деп таниды (ҚР ҚК 10-бабы). Әрекет - әрбір қылмыс құрамының қажетті белгісі. Әрекет әрқашан нақты, яғни белгілі бір адам белгілі бір жағдайларда, жерде және уақытта орындалады және белгілі бір формада жүзеге асырылады.

Қылмыстық әрекет - бұл қоғамдық қатынастарға зиян келтіретін сыртқы әлемдегі адамның мінез-құлқының әлеуметтік қауіпті, заңға қарсы, саналы, белсенді (әрекет) немесе пассивті (әрекетсіздік) көрінісі.

Қылмыстық әрекет объективті түрде қоғамға қауіпті. Оның қауіптілігі қоғамдық қатынастарға залал, зиян келтіруімен көрінеді. Әрекеттің қоғамға қауіптілік дәрежесі оның қоғамдық қатынастарға келтірген зиянның мөлшерімен және құнымен анықталады.

Әрекеттің қоғамға қауіптілігі оның құқыққа қайшылығы мен жазаланушылығына байланысты болмаса да объективті. Әрекет жазалануға жатады деп танылғандығынан қоғамға қауіпті деп саналмайды, керісінше қоғамға қауіпті болғандығынан жазалануға жатады деп танылады. Дегенмен, әрекетке тән қоғамға қауіпті объективті қасиеттер қоғамға қауіпті қылмыстардың бәріне бірдей тән деген ой тумаса керек.

Адамның әрекетінің сыртынан көрінетін қоғамдық қауіптілігі қылмыстық құқық саласындағы қоғамдық қауіптілік ұғымының бастапқы кезеңі болып қана саналады. Қылмыстың қоғамдық қауіптілігі - объективті және субъективті белгілері жиынтығының

қасиеті. Әрекет адамның сыртқы дүниесінен байқалатын мінез-құлқы, тәртібі.

Адамның ниеті мен сенімі өзін қанша уятқа қалдырғанымен теріс әрекетке айналмаса, онда ол қылмыстық жауапқа тарту-ға себеп бола бермейді. Әрекет қашанда адамның саналы ісінің көрінісі, нәтижесі.

Әрекеттің сыртқы (күш-қимылы) және ішкі (ой-санасы) көріністері бір-бірімен ажырамас бірлікте болады. Саналы әрекет мақсаттылықты (еріктілікті) көрсетеді. Сондықтан, адамның санасының бақылауына немесе саналы ойлағанына көнбей жасалатын іс-қимылы қылмыстық-құқықтық әрекет ретінде қаралмайды.

Әрекет - адамның белгілі бір мақсатқа сапалы түрде бағытталған іс-қимылы нәтижесінде көрінетін мінез-құлқының көрінісі. Қылмыстық құқықта әрекет ұғымы көбінесе бірқатар қарапайым, ретімен жүзеге асырылған іс-әрекетті біріктіретін күрделі ұғым ретінде қарастырылады. Мәселен, "ұрлады" деген бір ғана қылмыстық-құқықтық әрекет - алды, жасырды, алып шықты деген бірнеше қарапайым әрекеттерді біріктіреді. Ал егерде заң шығарушымен қылмыстық-құқықтық мағынада бұл әрекет "кәсіп", "қызмет" деп анықталса немесе заң шығарушы осы әрекеттің "жүйелілігін, қайталанушылығын" көрсететін болса онда бұл ұғым күрделі сипаттамаға ие болар еді. Әрекетсіздік жасауға тиісті және жасай алатын нақты бір әрекетті жасамауымен көрінетін адамның мінез-құлқының немқұрайлылық көрсетуі.

Әрекетсіздік өзінің әлеуметтік және заңдық қасиетіне қарай әрекетпен бірдей, бірақ ол сыртқы көрінісі қылмыс субъектісінің іс-қимылының жоқтығымен ерекшеленеді. Әрекетсіздіктің әлеуметтік және құқықтық қасиеті тұлғаның қоғамдық қатынастар жүйесімен қатысының рөлі мен мәні анықталғанда ғана

дұрыс түсініледі. Әрекетсіздік көзге көрінбейтін болса, онда ол жоқ деген сөз. Әрекетсіздік - егер оны қоғамдық процестердің жүйесіндегі бір буыны ретінде нәрсенің объективті жағдайына сәйкестендіріп қарайтын болсақ, ол адамның мінез-құлқының нақтылы көрінісі екенін білеміз. Әрекетсіздіктің нақтылығы оның нақты бір қоғамдық ортада жүзеге асырылатындығымен анықталады, ал әрекетсіздік жасаған адам белгілі бір қоғамдық қатынастың қатысушысы болып саналады. Сондықтан белгілі бір оқиғаның барысындағы әрекетсіздік емес, өткен оқиға процесімен объективті байланысы бар әрекетсіздік қана қылмыстық құқықтық іс-әрекет болып саналады. Сөйтіп, қылмыстық әрекетсіздік қоғамдық қажетті әрекетпен жасалмағандығымен білінеді. Қылмыстық құқық теориясының көптеген жағдайында әрекет жасау міндеттілігінің үш негізін бөліп алып қарау қалыптасқан. Олар заңды немесе басқа нормативтік актілерді алап ету; тұлғаның қызметтік немесе кәсіптік функциясын орындауы; әрекетсіздіктің алдында белгілі бір әрекеттің болып өтуі. Әрекетсіздік қылмыстық құқыққа қайшы болғанда ғана, яғни қылмыстық-құқықтық нормалардың талаптарына сай міндетке ие болғанда ғана қылмыстық-құқықтық мәнге ие болады.

Қылмыстық әрекетсіздіктің құқыққа қайшылығы қылмыстық құқық нормаларында екі түрлі жолмен анықталады: не нақты әрекетті орындаудың қажеттілігі (жеткізу, шақыру пунктіне қлу, сырқатқа көмек көрсету), не кез келген мүмкін болған әрекет немесе әрекетсіздіктің заңда көрсетілген қоғамға қауіпті зардап әкелетін іс-әрекеттің белгілерін жасыруы (мысалы, адамның өлімі, мүліктік бүлінуі). Осының бірінші жолы заң шығарушылардың формальды, екіншісі материалдық қылмысты анықтауда қолданылады.

Әрекетсіздік үшін жауаптылық мынадай ұйғарым жасайды: тұлға тек міндетті ғана емес, әрі жасай алуы тиіс еді.

Әрекет жасау мүмкіндігі субъективті белгілерге қарай анықталады, яғни нақты жағдайға тап болған адамның мүмкіндігі ескеріледі. Егер адам жасауға міндетті екі әрекетке тап болған жағдайда тәртіп бойынша ол мүмкіндіктің шектелуіне қарамастан осының ең қажеттісін орындауға тырысады.

Кейбір жағдайда шектеулі міндетті орындалатын әрекеттер заңмен арнайы белгіленеді. Мәселен, кеме капитаны апатқа ұшыраған басқа кемені өз адамдары мен жолаушыларына залал келмейтіндей жағдайда ғана құтқаруды қолға алады.

§3. Тойтарылмайтын күш, күштеп және психикалық мәжбүрлеу

Әрекет немесе әрекетсіздік дегеніміз - бұл адамның белгілі бір іс-әрекетті жасауы немесе жасай алмауы, басқаша айтқанда, жасалуға тиісті іс-әрекеттің жүзеге асырылуына әрекетсіздік көрсету немесе оны жүзеге асыру. Осыған байланысты, егер көнбейтін күштің, күштеп мәжбүрлеудің әсерінен болған әрекеттің объективті жақтары бола тұрса да оны әрекет деп те, әрекетсіздік деп те айта алмаймыз. Тойтарылмайтын күш деп белгілі бір табиғат апатының, хайуанаттардың, механизмдердік, адамдардың және басқа да факторлар мен жағдайдың әсерінен адам өзінің ойлаған ойы мен тиісті бір әрекетін жасай аламауына бөгет жасайтын немесе амалсыздан ырқына көнбейтін іс-қимыл жасатқызатын күшті айтамыз. Мысалы, дәрігердің қатты боран болғандықтан науқасқа жете алмауы.

Күштеп мәжбүрлеу дегеніміз бір адамның екінші бір адамды қысастық әсер етуімен мүмкіндігін

пайдалануға ырық бермей еріксіз басқаға зиян келтіретін іс-қимыл жасауға немесе жасалуға тиісті іс-әрекетті жасай алмауына еріксіз көндіруі. Мәселен, байлаулы жатқан күзетші ұрының ұрлық жасауына тосқауыл бола алмайды. Егер адам ырыққа көнбейтін күштің әсерінен немесе күштеп мәжбүрлеумен еріксіз қылмыстық әрекет жасаған болса, ол қылмыстық жауаптылыққа тартылмайды. Адамның осындай жағдайда жасаған іс-әрекеті қылмық, әрекет немесе әрекетсіздік, яғни қылмыс болып есептелмейді, өйткені қылмыс қашанда адамның өз еркімен жасалатын әрекет немесе әрекетсіздік. Психикалық мәжбүрлеуді күш көрсетіп, материалдық немесе моральдық залал келтіремін деп белгілі бір әрекетті жасауға немесе керісінше жасамауды талап ету деп білеміз.

Психикалық мәжбүрлеу әдетте адамның жігерін толығымен жасытпайды, жәбірленушінің өз еркімен әрекет жасау мүмкіндігін жоққа шығармайды. Сондықтан да мәжбүрлеумен жасалған қоғамға қауіпті әрекет қылмыстық жауаптылыққа тартылады. Дегенмен, қорқытумен немесе мәжбүрлеумен жасалған қылмыс жауаптылықты жеңілдететін мән-жайлар болып саналады.

Психикалық мәжбүрлеумен жасалған әрекет (әрекетсіздік) үшін қылмыстық жауаптылық әрекетті болдырмауға мүмкін емес жағдайда жасалды деп танылғанда ғана қолданылмайды. Мәселен, кассир өміріне қауіп төнетін болғандықтан ұрыға ақшасын беріп қойғаны үшін жауапқа тартылмауы тиіс.

§4. Қоғамға қауіпті зардап

Әрбір қылмыстық әрекет қылмыстық заңмен қорғалатын қоғамдық қатынасқа қол сұғады, яғни зиян келтіреді. Зиян қылмыстық-құқықтық мәні бар кез келген

әрекетпен, яғни қылмыстық іс-әрекеттің кез келген даму сатысында және оған қатысушының әрекетімен келтіріледі. Қол сұғу объектісіне келтірілетін зиян заттық дүниеге емес солқоғамдық-экономикалық формация мен адамдар арасындағы қарым-қатынасқа жататындықтан ол қашанда ақиқат, яғни оның объективті шындығы болып саналады. Егер объектіге зиян келтіру қабілеті қылмыстың жалпы қасиеті деп саналса, онда зиянның сипаты мен көлемі жасалған әрекеттің ерекшеліктері мен жағдайларына байланысты болады. Қоғамдық қатынастың заттық дүниесі болмағандықтан, оған келтірілген зиянның сипаты тікелей анықталмайды. Тек сондықтан объектіге келтірілген зиянның сипаты мен мөлшері сыртқы дүниеге өзгеріс әкелген әрекеттің сипатымен бағаланады. Соған орай, өз кезегінде қылмыстық зардапты қоғамдық қатынасқа қатысушылардың материалдық, саяси, моральдық шығындарынан және әлеуметтік құндылық шығындарынан айыра білу қажет. Заң шығарушы қылмыстық зардапты сипаттаудың санқилы әдістерін қолданады. Заң шығарушы қылмыстық салдарды сипаттаудың әртүрлі тәсілдерін қолданады. Сонымен, қылмыстардың бірқатар құрамдарында нақты салдарларға, мысалы, адамның өліміне нұсқау бар 254-бап. міндеттеріне адал қарамау, 350-бап. Көлік құралдарын немесе қатынас жолдарын қасақана жарамсыздыққа келтіру, адам өлімі (ҚР ҚК 99-бабы) және сол сияқтылар.

Басқа құрамды анықтауда, заң шығарушы, шығынға сипаттама бермейақ, оның ауырлық қасиетін көрсетумен ғана шектеліп, не ауыр зардап, не үлкен зиян, елеулі зиян, едәуір зиян деп атап кетеді.

Осының алдында қарастырғанымыздай, қылмыстың зардабы қылмыс құрамының факультативті белгісі болып саналады, яғни заң шығарушы оны

қылмыстың қажетті негіздерінің қатарынан көрсетеді, не көрсетпейді.

Қылмыстық құқықтағы қабылданған қылмыс құрамдарын материалдық және формальдық деп бөлу осындай айырма жасауға негіз болады. Материалдық құрам болып белгілі бір зардаптың нағыз басталуы, не басталу мүмкіндігі саналады. Формальдық құрамда белгілі бір зардаптар көрсетілмейді.

Әрине, көрсетілген бөлулер тек қана аяқталған қылмыс сипаты бар құрамдарға ғана тән. Құрамдарды материалдық және формальдық құрамдарға бөлудің іс жүзіндегі мәні қылмыс құрамында көрсетілген зардаптың әр жолы әрекет пен зардаптың арасында себепті байланыс болған жағдайда қылмыс субъектісін жеке анықтау мен айып тағуға жатады.

§5. Себепті байланыс

Қылмыстық құқықтың негізді талаптарының бірі – қоғамға қауіпті зардап үшін жауаптылық адамның әрекетімен келтірілгенде ғана қарастырылуы тиіс. Сондықтан, қылмыстық жауаптылық әр жолы қылмыс құрамындағы қоғамға қауіпті зардаптың басталу фактісімен немесе басқа да көрсетілген жайларымен анықталғанда әрекет пен зардаптың арасындағы себепті байланыс сол қылмыстың құрамындағы объективті жақтың белгісі ретінде көрінеді және ол сотпен арнайы белгіленеді.

Әрекет пен қоғамға қауіпті зардаптың арасындағы себепті байланыс мұндай нәтижеге кімінің әрекеті жеткізді және кімге, егер жауаптылықтың субъективті алғы-шарттары бар болса осы нәтижеге байланысты кінәліге айып тағуға бола ма деген сауалдарға жауап беретіндей болуы керек. Қылмыстық құқық ғылымы себепті байланыс ұғымына түсінік бергенде оны

себептіліктің философиялық ұғымынан бөле-жара алмайды.

Қылмыстық құқықта себепті байланыс деп әрекет зардаптың пайда болуына тікелей себепкер болған жағдайдағы қоғамға қауіпті әрекет пен келіп түскен зардаптың арасындағы байланысты айтамыз.

Себепті байланыс - қылмыстың материалдық құрамының объективті жағының міндетті белгілерінің бірі. Уақыты бойынша әрекет зардаптан бұрын, яғни зардаптың алдында жасалғанда ғана адамның қоғамға қауіпті мінез-құлқы зардаптың пайда болуына себеп болады деп танылады.

Егер айып тағылған кәнілінің жасаған әрекеті немесе әрекетсіздігі қоғамға қауіпті зардап басталғаннан кейін болса, бұл жерде осы екі құбылыстың арасындағы себепті байланыс туралы ешқандай сөз қозғалмауы тиіс, өйткені себеп салдардың алдында жүреді. Сонымен бірге құбылыстардың уақыт бойынша жәй ғана бір ізділігі олардың арасындағы себепті байланысты дәлелдеп бермейді. Уақытына край қоғамға қауіпті зардаптан әрекеттің немесе әрекетсіздіктің бұрын болғандығын және оның шындығында зардап туғызғандығын анықтау қажет нәрсе. Әрекет немесе әрекетсіздік зардап кездейсоқтықтан емес, сол әрекеттің салдарынан пайда болуы заңды деп саналғанда ғана себеп ретінде қарастырылады. Қылмыстық жауаптылықта кездейсоқ себепті байланыс деген болмайды.

Адамның кез келген зардаптарын, соның ішінде құқыққа қайшы зардаптырын қарастырғанда объективтік санаттар ретіндегі қажеттілік пен кездейсоқтықтың арасындағы айырмашылықты айырып алудың маңызы зор. Адам әрекетінің зардаптары сыртқы дүние заңдылықтарының қажеттілігі мен кездейсоқтығының өзара байланыстары мен шиеленістеріне бағынышты. Қай салада болмасын адамдар мен олардың әрекеттерінің

қажетті және кездейсоқ салдарының арасындағы айырмашылықты айыра білу талап етіледі.

Қажетті салдар белгілі бір құбылыстың даму заңдылығын көрсетеді, ол сол құбылысқа тән болады. Кездейсоқ салдар өзі де себепті жағдайда болсадағы осы себептен пайда болады деп айтуға болмайды. Себебі ол өзінің өрбу заңдылығына байланысты басқа бөтен әрекеттермен ұштасып пайда болуы мүмкін. Түйіндеп айтқанда кездейсоқ зардап оқиғаның өршуіне әсер ететін себептердің итермелеуімен пайда болады.

§6. Қылмыстық құқық бұзушылық объективтік жақтың факультативті белгілері

Қылмыстық-құқықтық саралау кезінде қылмыстың объективті жақтарының міндетті белгілері - қоғамға қауіпті әрекет (әрекетсіздік), зиянды зардаптар, себепті байланыстармен бірге қылмыстың объективтік жағын сипаттайтын құрамның факультативті деп аталатын белгісі де маңызды орын алады. Оған қылмыстың жасалған уақыты, орны, тәсілі, жағдайы жатады.

Кез келген қылмыстық әрекет белгілі бір уақытта, белгілі бір орында, белгілі бір жағдайда және белгілі бір тәсілдермен жасалатыны белгілі. Сөйтіп осы аталған мән-жайлар қылмыстың объективтік жағына жатады, бірақ олардың қылмыстық-құқықтық мәні әртүрлі болуы да мүмкін.

Қылмыстың жасалған орны, уақыты, тәсілі, құралы жәнә жағдайы сияқты мән-жайлары объективтік жақтың факультативті белгісінің қатарына көптеген жағдайда қоғамға қауіпті әрекетті саралауға әсер етпейтіндіктен жатқызылады. Мәселен, ұрлықты ҚК 188-бабы) саралау үшін пәтердің таңертең немесе кешке, қалада немесе ауылда тоналуы бәрібір.

Алайда, кейбір жағдайда жасалған қылмыстың орнының, уақытының, жағдайының, тәсілінің немесе құралының ерекшеліктері әрекеттің қоғамға қауіптілік дәрежесін анықтауға елеулі әсер етеді. Сондықтан заң шығарушы оларды қылмыстың нақты құрамының міндетті белгісі ретінде санайды және сонда осы мән-жайлар қылмысты саралаған кезде міндетті түрде ескеріледі. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің "Әскери қылмыстық құқық бұзушылықтар" деп аталатын 18-тарауының бірқатар бабының диспозицияларында қоғамға қауіпті әрекет жасалған орын мен жағдай қылмыс құрамдарын саралаушы белгілер болып саналады. Мысалы, Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 437-бабының 3-бөлімінде аса қауіпті (сараланған) әрекет бағынбаушылық, яғни бастықтың бұйрығын қасақаналықпен орындамаумен бірдей ашықтан-ашық бас тарту келтірілген. Осындағы қылмыстық құқық бұзушылықтардың бұл түріннің құрамының саралаушы белгілері болып оның соғыс кезінде немесе ұрыс жағдайында жасалауы болып саналады.

-
1. **Кудрявцев В. Н.** Объективная сторона преступления. – М., 1960.
 2. **Кузнецова Н. Ф.** Значение преступных последствий для уголовной ответственности. – М., 1978.
 3. **Тимейко Г. Ю.** Общее учение об объективной стороне преступления. – Ростов н/Д, 1977.
 4. **Церетели Т. В.** Причинная связь в уголовном праве. – М., 1963.
 5. **Благов Е.В.** Краткий курс уголовного права. Монография. -Москва: Юрлитинформ. 2019 г.- 344 с.

IX-тарау. Қылмыстық құқықбұзушылықтың субъектісі

§1. Қылмыстық құқықбұзушылық субъектісі ұғымы

ҚР Қылмыстық құқығы бойынша қылмыстық құқық бұзушылық субъектісі 16 жастағы, ал кейбір қылмыстар бойынша-14 жастағы қылмыстық құқық бұзушылық жасалған кезге дейін стигма жасаған есі дұрыс жеке тұлғалар болуы мүмкін (ҚР ҚК 15-бабы). Қылмыстық құқық бұзушылық субъектісі тек жеке тұлға адам бола алады. Қылмыс субъектілері деп танылған адамдар шығу тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, қоғамдық бірлестіктерге тиесілілігіне, тұрғылықты жеріне немесе кез келген өзге де мән-жайларға қарамастан, олардың алдында тең болады (ҚК 15-бабының 4-бөлігі ҚР). Заңды тұлға қылмыстың субъектісі бола алмайды. Заңды тұлғаның атынан жасалған белгілі бір қылмыс бәрібір оны қылмыс субъектісі жасай алмайды. Заңды тұлға жасалаған әрекет үшін қылмыстық жауаптылыққа тартылмайды. Бұл жерде де қылмысты нақты жасаған жеке тұлға қылмыс субъектісі болып қала береді. Ол жөнінде қылмыстық заңда да айдан анық айтылған. Бұл жерде қылмыстың субъектісі оны іс жүзінде жасаған жеке тұлғалар болып қала береді. Бұл қылмыстық заңнамада тікелей көрсетілген. ҚР ҚК 7, 8-баптарында қылмыстық заңдардың қолданылуы азаматтарға, шетелдіктерге және азаматтығы жоқ адамдарға, яғни тиісті қылмыс жасаған жеке тұлғаларға қатысты екендігі көрсетілген.

§2. Қылмыстық құқықбұзушылық субъектісін сипаттайтын міндетті белгі ретінде белгілі жасқа жету

Белгілі бір жасқа толған жеке тұлға қылмыстық құқық бұзушылық субъектісі бола алады. Кәмелетке толмағандар қылмыстық құқық бұзушылық субъектілері бола алмайды. Қылмыстың субъектісі белгіленген жасқа толған жеке тұлға бола алады. Балиғатқа толмаған жеке тұлға қылмыс субъектісі бола алмайды. Қылмыстық жауаптылыққа тарту жасына толуын анықтауда адамның сана сезімі негізге алынады. Оның жасаған әрекетінің сипатын, қоғамға қауіптілігі мен мәнін түсініе білуі, сондай-ақ өз әрекетін басқара алу қабілеті тексеріледі. Баланың санасының жетілуі - ұзаққа созылатын процесс. Ол қарапайым фактілерді санасында тоқ білуі мен одан да күрделі нәрселерді санасында тоқи білумен жалғасады. Оның өзінің жасаған іс-әрекетінің сипатын сезіне білуі ақыл-ойы кемелденіп белгілі бір дәрежеге жеткенінде, білімі, дағдысы мен тәжірибесі көтерілген кезде байқалады. Өзінің әрекетінің қоғамға қауіптілігін ұғына білу мен бағалай білу қабілеті әлеуметтік жағдайлардың, тәрбиенің тікелей әсерін байланысты болады. Тәрбиенің әсері кейде адамның құбылыс пен әрекеттің нақты жақтарын ұғына білу қабілетінен кейін келіп жататыны да жалған емес. Өзінің әрекетінің қоғамға қауіпті сипатын ұғына білу қабілеті сол әрекет үшін қылмыстық жауаптылыққа тартылуын білудің алғышарттарының бірі болып саналады. Өздерінің жасаған қоғамға қауіпті іс-әрекетінің сипатын ұғына білмейтін балалар мен жасөспірімдер, қоғамға қауіпті әрекет жасағанымен қылмыстық жауаптылыққа тартылмайды.Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 15-бабы жалпы ереже ретінде, қылмыс жасағанға дейін жасы 16-ға толғандардың қылмыстық

жауаптылыққа тартылатындығын белгілейді. Қылмыс жасаған кезде он төрт жасқа толған адамдар Қылмыс жасаған уақытта он төрт жасқа толған адамдардың адам өлтіргені (99-бап), денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтіргені (106-бап), ауырлататын мән-жайлар кезінде денсаулыққа қасақана ауырлығы орташа зиян келтіргені (107-баптың екінші бөлігі), зорлағаны (120-бап), сексуалдық сипаттағы зорлық-зомбылық әрекеттері (121-бап), адам ұрлағаны (125-бап), халықаралық қорғауды пайдаланатын адамдарға немесе ұйымдарға шабуыл жасағаны (173-бап), әлеуметтік, ұлттық, рулық, нәсілдік, тектік-топтық немесе діни алауыздықты қоздырғаны (174-бап), Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің – Елбасының өміріне қолсұғушылық (177-бап), Қазақстан Республикасы Президентінің өміріне қолсұғушылық (178-бап), диверсия (184-бап), ұрлық (188-баптың екінші, үшінші және төртінші бөліктері), мал ұрлау (188-1-баптың екінші, үшінші және төртінші бөліктері), тонау (191-баптың екінші, үшінші және төртінші бөліктері), қарақшылық (192-бап), қорқытып алушылық (194-баптың екінші, үшінші және төртінші бөліктері), ауырлататын мән-жайлар кезінде автомобильді немесе өзге де көлік құралын жымқыру мақсатынсыз құқыққа сыйымсыз иеленіп алғаны (200-баптың екінші, үшінші және төртінші бөліктері), ауырлататын мән-жайлар кезінде бөтеннің мүлкін қасақана жойғаны немесе бүлдіргені (202-баптың екінші және үшінші бөліктері), терроризм актісі (255-бап), терроризмді насихаттағаны немесе терроризм актісін жасауға жария түрде шақырғаны (256-бап), террористік топ құрғаны, оған басшылық еткені және оның әрекетіне қатысқаны (257-баптың бірінші және екінші бөліктері), террористік немесе экстремистік әрекетті қаржыландырғаны және терроризмге не экстремизмге өзге де дем берушілік (258-бап), адамды кепілге алғаны

(261-бап), ғимараттарға, құрылыстарға, қатынас және байланыс құралдарына шабуыл жасағаны немесе оларды басып алғаны (269-бап), терроризм актісі туралы көрінеу жалған хабарлағаны (273-бап), қаруды, оқ-дәрілерді, жарылғыш заттар мен жарылыс құрылғыларын жымқырғаны не қорқытып алғаны (291-бап), ауырлататын мән-жайлар кезінде бұзақылық жасағаны (293-баптың екінші және үшінші бөліктері), есірткі, психотроптық заттарды, сол тектестерді жымқырғаны не қорқытып алғаны (298-бап), ауырлататын мән-жайлар кезінде өлген адамдардың мәйіттерін және олар жерленген жерлерді қорлағаны (314-баптың екінші бөлігі) және көлік құралдарын немесе қатынас жолдарын қасақана жарамсыз еткені (350-бап) үшін қылмыстық жауаптылыққа жатады. Сонымен, қолданыстағы заң бойынша 14 жасқа дейінгі балалар қылмыстық жауаптылыққа тартылмайды. Сонымен бірге, егер кәмелетке толмаған адам қарастырып отырған баптың бірінші немесе екінші бөлігінде көзделген жасқа толса, бірақ психикасының бұзылуына байланысты емес психикалық дамуы жағынан артта қалуы салдарынан кішігірім немесе орташа ауырлықтағы қылмысты жасау кезіндегі өзінің іс-әрекетінің (әрекетсіздігінің) іс жүзіндегі сипаты мен қоғамдық қауіптілігін толық көлемінде түсіне алмаса не оған ие бола алмаса, қылмыстық жауапқа тартылуға тиіс емес (15-баптың 3-бөлігі).

§3. Есі дұрыс еместік ұғымы

Қылмыстың субъектісі кез келген жеке тұлға емес, есі дұрыс адам ғана бола алады. Есі дұрыс емес күйдегі адам қылмыстық жауапқа тартылуға тиіс емес және ол қылмыстың субъектісі бола алмайды. Белгілі бір қылмыс жасаған адамға сот өзіне лайықты жаза

тағайындайды. Қоғамға қауіпті іс-әрекет жасаған есі дұрыс емес адам жазалауға жатпайды, оған тек медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шаралары қолданылады. Сотпен кінәлі деп танылмаған адамға жаза қолданылмайтыны белгілі. Кінәлілікті айырудың міндетті түрдегі шарттарының бірі ол айыпталушының есінің дұрыстығы мен дұрыс еместігі. Сондықтан да есі дұрыс емес адамға жаза қолдану тиісті емес. Сонымен бірге, соттың есі дұрыс емес адамға медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолдану жөніндегі шешімі соттық үкім болып саналмайды. Ол істі жабу мен медициналық сипаттағы шараларды орындауды қолға алу болып саналады. Ал мұндай мәселе айыпталушы адамның есі дұрыс еместігі анықталғанда ғана көтеріледі. Қылмыстық заң тек есі дұрыс адамдарға ғана жүреді. Заң олардан жаза қолдану қатерімен белгілі бір әрекетті жасауды немесе жасамауды талап ете алады. Есі дұрыс адам өзінің әрекетіне есеп беру және басқара алу қабілетіне байланысты өзінің қылығына жауап береді.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 16-бабының 1-бөлігі есі дұрыс еместігі ұғымына анықтама бере отырып, былай деп көрсетеді: "Осы Кодексте көзделген қоғамдық қауіпті әрекетті жасаған кезде есі дұрыс емес күйде болған, яғни созылмалы психикалық ауруы, психикасының уақытша бұзылуы, кемақылдығы немесе психикасының өзге де дертке ұшырауы салдарынан өзінің іс-әрекетінің (әрекетсіздігінің) іс жүзіндегі сипаты мен қоғамды қауіптілігін ұғына алмаған адам қылмыстық жауапқа тартылмайды".

Мұндай адамға соттың тағайындауымен, заңмен белгіленген медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шаралары қолданылады. Заң есі дұрыс еместік ұғымының мазмұнын анықтағанда адамның психологиялық және медициналық көрсеткіштеріне,

яғни есі дұрыс емес адамның қасиетін көрсететін психологиялық және медициналық белгілеріне арқа сүйейді. Есі дұрыс еместіктің медициналық белгісіне адамның созылмалы психикалық ауруын, психикалық қызметінің уақытша бұзылуын кемақылдылығын немесе басқа аурумен (психикасының ауру жағдайы) ауыратын жағдайын анықтаумен белгіленеді. Созылмалы психикалық ауруларға ауыш (шизофрения), сал (паралич), қояншық (эпилепсия) және басқа да осыған ұқсас аурулар жатады. Психикалық қызметінің уақытша бұзылуына мысалы, долданғаннан естен адасу (аффект), мастық сияқты өзгермелі хал-жағдай жатады. Адамды ес дұрыс емес деп тану үшін психикалық аурулық жағдайларға заңда көрсетілген кемақылдылықтан басқа ұйқылы-ояу жүретін адамның (лунатик) немесе жұқпалы аурудың салдарынан сандырақ басқан жағдайдаларды жатқызуға болады.

Есі дұрыс еместіктің психологиялық белгісі адамның өзінің әрекетіне (ойлаған кезеңінде) есеп беру қабілетінің жоқтығымен немесе өзінің қылығын өзі басқару (еріктілік кезеңінде) қабілетінің жоқтығымен бейнеленеді. Есі дұрыс еместіктің жағдайын анықтау үшін осы аталған екі кезеңнің қайсының бар екендігін анықтап алу керек. Солай бола тұрғанымен, психологиялық белгілерді ойлау кезеңі мен еріктілік кезеңіне бөлудің кейде тек біршама ғана мәні болады.

Адамның еріктілік әрекеті оның санасына келіп тіреледі. Адамның еріктілік қызметінің бұзылуы қашанда оның психикалық қызметінің, сондай-ақ ойлау қызметінің бұзылуына әкеп соғады. Заңдағы "өзіне өзі есеп бере алмады." деген сөз тіркесі дұрыс емес деп тануда адамның өзінің әрекетінің іс жүзіндегі жақтарын түсіне алмағандығын немесе оның қоғамдық мәнін ұғына алмағандығын білдіреді. Адам өзінің жасаған әрекетіне есеп бере алғанымен, психикалық ауруына байланысты

оны басқарып, тоқтата алмағанда да есі дұрыс еместік жағдайда болды деп саналады.

Есі дұрыс емес жағдайда деп тану үшін ең алдымен медициналық және психологиялық белгілерді анықтап алу керек, және де оларды бірге қарау керек. Есі дұрыс еместікте адамның психикалық ауру жағдайына байланысты өзінің жасаған әрекетіне есеп бере алмайтындығы мен өзінің қылығын басқара алмайтындығы жөнінде сөз болады.

Бұл жағдайда, адам өзінің әрекетіндегі белгілі бір мән-жайларды білмегендіктен есеп бере алмаса, онда оның есі дұрыс еместікке қатысы жоқ деп есептеледі. Сонымен бірге созылмалы психикалық аурулардың бірі бірдей адамның өзіне өзі есеп беру мен өзіне өзі ие болу қабілетінен айырады деп айтуға болмайды. Кейбір созылмалы психикалық аурулардың, мәселен қояншық пен есі ауысқандықтың жеңіл түрлері ұстамалығына байланысты адамды өзіне өзі есеп бере алмау мен өзін өзі ұстай алмау дәрежесіне жеткізе бермейді.

Медициналық белгінің бұндай анықталған жағдайында, психологиялық белгіні іздемей-ақ қоюға болады. Өйткені адам бәрібір есі дұрыс емес деп танылады. Айыпталушы мен сезіктінің есінің дұрыстығы және іс қозғалған кездегі өзінің әрекетіне есеп беріп, оны басқара алатындығына күмән туғанда оның психикалық жай-күйін міндетті түрде соттық психиатриялық сарап жүргізіледі. Айыпталушының психикалық жай-күйі жөніндегі сарапшының қорытындысындағы келіспейтін жай-күйі жөніндегі сарапшының қорытындысындағы келіспейтін жағдайлар сот үшін міндетті негіз болып санала бермейді.

Есі дұрыс емес деп танылған адамға жаза қолданылмауы тиіс, оған тек медициналық шара қолданылуы мүмкін. Психикалық ауруы бар адамдарға

медициналық мәжбүрлеу шарасы заңмен реттелді және ол мынадай сипатта болуы тиіс:

1) психиатрдың амбулаториялық міндетті бақылауы және емделуі;

2) жалпы психиатриялық стационарда мәжбүрлеп емдеу;

3) мамандандырылған психиатриялық стационарда мәжбүрлеп емдеу;

4) қарқынды бақылаудағы мамандандырылған психиатриялық стационарда мәжбүрлеп емдеу;

5) химиялық кастрация түріндегі мәжбүрлеп емдеу. (ҚР ҚК 93-бабының 1-бөлігі).

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде алғаш рет кәмелетке толмағандардың жыныстық қол сұғылмаушылыққа қарсы қылмыстық құқық бұзушылық жасаған 18 жастан асқан адамдарға қолданылатын химиялық кастрация түріндегі медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шарасы енгізілді. 2018 жылдың 1 қаңтарынан бастап химиялық кастрация түріндегі медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шарасы күшіне енді.

Хал-жағдай мен жасаған қоғамқа қауіпті әрекетінің сипатына қарай ауруханаға орналастырып және мәжбүрлеп емдеуді қажет ететін психикалық ауруы бар адамды жалпы тәртіптегі психиатриялық ауруханада емдеуді сот шешеді. Психикалық хал-жағдайы мен сипатына қарай "қоғам үшін аса қауіпті әрекет жасаған психикалық ауру адамды арнай тәртіптегі психиатриялық ауруханаға орналастыру да сотпен тағайындалады.

Арнайы тәртіптегі психиатриялық ауруханаға орналастырылған адам жаңадан басқалай қоғамға қауіпті әрекет жасап қоймас үшін ерекше қадағалауға салынады. Медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шарасы енді мұндай шараны қажет етпейтіндей адамның ауруынан айығуына

немесе басқадай өзгерістеріне орай емдеу мекемесінің қорытындысы бойынша соттың күшімен тоқтатылады. Сондай-ақ медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шарасының түрі де емдеу мекемесінің қорытындысы бойынша сотпен өзгермейді.

Егер сот, есі дұрыс емес адамға медициналық сипаттағы шараны қажет емес деп, сондай-ақ бұл шараны тоқтату қажет деп тапса, онда сот оны міндетті түрдегі дәрігерлік қадағалаумен туған-туыстарының немесе асыраушысының қолына беру жөнінде шешім қабылдай алады. Қылмыс жасағаннан кейін немесе жазасын өтеп жүрген адам өзіне өзі есеп бере алмайтындай немесе өзіне өзі ие бола алмайтындай психикалық аурумен ауыра қалса, оған да соттың шешімімен медициналық сипаттағы шара қолдануға болады.

Ал жазылғаннан кейін ол егер өтеу мерзімі өтіп кетпесе немесе қылмыстық жауаптылықтан босатудың басқадай негізі болмаса, соттың шешімі бойынша жазасын өтеуді жалғастырады. Егер медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шарасынан кейін жазылып жаза қолданылған болса, сол шара мерзімі жаза өтеу мерзіміне қосылады.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде алғаш рет психикалық ауытқуы бар адамға байланысты қылмыстық жауаптылықты қарастыратын бап енгізілген (17-бап). Ондай былай делінген: "Қылмыс жасаған кезінде психикасының бұзылуы салдарынан өзінің іс-әрекетінің (әрекетсіздігі) іс жүзіндегі сипаты мен қоғамдық қауіптілігін толық көлемінде ұғына алмаған не оған ие бола алмаған есі дұрыс адам қылмыстық жауаптылыққа тартылуы тиіс(17-бап,1-бөлімі). Есінің дұрыстығы жоққа шығарылмайтын психиканың бұзылуын сот жаза тағайындау кезінде жеңілдетуші мән-жай ретінде ескереді және ол осы

Кодексте көзделген медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын тағайындау үшін негіз бола алады"

§4. Қылмыстық құқықбұзушылықтың арнайы субъектісі ұғымы

Қоғамға қауіпті әрекеттерді қылмыстық-құқықтық саралауда жоғарыда айтылған мән-жайлармен бірге қылмыскер тұлғасының кейбір басқа да ерекшеліктері маңызды орын алады. Мәселен, лауазымдық әскери, кейбір экономикалық қылмыстар туралы баптар бойынша адамның қоғамға қауіпті әрекетін саралау үшін субъектінің есінің дұрыстығы және белгілі бір жасқа толуымен бірге, басқадай қасиеттері болуы керек. Бұл қасиеттер кінәлінің қылмыстың арнайы субъектісі деп тануға негіз бола алуы тиіс. Сонымен қатар қылмыстық-құқықтық саралау ісінде қоғамға қауіпті әрекеттерді қылмыстың жекелеген субъектілеріне ғана тән қылмыс субъектісінің жалпы белгілері және ерекше белгілері деп бөлуге болады. Қылмыстық заңда қылмыстың арнайы субъектісі туралы нақты анықтама жоқ. Басқа жағдайларда Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімі баптарының диспозицияларында белгілі бір субъектінің жеке, анағұрлым тән ерекше белгілері ғана аталды. Мәселен, мысалы, Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 344-бабына сәйкес, оларда көзделген қылмыстың субъектісі темір жол, су немесе әуе көлігінің қызметкерлері ғана бола алады. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 345-бабында қылмыстың субъектісі болып автокөлікті, троллейбусты, трамвайды немесе өзге де механикалық көлік құралын басқаратын адам танылады. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 348-бабында көлік құралдарының техникалық

жағдайына жауапты адам қылмыстың субъектісі болып табылады.

Қылмыстық құқық бұзушылықтың арнайы субъектісі деп қылмыстық құқық бұзушылықтың субъектісіне жалпы ғана емес, сонымен қатар қосымша, тән белгілерімен, негізінен олардың кәсібіне, қызметтік жағдайына, кәсіптік және лауазымдық ерекшеліктеріне байланысты сипатталатын адамдар танылады деп есептейміз. әрекеттер.

-
1. Нормативное постановление Верховного Суда РК «О применении судами законодательства о рецидиве преступлений» от 25 декабря 2007 г.
 2. **Агыбаев А. Н.** Ответственность должностных лиц за служебные преступления. – Алматы, 1997.
 3. **Лазарев А. М.** Субъект преступления. – М., 1981.
 4. **Михеев Р. И.** Проблемы невменяемости и вменяемости в советском уголовном праве. – Владивосток, 1983.
 5. **Молдабаев С. С., Рахметов С. М.** Субъект преступления по уголовному праву РК. – Алматы, 2001.
 6. **Орынбаев Р.** Специальный субъект преступления. – Алма-Ата, 1977,
 7. **Панько К. А.** Вопросы общей теории рецидива в советском уголовном праве. – Воронеж, 1988.
 8. **Подройкина И. А.** Уголовное право. Общая часть. В 2 т. Том 1: учебник для вузов / [и др.]; ответственный редактор И. А. Подройкина, Е. В. Серегина, С. И. Улезько. — 5-е изд., перераб. и доп. — Москва: Издательство Юрайт, 2020. — 299 с.

Х-тарау. Қылмыстық құқықбұзушылықтың субъективтік жағы

§1. Қылмыстық құқықбұзушылықтың субъективтік жағының ұғымы мен мәні

Қылмыстық құқықбұзушылық субъективтік жағы - кінәнің нақты бір түрімен, қылмыстың себебі және мақсатымен сипатталатын адамның өзіжасаған қылмысқа психикалық көзқарасы. Қылмыс құрамының субъективті, жағының барлық белгілерібірдей біркелкі маңызға не бола бермейді. Қасақаналық пен абайсыздық кез келген қылмыс құрамының субъективті жағының міндетті белгісі болып саналады. Қылмыстың себебі мен мақсаты кейбір құрамдар үшін міндетті, ал кейбіреулері үшін факультативті белгі болады. Қылмыстың субъективті жағының мәні - оның көмегімен қылмыстың дұрыс сараланатындығында, ұқсас құрамдардың аражігін бөлетіндігінде, жауаптылықты жекелейтіндігінде. Осының бәрі де заңдылықты сақтауға жағдай туғызады. Қылмыс құрамының субъективтік жағының белгілері әлде заңның мәтінінен (текст) туындайды, әлде заңның тиісті баптарының диспозицияларын түсіндірудің түрлі әдістерінің (грамматикалық жүйелік және басқа) көмегі арқылы анықталады.

§2. Кінә ұғымы және оның нысандары

Қылмыс құрамының субъективті жағын түсіну үшін кінәнің мазмұнын түсіну қажет. Кез-келген ерікті әрекет адамның қандай да бір дәрежеде әрекет ететін жағдайларын және мақсаттың басталуына әкелуі мүмкін жолдарды түсінуді қамтиды. Бүкіл іс-әрекетінде адамдар

қоршаған әлем туралы идеяларды санада сыни қайта өңдеуге негізделген, олардың практикалық мінез-құлқына мақсат қояды. Бұл заңды және әлеуметтік қауіпті әрекеттерді орындау кезінде орын алады. Сондықтан, кінәнің психикалық құрамы тек ерік-жігерді ғана емес, сонымен бірге интеллектуалды сәтті де қамтиды, қылмыстық әрекетті жасау кезінде осы сәттердің әр түрлі арақатынасы ниет пен оның түрлерін, немқұрайлылық пен оның түрлерін ажыратуға негіз береді.

Адамның іс-әрекеті әрқашан өз іс-әрекеттеріне, ол бағытталған объектіге, айналасындағы адамдарға және сол жерде белгілі бір эмоционалды қатынаспен байланысты. Бұл эмоционалды қатынас ләззат, қуаныш, қызғаныш, ашу, қорқыныш және т. б. сезімдер түрінде көрінеді.

Адамдардың іс-әрекетінің эмоционалды жағын Қылмыстық әлеуметтік қауіпті әрекеттерді қарастырған кезде де елемеуге болмайды. Қылмыс жасаған кездегі эмоционалды сәт әр түрлі сипатта болуы мүмкін: ұрлық жасаған адамдардың өзімшілдік ұмтылыстарын қанағаттандыру сезімі, денсаулыққа зиян келтірген кезде жәбірленушіге ашулану және т. б.

Эмоционалды сәттердің өзі кінәнің қандай да бір түрінің құрамдас элементтері болмаса да, олар кейде оған әсер етуі мүмкін. Бір затқа деген құштарлық басқаларға деген назардың әлсіреуімен байланысты болуы мүмкін және мемлекеттік немесе қоғамдық мүдделерге немесе жеке азаматтардың құқықтары мен мүдделеріне абайсызда зиян келтіруі мүмкін. Кейде Заң жеке қылмыстардың субъективті жағының элементі ретінде іс-әрекеттің ерекше эмоционалды сипатын көрсетеді. Осылайша, ҚР ҚК 98-бабы жәбірленуші тарапынан зорлық-зомбылық, қорқыту немесе ауыр қорлау салдарынан туындаған кенеттен туындаған қатты

психикалық толқу жағдайында жасалған кісі өлтіру туралы айтады. Осындай эмоционалды бояу бірқатар басқа қылмыстар жасаған кезде де мүмкін (денсаулыққа зиян келтіру, қорлау).

Кінә-бұл адамның қасақана немесе немқұрайлылық түрінде көрінетін қылмыс жасауына деген психикалық қатынасы. Психикалық қатынас-бұл адамның санасында болатын процесс. Сондықтан кінәнің алғышарты-ақыл-ой және қылмыстық жауапкершілікке белгіленген жасқа жету. Ойлау процесін сыртқы әлемнен оқшауланған автономды деп санауға болмайды.

Оны белгілі бір тарихи жағдайлардан тыс алынған дерексіз деп санауға болмайды, өйткені белгілі бір әлеуметтік-экономикалық жағдайды зерттеу арқылы ғана оны дұрыс түсінуге және бағалауға болады. Ол өзін көрсеткен нақты қылмыстан кінәні алып тастауға болмайды.

Бұл қоғамдық пайдалы немесе қоғамдық бейтарап әрекеттерге қатысты шарап туралы айту мүмкін емес дегенді білдіреді. Мәселен, мысалы, қажетті қорғаныс немесе төтенше қажеттілік жағдайында белгілі бір әрекеттерді жасау кезінде кінә болмауы мүмкін. Қылмыстағы кінә-бұл адамның әлеуметтік қауіпті әрекеттеріне және олардың салдарына деген психикалық көзқарасы, ол қылмыстың нақты құрамын орындауда көрініс тапты.

Кінәні осылай түсінген кезде, соттың міндеті адамның ой-өрісін теріс бағалаудан гөрі, қоғамдық қауіпті әрекетті жасауда кінә бар ма, жоқ па, соны анықтау болып табылады. Бұл адамның қылмыс жасаудағы кінәсі немесе кінәсіздігі туралы мәселені шешу кезінде заңдылықты қатаң сақтау үшін жағдайларды қамтамасыз етеді.

Қолданыстағы қылмыстық заңнама қылмыстық құқық бұзушылықтар жасаудағы кінәнің екі негізгі

нысанын ажыратады-ниет және абайсыздық (ҚР ҚК 20 және 21 – баптары), олардың әрқайсысы өз кезегінде екі түрге бөлінеді: ниет-тікелей және жанама (эвентуальды); сақтықсыздық – менмендік пен немқұрайлылық. Кінәні формаларға бөлудің практикалық маңыздылығы- олардың көмегімен заң шығарушы мен сот төрелігі барлық қылмыстарды ажыратады, олардың арасында неғұрлым ауыр және онша ауыр емес.

"Кінә нысандарының қылмыстық жауапкершілікті саралауға әсері арқылы жүзеге асырылады:

1) қасақана және абайсыз қылмыстар жасағаны үшін әртүрлі жазалау шараларын белгілеу;

2) қылмыстық кодекстің ерекше бөлігінде тек қасақана қылмыстар үшін, тек абайсыз қылмыстар үшін не қасақана, бірақ абайсызда жасалуы мүмкін қылмыстар үшін жауапкершілікті көздейтін баптарды бекіту;

3) қылмыстарды кінә нысанына қарай әртүрлі санаттарға жатқызу;

4) кінәсінің аралас нысаны бар қылмыстар үшін ерекше жауапкершілік белгіленсе¹."

Кінәнің әртүрлі формалары субъектінің жасалған қылмысқа деген әртүрлі психикалық көзқарасын көрсетеді, бұл оның жеке жауапкершілігі туралы мәселені шешу үшін маңызды. Кінә ұғымы, әдетте, оның формасын ажыратпай- ақ мағынасыз. Қылмыстық заң кінәнің нысандары туралы жалпы нұсқаулармен шектелмейді, бірақ олардың әрқайсысының мазмұнын ашады.

¹ Складов С. В. Вина и мотивы преступного поведения. – СПб., 2004. С. 180.

§3. Қасақана және оның түрлері

Егер адам өзінің іс-әрекетінің (әрекетсіздігінің) қоғамға қауіпті екенін ұтынып, оның қоғамдық қауіпті зардаптары болуының мүмкін екенін немесе болмай қоймайтынын алдын ала білсе және осы зардаптардың болуын тілесе, қылмыс тікелей ниетпен жасалған қылмыс деп танылады (ҚР ҚК 20-бабының 2-бөлімі). Тікелей ниет үш белгімен сипатталады:

- әрекеттің қоғамға қауіптілігін ұғына білу;
- әрекеттің қоғамға қауіптілігін алдын ала білу;
- болжаған зардаптың болуын тілеу.

Осының алғашқы екі белгісі санадағы процестерді білдірсе, үшіншісі еріктілік факторы болып саналады. Қылмыстық жауаптылық үшін осы үш белгінің үшеуінің де маңызы бірдей. Қылмысты тікелей ниетпен жасалды деп тану үшін осы үш белгінің үшеуде боуы керек. Әрекеттің қоғамға қауіптілігін ұғына білу, адам өзі әрекет жасағанда сол әрекетінің қоғамдық қатынастарға залал келтіретінің түсінумен сипатталады.

Мұндай түсінік әдетте есі дұрыс емес адамдардан басқаның бәріне тән. Әрекеттің қоғамға қауіптілігін ұғына алу, адамның субъективті қасиеттері - өмірлік тәжірибесіне, біліміне, ой өрісіне, жалпы мәдениеттілігіне тағысын тағыларға байланысты. Қоғамға қауіптілікті ұғына білуді әрекеттің құқыққа қайшылығын ұғына білумен шатастыруға болмайды.

Құқыққа қайшылықты ұғына білудің тікелей ниетті тануға қатысы жоқ, өйткені заң құқыққа қайшылықты ниеттің нысандарына қоспайды (ҚР ҚК 20-бабы). Тікелей ниеттің екінші белгісі әрекеттің қоғамға қауіптілігін алдын ала білуі болып саналады. Ол зардаптың жалпы сипатын қамтуы тиіс және себепті байланыс пен зардаптың арасындағы жалпысипат сияқты.

Сонымен бірге бұл қылмыстың нақты құрамына тән нақты мән-жайларды ұғына білу деген сөз. Мысалы пистолетпен кісі атқан адам атқаннан кейін оқтың тиетінін, одан жараланатынын, сол жарадан табан астында немесе біраздан кейін өлетінін алдын ала біледі. Үшінші белгі алдын ала білген зардаптың болуын тілеу -адамның еріктілік жағдайын сипаттайды.

Еріктілік фактордың маңызы мен рөлін ескере отырып, сана мен ерік бір-біріне қарама-қайшы келмейтін санат деуге болады. Олар өзара тығыз байланыста болады. Іс-әрекеттің еріктілік актісінде аздықөпті мөлшерде белгілі бір ойлау процесі өтеді. Оларға сезімнің оянуы, әрекет зардабын ескеру, шешім қабылдау, шешім қабылдау туралы ниеттің пайда болуы, шешімді жүзеге асыру және оны жоспарлау сияқты кезеңдер жатады.

Сөйтіп, тілеу кенеттен пайда болмайды, ол белгілі бір сатылардан өтеді. Оның бастауы адамның бағытталған мақсатты ұғына білуі болып саналады. Осындай ұғына білудің орындалуы тілеудің де орындалуы деген сөз.

Егер адам іс-әрекетінің (әрекетсіздігінің) қоғамға қауіпті екенін ұғынып, оның қоғамдық қауіпті зардаптары болуы мүмкін екенін алдын ала білсе, осы зардаптардың болуын тілемесе де, оған саналы түрде жол берсе не бұған немқұрайлы қараса, қылмыс жанама ниетпен жасалған деп танылады (ҚК 20-бабының 3-бөлігі).

Жанама ниет ойлау белгілері бойынша тікелей ниетпен ұқсас.

Тікелей ниеттегі сияқты жанама ниетте де субъект әрекетінің қоғамға қауіптілігін ұғына біледі және зардаптың қоғамға қандай зардап келтіретінін де алдын ала болжай біледі. Тікелей ниетте субъект зардаптың болуын тілейтіндіктен, ал жанама ниеттің

тілемейтіндіктен, бірақ зардаптың болу мүмкіндігіне саналы түрде жол беретіндігінен ниеттің осы екі түрі еріктілік белгілеріне байланысты айырмашылықта болады.

Осыған сәйкес, жанама ниетте адамның еркі зардапқа қатысында белсенді бағытта емес, немқұрайлы бағытта болады. Сондықтан тәртіп бойынша жанама ниетпен жасалған қылмыстың тікелей ниетке қарағанда қауіптілігі аздау. Бірақ бұл тәртіптің бұзылуы да мүмкін.

Заңда зардаптың болуына саналы түрде жол беру деп анықтама берілген жанама ниеттің еріктілік белгісі қылмыстық-құқықтық әдебиеттер мен сот тәжірибесінде әрекеттің зардабының болуына немқұрайлы көзқарас деп сипатталады. Қысқаша айтқанда, бұл екі ұғым әдебиеттерде кейде теңестіріледі.

Қылмыстық заңда осы қарастырылғандардан басқа ниеттің нысандары жоқ. Алайда қылмыстық құқық теориясы ниеттің басқа түрлерін де қарастырады, олар іс жүзінде белгілі бір істерді тергеген кезде кездесіп қалады. Ниет өзінің қалыптасу кезеңдеріне қарай алдын ала ойластырылған және кездейсоқ пайда болған деп бөлінуі нейфабыл. Тәртіп бойынша, қылмысты саралау қылмыскердің ниетінің қалыптасу уақытына байланысты емес.

Алдын ала ойластырылған ниетпен қылмыс жасаған адам, кездейсоқ ниетпен қылмыс жасаған адамға қарағанда әлдеқайда қауіпті. Сондықтан, тіпті ниеттің пайда болу кезеңі қылмысты саралауға әсер ете алмаған жағдайдың өзінде оны жаза тағайындау кезінде ескерген жөн. Өзінің бағыт-бағдарына қарай ниет белгілі және белгісіз болуы мүмкін. Субъектінің тілеген нәтижесі дәл анықталғанда белгілі ниет өзі байқалып тұрады. Өз кезегінде белгілі ниет қарапайым жай ғана болуы мүмкін. Субъект тек бір ғана белгіленген нәтижені және сол тілеуі бойынша нәтиженің басқа баламасын тілейді.

Өзінің бағыты бойынша ниет белгілі және белгісіз болуы мүмкін. Субъект қажетті нәтижені дәл анықтаған кезде белгілі бір ниет бар. Өз кезегінде, белгілі бір ниет субъект тек бір нақты нәтижеге қол жеткізгісі келгенде қарапайым болуы мүмкін және ол болжаған екі нәтиженің кез-келгенін қалаған кезде балама болуы мүмкін. Мысалы, бірлескен бопсалау (ҚР ҚК 194-бабы), қылмыскер басқа біреудің мүлкін немесе оған құқық алғысы келеді.

Белгісіз ниет адам бірнеше зардаптың ішінен өзінің қалағанына жол береді. Мұндай ниет көбінесе адамға қарсы жасалатын қылмыстарда жиі кездеседі. Мысалы, қылмыскер жәбірленушіні бастан ұрғанда, ол жеңіл жарақаттан бастап өлімге дейінгі зардаптарға жол береді.

Мұндай жағдайда жауаптылық болған зардап бойынша белгіленеді. Жекелеген жағдайда заң шығарушы орган қылмыс құрамын кінәнің қос нысанын белгілеу үшін адамның жасаған қоғамға қауіпті іс-әрекетінің (әрекет және әрекетсіздігі) кінәге қатысын және жекеше осы әрекеттің нәтижесінде келген қоғамға қауіпті зардапқа кінәнің қатысын анықтау қажет деп белгілейді.

Мұндай қағида негізгі құрамды құрайтын қылмыс (ауырлататын мән-жайларсыз) мүмкін болған қасақаналықпен орындалғанда, ал сол қылмыстың сараланған (ауырлататын мән-жайлармен) құрамын құрайтын тек қана абайсыздықта (жеңілтектік немесе ұқыпсыздық) келтірілген зардаптарға қатысы болған жағдайларда шектеледі.

Қылмыстық заңнамада кінәнің екі нысаны бар бірқатар құрамдар бар, олардың бір бөлігі адамның негізгі құрамға (ҚР ҚК 320-бабының 2-бөлігі), екіншісіне – негізгі емес, бірақ білікті құрамның (с.) белгісіне қатысты аса ауыр зардаптарға қатысты іс-әрекеттер мен

салдарларға психикалық қатынасын сипаттайды. ҚР ҚК 319-бабы 5), үшіншісі-негізгі және білікті құрамның белгілеріне жататын салдарға (ҚР ҚК 106-бабы 3-бөлігі).

Кінәнің екі нысанымен жасалған қылмыс үшін жауаптылық ерекшеліктері Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 22-бабында қарастырылған.

Егер қасақана қылмыс жасаудың салдарынан заң бойынша неғұрлым қатаң жазаға әкеп соқтыратын және адамның ниетімен қамтылмаған ауыр зардаптар келтірілсе, мұндай зардаптар үшін қылмыстық жауаптылық егер адам олардың пайда болатынын алдын ала білсе, бірақ осыған жеткілікті негіздерсіз оларды болдырмауға менмендікпен, өзіне өзі сенген жағдайда немесе егер адам бұл зардаптардың пайда болуы мүмкін екенін алдын ала білмесе, бірақ болжауға тиіс және болжай алатын болған жағдайда ғана пайда болады.

Тұтас алғанда мұндай қылмыс қасақана жасалған деп танылады. Кейде қылмыстық құқық теориясында қос нысанды кінә аралас кінәмен жасалған қылмыс деп аталады. Алайда мұндай атау дұрыс емес. Көрсетілген жағдайдаларда қасақаналық және абайсыздық кінәлердің ешқандай “араласуы” болмайды¹. Қылмысты кінәнің қос нысанымен көрсету қылмысты саралау үшін және кейбір аралас құрамдардың ара-жігін ашу ерекшеліктері үшін қажет.

Сөйтіп, жәбірленушіні абайсыздықта өлімге ұшыратқан (ҚР ҚК 106-бабы,3-бөлігі), денсаулыққа қасақаналықпен зиян келтірудегі кінәнің қосарланған нысаны бір жағынан қылмыстың бұл құрамын қасақаналықпен кісі өлтіруден, екінші жағынан

¹ Люцик В. В. Учение о вине по уголовному праву Республики Казахстан и зарубежных государств: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук. – Алматы, 2005. С. 22.

абайсыздықта кісі өлтіруден шектеуге мүмкіндік туғызады.

§4. Абайсыздық

Егер адам өз іс-әрекетінің (әрекетсіздігінің) қоғамға қауіп туғызуы мүмкін екенін алдын ала білсе, бірақ бұл зардаптарды жеткілікті негіздерсіз жеңілтектікпен болғызбау мүмкіндігіне сенсе, қылмыс менмендікпен жасалған қылмыс деп танылады (ҚР ҚК 21-бабының 2-бөлімі).

Егер адам өз әрекеттерінің (әрекетсіздігінің) қоғамдық қауіпті салдарларының туындау мүмкіндігін алдын ала білсе, бірақ оған жеткілікті негіздемесіз осы салдарлардың алдын алуға жеңіл-желпі сенім білдірсе, қылмыстық құқық бұзушылық менмендік бойынша жасалған деп танылады (ҚР ҚК 21-бабының 2-бөлігі).

Заң мәтінінен көріп отырғандай, заң шығарушы орган кінәнің нысаны ретінде менмендікке сипаттама бергенде ниеттің сипаттамасына қарағанда қылмыс жасаған адамның іс-әрекетті өзіне қатысын еске салмай, әрекеттің зардабына қатысын көрсетумен шектеледі.

Ниетпен және менменділікпен жасалған әрекетке психикалық көзқарас заңда әртүрлі сипатталғанымен әрекеттің зардабына көзқараста біраз ортақтықтар баршылық.

Бұл - ниет пен менмендікте әрекеттің қоғамға қауіпті зардабын алдын ала болжап білу қажет деген сөз. Алайда бұдан зардапты болжап білудің дәрежесі бірдей деген қорытынды жасауға болмайды. Керісінше, олар айтарлықтай айырмашылықта болады.

Адам қасақаналықпен қылмыс жасағанда, заң ережесіне қарағанда, өзінің әрекетінің қоғамға қауіптілігін болжай біледі, яғни ол зардаптың болатынын да айқын ұғынады. Менмендікте адам өзінің әрекетінен қоғамға

қауіпті зардаптың туу мүмкіндігін ғана болжап біледі, яғни бұл зардаптар оның санасында тек мүмкін жағдай деген ұғымда қалыптасады. Ниетте субъект нақты зардапты алдын ала болжап біледі, ал менмендікте бұл зардаптар оның көз алдында жалпылама қалыпта көрінеді.

Менмендік пен ниет өздерінің еріктілік белгілеріне қарай айтарлықтай ерекшеленеді. Менмендікте субъект зардаптың болуын тілемейді (тікелей ниетке тән қасиет) және оған жол бермейді (жанама ниетке тән қасиет).

Керісінше, менмендікте субъект зардапты болдырмауға үміттенеді, бірақ оның үміті неғабылдау болады, яғни ол шындыққа негізделсе де күшке, машықтанған бұзықтыққа, бір сөзбен айтқанда қоғамға қауіпті зардапқа қарсы төтеп бере алмайды. Объективті фактіге орныққан зардапты болдырмау жөніндегі жеңіл үміт пен "нартауекел" арасын, яғни қайсының шындыққа жақындау екенін айыра білу қажет. Кінәнің осының алдындағы үш нысанынан (тікелей және жанама ниет, менмендік) абайсыздық адамның өзінің қоғамға қауіпті зардапты алдын ала болжап біле алмауымен ерекшеленеді.

Абайсыздық түріндегі кінә мынадай екі белгімен сипатталады: субъект өзінің іс-әрекетінің қоғамға қауіпті зардабын алдын ала болжап білуі тиіс: ол болжауы мүмкін. Бірінші белгінің объективті шегі - қауіпті зардаптың болатынын алдын ала болжай білуге тиістілігі немесе басқаша айтқанда міндеттілігі. Мұндай міндет белгілі бір заңды ұйғарымнан, атап айтқанда қызметкердің лауазымдық құзырынан немесе оның өмірлік тәжірибесінен туындауы тиіс. Әйтпесе болжанбаған зардап үшін жауаптылық болмауы мүмкін. Белгілі бір міндетті іс-әрекет жасаған немесе жасамаған нақты бір адамға жүктей салу жауаптылыққа тартуға

негіз бола алмайды. Абайсыздықтың екінші белгісі - алдын ала болжаудың мүмкіндігі. Ол адамның әрекеттің қоғамға қауіптілігін көріп, ажырата алу қабілетіне, сондай-ақ ол әрекет жасаған нақты жағдайға байланысты. Бұл белгінің адамның зардаптың болуын біле тұрса да білмегенситін психикалық қасиетін ашатын субъективті белгілері болады. Мұндай қабілеттілік қасиет әр адамда әртүрлі болады. Ол адамның біліміне, өмірлік тәжірибесіне, кәсіби шеберлігіне, арнайы дайындығына тағы басқа да қасиеттеріне байланысты. Кінәнің алдыңғы үш түріне қарағанда абайсыздықтың айырмашылығы мынада: адам өзінің әрекетінің қоғамға қауіптілігін ұғына бермейді және сондықтан оны жасауға болады деп ойлайды. Абайсыздықта жасалған қылмыс үшін жауаптылыққа тарту мәселесін шешердегі кінәнің түрін дұрыс анықтап алу ерекше орын алады. Өйткені абайсыздық кінәмен және кінәсіздікпен залал келтіру аралық жағдай болып саналады. Сондықтан кінәні анықтаудағы ағаттықтың әділетсіз үкім шығаруға әкеп соқтырары даусыз.

Осыған байланысты Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 19-бабының 4-бөлімінде "Абайсызда жасалған әрекет осы Кодекстің Ерекше бөлімінің тиісті бабында арнайы көзделген жағдайда ғана қылмыс деп танылады" деп айтылуы тегін емес.

Қарастырып отырған құбылыспен жасалған әрекеті үшін қылмыстық жауаптылыққа жатпайтын "кездейсоқ" (казус) деген ұғымның тығыз байланысы бар. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 23-бабының 1-бөліміне сәйкес, егер іс-әрекет жасаған адамның іс-әрекеті (әрекетсіздігі) және одан кейін пайда болған қоғамдық қауіпті зардаптар оның ниетімен қамтылмаса, ал Кодексте абайсызда мұндай әрекет жасағаны және қоғамдық қауіпті зардаптар келтіргені

үшін қылмыстық жауаптылық көзделмесе, әрекет жазықсыз жасалған деп танылады.

Адамға өзінің әрекетінің немесе әрекетсіздігінің қоғамға қауіптілігін алдын ала болжап білу және оны болдырмау мүмкіндігін пайдалану міндеті жүктелсе де абайсыздықта қылмыс жасауға жол беруі мүмкін.

Адамда мұндай міндеттің жоқтығы оның мінез-кұлқын танытады. Мұндай жағдайда адамның әрекетінің (әрекетсіздігінің) зардабын алдын ала болжауға тиіс емес және оның болуына жол бермеуге міндетті емес болғандықтан оның кінәсі туралы мәселе көтерілуі тиіс емес. Кінәнің абайсыздық түрінің болу-болмауы туралы мәселе белгілі бір негізде адамның белгілі бір мінез-кұлқына байланысты қоғамға қауіпті зардаптарды болдырмау міндеті жүктелгенде ғана көтеріледі.

Абайсыздыққа зардаптардың қоғамға қауіптілігін алдын-ала болжап білмегенде, бірақ мұндай болжаудың, сонымен бірге сол зардаптарды болдырмаудың шын мүмкіндігі болғанда ғана жол беріледі. Келетін зардаптарды алдын ала болжаудың мүмкіндігі болмағанда ол адам үшін кінәсіз зардап келтіргендігіне байланысты жауаптылыққа тартылатын шытырман (казус) болып саналады. Шытырман адам өзінің әрекетінің зардабын болжай алмағанда және оны болдырмауға жол бере алмағанда болады.

Осыған байланысты Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 23-бабының 2-бөлімінде былай делінеді, егер әрекет жасаған адам өзінің іс-әрекетінің (әрекетсіздігінің) қоғамдық қауіптілігін ұғынбаған және істің мән-жайы бойынша ұғына алмаған болса, не қоғамдық қауіпті зардаптардың пайда болуы мүмкін екенін алдын ала білмесе және істің мән-жайы бойынша оларды алдын ала білуге тиіс болмаса немесе білуі мүмкін болмаса, әрекет жазықсыз жасалған деп танылады.

Егер әрекет жасаған кезде қоғамға қауіпті зардаптардың пайда болуын алдын ала білген адам оны болғызбауға жеткілікті негізде сенген болса не өзінің психика-физиологиялық қасиеттерінің қысылтаяң жағдайлар талаптарына сәйкес келмеуіне немесе жүйке-психикалық ауыртпалықтарға байланысты осы зардаптарды болғызбауға шамасы келмесе де әрекет жазықсыз жасалған деп танылады.

§5. Қылмыстық құқықбұзушылықтың себебі мен мақсаты

Әрбір адамның қоғамдағы мінез-кұлқы мен қылығының өзгеруі белгілі бір себептер мен мақсаттарға байланысты болады. Қылмыстың себебі мен мақсаты қылмыстың субъективті жағының қатарына кіреді. Қылмыстық құқықбұзушылықтың себебі - бұл адамның қылмыс жасаудағы ойға алған ниетін ұғына білуі¹.

Қылмыстық құқықбұзушылықтың мақсаты - бұл адамның ойлаған қылмысты жүзе-ге асыруға деген ұмтылысы. Қылмыстық құқық теориясында қылмыстың себебі мен мақсаты туралы екіұшты мағынада айтылады. Бірінде, олар адамды қоғамға қауіпті қылыққа міндетті түрде итермелейтін ынта ретінде, екіншісінде қылмыстық-құқықтық нормалардағы қылмыстың белгілі бір түрінің құрамын заңды түрде құрастыру үшін пайдаланылатын арнайы қылмыстық-құқықтық ұтым ретінде айтылады.

Мұндай жағдайларда себеп пен мақсат қылмыстың құрамы белгілерінің бірі түрінде көрінеді. Себеп пен мақсатты заң шығарушы органдар барлық қылмыстың заңды құрамын құрастыруда пайдалана

¹ Антомян Ю. М., Кудрявцев В. Н., Эминов В. Е. Личность преступника. – СПб., 2004. С. 121.

бермейді. Бұл белгілер заңдағы қылмыс құрамының қажетті белгілерінің қатарынан ұдайы көрсетіле бермейді. Осы мән-жайларға байланысты себеп пен мақсат қылмыстық құқық теориясында қылмыс құрамының факультативті белгілерінің қатарына енгізілген. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінде қылмыстың себебі мен мақсаты айқын анықталған нормалармен бірге заң шығарушы орган осы қылмысты анықтағанда оның себебі мен мақсатын тура көрсетпейтін тұстары да болады. Дегенмен, қылмыстың жасалу себебі мен мақсатын анықтаудың міндеттілігі, осы қылмыс құрамын құрастыратын қажетті элементі болып саналады. Мәселен, Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 188-бабында ("Ұрлық") бөтеннің мүлкін пайдакүнемдік мақсатпен жасырын ұрлау мен иемдену түріндегі ұрлықты саралап анықтаудың міндеттілігі туралы нұсқаулар болмаса да, қылмыстық құқық теориясы мен сот тәжірибесі пайдакорлық мақсатты осы қылмыс құрамының белгісі екендігінде бірауыздылық көрсетеді.

Мұндай қорытынды заң шығарушының мағыналық мәні әдетте белгілі бір мүлікті заңсыз өз иелігіне айналдыру мен өзінің пайдасына иемденумен байланысы бар "ұрлық" деген терминмен аталатын қылмыстың жасалу тәсілін анықтауынан туындап отыр "Ұрлық" деген терминді бұлайша түсіну ұрлау кезіндегі қол сұғу объектісі мен нәрсесінің мүліктік сипаты пен экономикалық құндылығы пайдакорлық мақсатты "ұрлық" қылмысы құрамының белгісі деп тануға негіздеме береді. Сонымен, егер себеп пен мақсат Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің Ерекше бөлімі баптарының диспозицияларында тура көрсетілсе, қылмысты саралау айтарлықта жеңілдейді.

Бұл жерде тек шын мәніндегі кінәлі адамның себебі мен мақсатының Қазақстан Республикасы

Қылмыстық кодексінің Ерекше бөлімі баптарының диспозициясындағы қылмыс элементінің заңдық ережесіне сәйкестігін анықтау қажет болады. Егер Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексі баптарының диспозицияларында себеп пен мақсат анықталмай, бірақ заң шығарушы оларды қарастырып отырған қылмыстың құрамының қажетті белгісі деп ойша жобаланса әңгіме басқаша.

Бұл жерде анықтау органы қызметкерлері, тергеушілер, прокурорлар мен судьялар үшін қарастырылып отырған қылмыстың субъективтік жақтары турасындағы заң шығарушының қисынды ойын шешу қиынға түсер еді.

Ал олар үшін заң шығарушының себеп пен мақсатты қарастырып отырған қылмыс құрамының белгілері қатарын қосқан-қоспағандығын білу өте қажет. Бұл мән-жайларды айқындау үшін жалпы тәртіп бойынша қылмыстық заңды талқылауға тура келеді.

§6. Қате және оның мәні

Қате дегеніміз адамның жасалған қылмыстың заң жүзіндегі немесе іс жүзіндегі зардаптарып дұрыс түсіне алмаушылығы. Сөйтіп, қатенің заңдық және іс жүзіндегі деген екі түрі болады екен. Белгілі бір нақты мән-жайлы анықтаудағы қателесу мен құқықтық саралаудағы қателесу арасын ажырата білу адамның қателесуінің оның кінәсінің түріне әсері арасындағы мәселелерді дұрыс шеше білуге көмектеседі. Адамның заң жүзіндегі қателгі жасалған әрекетін қылмыс немесе қылмыс емес деп қате түсінуінен немесе жасалған қылмыс жазаның сипатын қате түсінуінен болады. Қылмыстық кодекс тұрғысынан алғанда парықсыз, бірақ қоғамға қауіпті саналатын әрекет жасағандағы субъектінің заң жүзіндегі қателігі әрекетке алдамшы, яғни адамның көз алдында

ғана елестейтін қылмыс деген мазмұн береді. Белгілі бір әрекет жасағандағы адамның қате пікірінің заңдық мәні жоқ деп есептеледі. Мұндай әрекеттің қоғамдық қауіптілігі жоқ және ол қылмыстық жауапқа тартылуға тиіс емес. Заң жүзіндегі қателік адамның өзінің жасаған әрекетінің құқыққа қайшылығы туралы қате ойлауынан да тууы мүмкін, сонымен бірге ол іс жүзінде қылмыстық заңмен қоғамға қауіпті және қылмысты деп танылуы мүмкін. Бұл мәселе қасақаналықпен жасалған қылмысты қараған кезде ғана көтерілуі мүмкін. Қылмыстық заң күшіне енген кезден бастап, ол жалпы тәртіп бойынша қарастырылатын қоғамға қауіпті әрекеттерге байланысты қолданылуы тиіс. Заңдылық мынаған келіп саяды: әрекетке тиым салушылық сол заң шыққан кезден бастап іске кіріседі. Мұндай презумпция сот пен прокуратура органдарының барлық жұмысында негізге алынады. Дегенмен, ол істің нақты бір мән-жайларына байланысты әшкереленуі де мүмкін.

Жекелеген жағдайда, адам жасаған әрекетінің қылмыстық сипатын ұғынбағанда және ұғынуға мүлдем мүмкіндігі болмағанда жоғарыда көрсетілгендей адасумен жасалған әрекет үшін кінә мен жауаптылық артылмайды.

Адам өз қылығының тыйым салынатын сипатын ұғынбаса, бірақ істің мән-жайына байланысты оны болжап білуге тиісті болса да, ниеті болмады деп саналады. Жасалған қылмысы үшін тағайындалатын жазаның мөлшері адамның адасуына сай болуы тиіс.

Жазаның мөлшері субъектінің қасақаналықтағы кінәсінің элементі ретіндегі алдын ала болжап білу сияқты мән-жайларды қамтымайды. Сондықтан мұндай қателікте адамның әрекетінің ниеті жоқ деуге болмайды. Іс жүзіндегі қателік бұл адамның белгілі бір қылмыстың құрамын құрайтын іс жүзіндегі нақты мән-жайларды дұрыс түсіне алмаушылығы.

Іс жүзіндегі қателік заң жүзіндегі қателіктей қылмыстың құрамына толығымен енбейді, тек жекелеген элементтері: объектіге, объективтік жағына не сол қылмысты саралайтын мән-жайлардың құрамына енеді. Осыған сәйкес іс жүзіндегі қателіктер мынадай түрлерге бөлінеді:

- а) қол сұғу объектісіндегі іс жүзіндегі қателік;
- б) әрекет сипатындағы іс жүзіндегі қателік;
- в) субъектінің әрекеті мен болған нәтиженің (себептіліктің) арасындағы себепті байланыстың дамуындағы іс жүзіндегі қателік.

Объектідегі қателік адамның қателесіп адасуы салдарынан өз ниетін бағыттаған объектіге емес, басқа объектіге қол сұққан жағдайда болады. Объекті қол сұғудың ойластырылуы мен іс жүзінде орындалуына заң жүзінде теңдес болған жағдайда объектідегі қателік кәнінің нысаны мен қылмысты саралауға ешқандай әсер етпейді. Объекті мен ойластырылған және іс жүзінде орындалған әрекеттер заң жүзінде теңдес емес болған жағдайда қол сұғушылық төңірегіндегі қателіктің кейбір ерекшеліктері болады. Мысалы, қылмыскер террористік әрекет жасау ниетімен мемлекеттік немесе қоғамдық қайраткер не өкімет өкілі деп мұндай жайға ешбір қатысы жоқ басқа бір адамды өлтіріп қояды. Мұндай жағдайда террористік акті жасауға оқталу мен қасақаналықпен кісі өлтіру деген қылмыстың екі жиынтығы болады. Адамның оның іс-әрекеттерінде қылмыс құрамының объективтік жағының белгілері бар екендігі туралы қате идеясы, шын мәнінде жоқ, кінәнің түріне әсер етпейді. Адамның іс-әрекеттерінде осы қылмыстың объективтік жағын құрайтын белгілердің жоқтығы туралы қате идеядан тұратын қателік ауылдардың санасын жояды, өйткені оның санасы қылмыстың қажетті нақты белгілерін қамтымаған.

-
1. **Волков Б. С.** Мотив преступления. – Казань, 1982.
 2. **Дагель П. С., Котов Д. П.** Субъективная сторона преступления и ее установление. – Воронеж, 1974.
 3. **Джекебаев У. С.** и др. Мотивация преступления и уголовная ответственность. – Алма-Ата, 1987.
 4. **Злобин Г. А., Никифоров Б. С.** Умысел и его формы. – М., 1972.
 5. **Нуртаев Р. Т.** Борьба с неосторожными видами преступлений: проблемы эффективности. – Алма-Ата, 1990.
 6. **Рарог А. И.** Вина в советском уголовном праве. – Саратов, 1987.
 7. **Лопашенко Н.А.** Уголовное право. Общая часть. Преступление: акад. курс: в 10 т., Т. 7, кн. 2: Субъективная сторона преступления/ под ред.. - М. : Юрлитинформ, 2016.- 400 с.

XI-тарау. Іс-әрекеттің қылмыстылығын болдырмайтын мән-жайлар

§1. Іс-әрекеттің қылмыстылығын болдырмайтын мән-жайлар ұғымы және оның түрлері

Әрекеттің қоғамға қауіптілігін анықтау үшін әуелі ондағы қылмыс құрамының бар-жоқтығын білу керек. Қылмыстық құқық тұрғысынан алғанда әрекетте қоғамға қауіптілік болмаса, соған сәйкес қылмыстың құрамы да болмайды. Кейбір жағдайда әрекет былай қарағанда қоғамға қауіпті белгілері бар қылмысқа ұқсайтын сияқты болады.

Ал шындығына келсек ол құқық қорғау үшін қауіпті болғанның орнына, керісінше мемлекет мүддесі үшін пайдалыда болып шығады. Мұндай, яғни кейінгі жағдайдағы адамның әрекетінде қылмыс құрамы болмайды.

Осындай жағдайда жасалған әрекетті заңды деп те санауға болады. ҚР Қылмыстық кодексіне сәйкес, жасалған әрекеттің (қоғамға қауіпті, құқыққа қайшы) қылмысқа жатпайтын мән-жайларының қатарына мыналар кіреді:

- а) қажетті қорғану (32-бап);
- б) қол сұғушылық жасаған адамды ұстау кезінде зиян келтіру (33-бап);
- в) аса қажеттілік (34-бап);
- г) орынды тәуекел (35-бап);
- д) күштеп немесе психикалық мәжбүрлеу (36-бап);
- е) бұйрықты немесе өкімді орындау (37-бап);
- г) жедел-іздістіру, қарсы барлау іс-шараларын немесе жасырын тергеу әрекеттерін жүзеге асыру (35-бап);
- д) орынды тәуекел (36-бап);
- е) күштеп және психикалық мәжбүрлеу (37-бап);
- ж) бұйрықты немесе өкімді орындау (38-бап).

Іс-әрекеттің қоғамдық қауіпін болдырмайтын жағдайлардың қатарына қандай жағдайларды жатқызу керек деген сұрақ заңгер ғалымдарда келіспеушіліктер туғызады. Оны дұрыс шешу үшін, ең алдымен, басшылыққа алынуы керек критерийді белгілеу керек. Бұл жағдайда адам жасаған іс-әрекетті қоғамға қауіпті деп танып қана қоймай, керісінше, қоғамдық пайдалы деп тануға болады, өйткені ол құқықтық тәртіпті қорғауға немесе мемлекеттік органдардың функцияларын, белгілі бір қоғамдық пайдалы қызметті дұрыс жүзеге асыруға ықпал етеді.

Ал ол белгілер нақты бір мән-жайда қоғамға қауіпті емес, керісінше құқық қорғауға немесе мемлекеттік органдарға, не қоғамға пайдалы қызметтерді дұрыс жолға түсіруге әсер етуі де адбен ықтимал.

§2. Қажетті қорғану

Қажетті қорғану дегеніміз - қорғанушының немесе өзге бір адамның жеке басын, тұрғын үйін, меншігін, жер учаскесін және басқа да құқықтарын, қоғамның немесе мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделерін қоғамдық қауіпті қол сұғушылықтан қол сұғушыға зиян келтіру арқылы қорғау.

Қылмыстық заң азаматтардың қажетті қорғануына олардың әрекеттері қоғамға қауіпті қол сұғушылыққа қарсы бағытталғандықтан және сонысымен ол қоғамға қауіпті емес, керісінше пайдалы болғандықтан жол береді.

Қылмыстық құқықта қажетті қорғану институты құқық тәртібін нығайтуға көмектесуге жұмылдырады. Ол қылмыс жасау мүмкіндігінің алдын алуға көмектеседі, қылмыс жасауға ниеттенген адамға және оның ниетінің орындалуына тосқауыл жасайды. Қажетті

қорғану жекелеген азаматтардың құқығы мен мүддесін қорғау жолдарының бірі. Қажетті қорғану институты құқықта азаматтың субъективті құқысы болып саналады. Қоғам азаматы өзінің әрекет жолдарымен қол сұғушылықтан мүлдені, меншікті, өкімет пен басқа да қоғамдық мүдделерді қорғауға құқылы. Азаматтардың осылайша құқықты жүзеге асыра білуі - қоғамдық борышы, азаматтық парызы.

Қоғамның әрбір азаматының өзін және басқаларды тәртіп бұзушылардың қол сұғушылығынан қорғап, болайын деп тұрған қылмыстың алдын алуға құқығы бар. Қылмыстық құқық жүйесінде қажетті қорғану құқығы табиғатына қарай қауіпті қол сұғушылық себебінен туындайтын азаматтың жеке өзінің құқысы. Қажетті қорғануға жалпы тәртіп бойынша белгілі бір жағдайда қоғамға қауіпті қол сұғуды тойтаратын кез келген азаматтың құқысы бар.

Азамат қажетті қорғану актісін жасауға міндетті емес. Азамат төніп тұрған қауіп-қатерге байланысты қорғанудан бас тартып, басқа біреудің көмегіне не басқа жайларға сүйене алады. Сонымен бірге, мұндай жекелеген жағдайда, мысалы, мемлекеттің немесе қоғамның мүддесіне немесе жеке адамның денсаулығы мен өміріне қауіп төніп тұрған жағдайда қажетті қорғану азаматтың моральдық міндеті болып саналады.

Кейбір санаттағы азаматтардың қол сұғушылықтан қорғануы моральдық қана емес, заңды міндеті болып саналады. Күзетші өзіне бекітілген қойманы күзетуге, сақшы өзіне сеніп тапсырылған объектіні қорғауға міндетті.

Бұл жағдайдағы қорғаудан бас тартса өзінің қызмет міндетіне селкос қарау немесе тәртіп бұзушылық деген құрамы бар қылмыс жасады деп санауға негіз бар. Қажетті қорғану қолу сұғушылық пен қорғандың талаптарын қанағаттандырған жағдайда жасалатын

немесе жасалған әрекеттің қоғамға қауіптілігін жояды. Міне осындай шарттарды орындағанда қорғану әрекеті заңға сәйкес болып саналады. Және ол өзіне қылмыс құрамын жолатпайды, әрі қылмыстық жауаптылық тартылмайды.

Қажетті қорғанумен жасалған әрекет жазаланбайтын әрекет қана емес, ол заңды әрекет. Қажетті қорғанудың заңдылық шарттары заң мен құқықтанудың талаптарына сәйкес жасалуы тиіс.

Қылмыстық құқық бойынша қажетті қорғану құқысы жекелеген азаматтардың намысы мен құқығына, қоғамдық мүддеге, мемлекеттік мүддеге қол сұғылғанда (шабуыл жасалғанда) ғана пайда болады.

Қол сұғушылыққа байланысты қажетті қорғанудың шарттары мыналарға келіп саяды.

1. Қол сұғушылық өзінің объективті сипатына қарай қоғамға қауіпті (құқыққа қайшы) болуы тиіс. Қоғамға қауіпті қол сұғушылық міндетті түрде жаза қолданылытын болуы тиіс емес. Бірақ ол шынымен де қоғамға қауіпті болуы тиіс. Қол сұғудың кейбір субъективті негіздеріне орай олардың қылмыс деп саналмайтын жақтары да болады. Мысалы, психикалық ауруы бар адамның қол сұғуымен іс жүзіндегі қателгі кінәсін жоятын әрекет жасаған адамның қол сұғуы, тағы басқалар. Солай бола тұрғанымен де осындай жағдайлардың бәрінде қажетті қорғануға заңды түрде жол берілгенін анықтаған жөн болар еді.

Қажетті қорғануды кейбір мүдделердің заңды бұзылуына, атап айтқанда заңды түрде бас бостандығанан айыруға қарсы, міндетті бұйрықтың орындалуына қарсы қолдануға болмайды.

2. Қол сұғушылық көрініп, білініп тұруы тиіс, яғни оның жасалуы қолға алынып басталуы немесе оның жүзеге асуы заң мен қорғалатын құқық пен мүддеге төнген тура қауіп көрініп тұруы тиіс. Қол сұғушылықтың

тура қауіпі оны орынды әрі заңды етеді. Қорғану әрекетін заңды деп тану үшін тиісу міндетті түрде басталған болуы керек деп талап қоюға болмайды. Тиісудің тікелей қауіпі көрініп тұрғанда ғана оны болады деп ұйғарамыз. Дайындалған немесе боладыау деген шабуылға қарсы қорғаныс жасауға болмайды. Шынымен қылмыс жасау ниетімен келе жатқан адамды, қылмыс жасайтын жеріне жетпей жатып денесіне жарақат салып немесе өлтіріп алған жағдайда бұл әрекетті қажет қорғануға телуге болмайды.

Мұндай жағдайда тіпті қажетті қорғанудың шектен асып кетуі жайында да сөз қозғай алмаймыз, өйткені бұл жағдайда әлі шабуыл жасалған болуы мүмкін. Болады-ау деген шабуыл көзге көрінген жағдайда оған қарсы шабуыл жасау қорғанудың қажетті ескерту шаралары арқылы қолданылуы тиіс. Бірақ бұл шараның өзі қажетті қорғанудан асып кетпеуі де керек. Сондай-ақ қажетті қорғануды аяқталған, яғни болып кеткен шабуылға қолдануға болмайды. Сол сияқты, арнамысқа тиген адамның денесіне жарақат салу немесе ұрып соғу қажетті қорғануға жатпайды. Шабуыл еткен сон қол сұғушы адамға белгілі бір жағдайда зиян келтіруді қажетті қорғануды шегінен асырып қолдану деп қарауға болады.

3. Қол сұғушылық шын мәнінде болуы тиіс. Жасалған қажетті қорғану қол сұғушы субъектінің ойша қиялдағанындай емес, шындыққа жанасатын ақиқат болғанында ғана жасалған әрекеттің қоғамға қауіптілігін жоя алады. Шабуыл болып көрінген қимылды тойтаруға бет алған (жалған қорғану деп аталатын) әрекет сол әрекетті жасаған адамның кінәсінің түрін анықтау үшін іс жүзіндегі қателіктің мәні жөніндегі жалпы ережеге байланысты қарастырылуы тиіс. Ниет пен абайсыздық белгілері жоқ іс жүзіндегі қателік болғанда ғана жалған қорғанумен жасалған әрекет орынды деп саналып, оған

қылмыстық жауаптылық артылмайды. Жалған қорғануда адам әдетте шындығында болмайтын шабуылды болады деп жорамалдап қателесуі мүмкін. Іс жүзіндегі қателікпен, жалған қорғанумен жасалған әрекет қоғамға қауіпті болса да, ол қасақаналықпен жасалған қылмыс деп саналмайды.

Ол сонымен бірге, егер субъект шындығында шабуыл болғанын немесе зиян келтіруге кінәлі емес екендігін алдын ала болжап білсе, егер істің мән-жайына байланысты болжауға мүмкіндігі болмаса, әрекет абайсыздықта жасалған болып саналады. Қорғауға байланысты қажетті қорғанудың шарттары мынаған келіп саяды.

1. Қорғау қол сұғушыға белгілі бір зиян келтіру жолымен жүзеге асырылуы тиіс. Оның үшінші бір адамға бағытталуы тиіс емес. Шабуыл жасаушы бір адамға емес, үшінші бір адамға зиян келтіру жолымен қайсыбір мүддені қорғау қажетті қорғану болып саналмайды. Оған аса қажеттілік жөніндегі ережені қолдануға болады. Қажетті қорғану актісін жүзеге асыруда қорғану нәтижесінде шабуылдаушы тұлғаға зиян келтіру талап етілмейді. Зиян оның мүліктік мүддесіне келтірілуі мүмкін. Қажетті қорғану әрекетімен қорғауды жүзеге асыруда ол шабуылдаушыға әртүрлі нысандағы: өмірінен айыру, денсаулығына ауыр, орташа немесе жеңіл дәрежеде зиян келтіру, соққыға жығу, мүлкін жою, бүлдіру, тартып алу сияқты зиян келтірумен көрінуі мүмкін. Әдетте қажетті қорғануды жүзеге асыру шабуылдаушы адамға белгілі бір зиян келтірумен аяқталады. Қажетті қорғанудағы қорғаудың ерекшеліктерінің ең бастысы шабуылдаушыға зиян келтіргенде көрінетін еті тірілік яғни белсенді мінез болып саналады.

2. Қорғауға құқықпен қорғалатын ұжымдық, жеке меншіктік, өзінің және басқаның мүдделеріне қол

сұғылғанда жол беріледі. Қылмыстық заң жасалған шабуылдың ғана емес, жекелеген азаматтардың тұлғасына немесе мүлкіне, өкімет, мемлекет мүддесіне тікелей қылмыстық қол сұғушылыққа куә болған үшінші біреудінде қорғану құқығын қарастырады. Осы жөнінде сот органдары жиі қателіктер жіберіп және азаматтардың қажетті қорғануды жүзеге асырудың заңмен белгіленген құқықтарын негізсіз шектейтін кездері де болып қалады. Басқа адамның шабуылынан қорғану әрекетін жүзеге асыруда жәбірленушінің үшінші бір адамды қорғауы жөніндегі келісімді анықтаудың қажеті жоқ.

3. Қорғау қажеттіліктің шегінен аспауы тиіс. Қылмыстық заң көп уақытқа дейін қажетті қорғанудың шегін белгілемей келді. Оны дүниеге әкелу сот тәжірибесі мен қылмыстық құқық теориясының міндеті болды. Қандай жағдайда болса да қажетті қорғану әрекетінің заңдылығы үшін қылмыскерге келтірілген зиянның арасындағы теңдестіктің талап етілмегені ақиқат.

Қажетті қорғанудың заңдылығы үшін қылмыстық заң шығарушылар келтірілген зиянның мәні алдын ала ескертілген зиянға қарағанда аздау болуға тиіс екендігі жөніндегі ұйғарымды ұсынады. Заң қажетті қорғану әрекетінің заңға сәйкестігі үшін мұны артықтау деп те санады Егер қылмыскердің әрекеті қажетті қорғанумен тоқтатылып, тойтарылмаған болса, онда ол әрекет қажетті қорғанудан келген зияннан гөрі әлдеқайда артық зиян әкелер еді. Қажетті қорғану кезінде қылмыскерге аса ауыр зиян келтірмеу талабы оның аздаған ауыр зияны бар қылмыс жасаудан сақтап қалуға немесе қылмысты мүлдем болдырмауға септігін тигізері сөзсіз. Сот тәжірибесі мен қылмыстық құқық теориясы қорғану кезіндегі қорғаудың заңды шегі шабуылдың қарқыны мен қорғалатын мүлденің сипатына сәйкес болуы керек деген тұжырым жасайды.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 32-бабының 3 бөлігінде былай деп көрсетілген: "Нәтижесінде қол сұғушыға анық шектен тыс, жағдай мәжбүр етпейтін зиян келтіретін, қол сұғушылықтың сипаты мен қоғамдық қауіпті дәрежесіне қорғанудың көрінеу сай келмеуі қажетті қорғаныс шегінен шығу деп танылады. Бұлайша шектен шығу тек қасақана зиян келтірген жағдайларда ғана қылмыстық жауаптылыққа әкеп соқтырады." Қорғанысқа қажетті құрал ең әуелі шабуылдың қарқынына, түріне байланысты белгіленеді. Істің мән-жайына байланысты шабуылдан жеңіл құралдың көмегімен құтылатын жерде шабуылдаушының денсаулығы мен өміріне айтарлықтай нұқсан келтірілсе, онда қажетті қорғанудың шектен шығып кеткені болып саналады. Аздаған құндылығы бар мүліктік мүддені қол сұғушыға ауыр зиян әкелетіндей жолмен қорғауға болмайды. Мысалы, алма бағына түсіп, алма ұрлап жатқан адамды өлтіріп алу қорғанысқа жатпайды.

Сол сияқты, егер қажетті қорғанудың жеңіл жолымен аса қауіпті зардаптан құтылуға мүмкіндік болмай қорғанудың қатаң түрі қолданылса, онда ол қажетті қорғанудың шектен шығуы болып саналмайды. Мысалы, әйел зорлаудан қорғанамын деп деп зорлаушыны өлтіруі, үйін тонауға келген қарақшыдан қорғанамын деп үй иесінің оны мылтықпен атып жаралауы немесе өлтіруі.

Егер қол сұғушылық сол қол сұққан адамнан өш аламын деп арандату жолымен жасалған болса, онда мұндай "қорғану" қажетті қорғанудың тәртібімен емес, белгілі бір қасақана қылмыс жасау ниетін пайдаланды деп қарау қажет.

Қажетті қорғанудың шектен шығуы қоғамға қауіпті әрекет деп саналады, сондықтан да оның қылмыстық құрамы болады. Дегенмен, қажетті

қорғануды шектен шығару жағдайымен жасалған қылмыстың қоғамға қауіптілігі онша болмайды. Қажетті қорғаныстың заңдылық шарттары бұзылған кезде қылмыстық құқық бұзушылық жасау қылмыстық жауаптылықты жеңілдететін мән болып табылады (ҚК 53-бабының 1-бөлігінің 9-тармағы).

Қажетті қорғанудың шегінен шығудың мынадай екі жолы болады: дер кезінде қорғанбағандықтан туындайтын қажетті қорғанудың шектен шығуы, яғни қорғану әрекетінің қол сұғушылық болмай тұрғанда немесе ол өтіп кеткеннен кейін орындалуы; қол сұғушылықтың түріне сай келмейтін қару немесе құралдар қолданып, қажетті қорғанудың шегінен шығу. Дер кезінде жүзеге асырылмаған қажетті қорғанудан қорғанушының шабуыл жасаушыға деген ашу-ызасын, өштігін аңғаруға болады.

Қол сұғушылықтың түріне сай келмейтін қару немесе құралдар қолданып, қажетті қорғанудың шегінен шығу - қорғанудағы шектен шығудың жиі кездесетін түрі.

Қорғанудың сипаты мен қол сұғу қауіптілігінің көрінеу сәйкессіздігін анықтау Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 32-бабы талап ететіндей қажетті қорғану актісінің барлық нақты жағдайларын мұқият зерттеуге байланысты. Бұл жағдайда шабуылдың қауіптілігін, жүзеге асырылу мүмкіндіктерін, күші мен шапшандығын, шабуылдаушы таңдап алған құралдардың сипатын және басқаларды ескерген жөн.

Шабуылдың қауіптілік дәрежесін анықтауда қол сұғу объектісінің өзінің елеулі мәні бар. Шабуылдың күштілік дәрежесін анықтауда сонымен бірге шабуыл құралы мен тәсілі де ерекше орын алады.

Күш көрсете отырып қарақшылықпен жасалған шабуылдың күш көрсетпей-ақ ашықтан-ашық мүлкін ұрлаудан әлдеқайда күшті екені айдан анық. Сол сияқты

қарулы шабуылдың қарусыз шабуылдан күшті екені де белгілі. Дей тұрғанмен кейбір жағдайларда қарусыз шабуыл жасаудың өзі қарулы шабуылмен таласа алатын шақтары да болады (мысалы, адамды тұншықтыру немесе қылқындыру).

ҚР ҚК 32-бабына сәйкес осы нақты жағдайда қорғанысты аз қауіпті құралдармен жүзеге асырудың айқын мүмкіндігін пайдаланбау ғана қажетті қорғаныс шегінен асып кетудің болуын білдіреді. Бұл ретте ҚР ҚК-нің 32-бабының 3-бөлігінің ережесін есте ұстаған жөн, онда қол сұғушыға зиян келтірудің жағдайдан тыс шамадан тыс болатыны көрсетілген.

§3. Қол сұғушылық жасаған адамды ұстау кезінде зиян келтіру

ҚР ҚК 33-бабының 1-бөлігінде: "қылмыстық жазаланатын іс-әрекетті жасаған адамға зиян келтіру қылмыстық құқық бұзушылық болып табылмайды, оны ұстау кезінде мемлекеттік органдарға жеткізу және оларға жаңа қолсұғушылық жасау мүмкіндігінің жолын кесу үшін, егер мұндай адамды өзге құралдармен ұстап алу мүмкін болмаса және бұл ретте ол үшін қажетті шаралардан асып кетуге жол берілмесе", - делінген. Қылмыс жасаған адамды ұстау мен соттау үшін тиісті органдарға жеткізу шарасы кезінде денсаулық пен өмірге елеулі нұқсан келтірілуі мүмкін. Қылмыс жасаған адам жазаланған болса да сот айырған құқыларынан басқа оның құқылары сақталады. Осыған орай бұл жерде оны ұстау кезінде оған зиян келтіру негізділігі мен келтірілетін зиянның шегі туралы мәселе туындауы сөзсіз. Қылмыскерді ұстау қылмыспен күресуге, заңдылықты нығатуға қажетті, қоғамға пайдалы әрекет. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 33-бабының 3-бөлігіне сәйкес былай делінген, "Қол

сұғушылық жасаған адамды ұстауға бұған арнаулы уәкілеттігі бар адамдармен бірге жәбірленушілер мен басқа азаматтардың да құқығы бар" Қылмыскерге зиян келтіру, ол егер ұстау үшін қажет болған жағдайда оның әрекетінің ниеті мен мақсаты арқылы, оның қылмыстық әрекетінің осыдан кейін тоқтатылуымен, қылмыскерді жазалаумен, заңның бекітілуімен ақталады.

Сондай-ақ, қажетті қорғану сияқты қылмыскерді ұстауда зиян келтіру қылмыстылықпен күресуге бағытталады, зиян бұл жерде қоғамға қауіпті қол сұғушылық жасаған адамға келтіріледі. Қылмыс жасаған адамды ұстаудың көптеген жағдайында ұстаушының өмірі мен денсаулығына қол сұғушылықпен байқалатын белсенді қарсы әрекет кездесіп тұрады. Мұндай әрекет амалсыздан қажетті қорғану түрінде әрекет жасауға мәжбүр етеді.

Алайда, қажетті қорғанумен жанасуына қарамастан қылмыс жасаған адамды ұстаудың өзінің ерекшеліктері бар. Атап айтқанда, ол қол сұғушылық жасалғаннан кейін қолға алынатын болғандықтан кейде ұзақ уақытқа созылады. Ол іс жүзіндегі қол сұғушылықтың бетін қайтаруға бағытталмайды, қылмыскердің осындай қол сұғушылықты келешекте де жасау мүмкіндігінен айыруға жағдай жасайды. Жасалған қол сұғушылықтың сипаты мен қылмыскерді ұстау шарасы арасында байланыс бар, бірақ ол қажетті қорғанудағыдай тікелей және анық емес. Қажетті қорғануда қылмыскер қол сұғушымен, яғни белсенділік жағынан көрінсе, ал ұстауда ол қашқақтауымен, енжарлық жағынан көрінеді.

Қылмыс жасаған адамды ұстау кезінде оған зиян келтірілді деп тану үшін жасалған қылмыстың сипаты мен қауіптілігінің, қылмыскердің өзінің қауіптілігінің, ұстау жағдайының, келтірілген зиянның түрінің, ұсталғанның ниетінің ерекше мәні бар.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 33-бабының 2-бөлігінде айтылғандай, қол сұғушылық жасаған адамды ұстау адамға келтірілген зиян жағдай мәжбүр етпейтін анық шектен тыс зиян қажетсіз келтірілген кезде, олардың ұсталатын адам жасаған қылмыстың сипаты мен қоғамдық қауіптілік дәрежесіне және ұстаудың мән жайына көрінеу сай келмеуі ұстау шараларын асыра сілтеу деп танылады. Бұлайша асыра сілтеу қасақана зиян келтірілген жағдайда ғана қылмыстық жауаптылыққа әкеп соғады. Кісі өлтірушіні ұстауда пара алған адамды ұстау шараларын қолданылмайды, сол сияқты қылмысты қайталап істеушіні ұстағанда қылмысты бірінші рет жасап отырған немесе жүкті әйелдерғанда қылмысты бірінші рет жасап отырған немесе жүкті әйелдерді ұстауға қолданылатын шараларға қарағанда әлдеқайда қатаң шара қолданылатыны белгілі. Қылмыскерді күндіз және адамдар көп жерде ұстаудан гөрі, түнде әрі адам жоқ жерде ұстау аса белсенді қимылды талап етеді. Ұстаушы адамның қандай зиян келтіруді ойлауы, оның қандай келтіретінін болжауы да маңызы бар мәселе.

§4. Аса қажеттілік

Аса қажеттілік турасында Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 34-бабында 1-бөлімінде былай делінген: "Осы Кодекспен қорғалатын мүдделерге аса қажет болған жағдайда зиян келтіру, яғни белгілі бір адамның немесе өзге де адамдардың өміріне, денсаулығына, құқықтары мен заңды мүдделеріне, қоғамның немесе мемлекеттің мүдделеріне тікелей қатер төндіретін қауіпті жою үшін зиян келтіру, егер бұл қауіпті басқа амалдармен жою мүмкін болмаса және бұл орайда аса қажеттілік шегінен шығып кетушілікке жол берілмесе, қылмыс болып табылмайды". Осы

тұжырымдаудан көрініп тұрғанындай, заң аса қажеттілік жағдайында, қылмысқа жатпайтын, яғни қоғамға қауіпті сипаты жоқ әрекетті жақтайды екен.

Мұндай бағалау қажетті қорғанумен жасалған әрекетпен бірдей екен және ол қоғамға пайдалы болып саналады. Дегенмен қажетті қорғануда зиян қауіп тудырған адам келтірілсе, ал басқаның құқығы мен мүддесін қорғауда мұндай зиянның болмайтыны, қайта игілікті іс жасалатыны белгілі. Аса қажеттілік жағдайында жасалған әрекет өзінің соңғы нәтижесімен, мақсатымен және ниетімен адамгершілік жағынан құбақұп алынады. Аса қажеттілік жағдайында жасалған әрекетте заң бірқатар шарттар қояды. Солардың бірі - төніп тұрған қатерді сипаттаса енді бірі оны жоюдың жолдарын көрсетеді.

Аса қажеттіліктегі қауіп оны жүзеге асырушы адамның немесе басқа азаматтардың құқысы мен мүдделеріне, қоғамдық және мемлекеттік мүдделерге төнеді. Қауіп төндіретін объектілердің тізіміне негізінен құқықпен қорғалатын мүдделер енеді. Қылмыстық заңда қарастырылғанындай зиянды аз келтіруді, яғни қоғамға қауіпті басқа әрекеттік мән-жайларды ақтау үшін қорғалатын мүдделерге айтарлықтай зиян келтірілетіндей қауіп төнуі тиіс.

Қылмыстық заңмен қарастырылған әрекеттің белгілеріне жатпайтын қауіптілігі онша емес әрекетпен жою қылмыстық құқық институт ретіндегі аса қажеттілікке қатысы жоқ. Қауіптілік кезі әртүрлі болуы мүмкін. Аса қажеттілік жағдай су тасқаны, өрт, жер сілкінісі, қалың жауған қар, қатты боран сияқты табиғат зіл-заласының дүлей күштерінің әсерінен болуы мүмкін.

Физиологиялық және патологиялық процестер де аз шығынмен жойылатын қауіптілік туғызуы мүмкін. Мәселен, адам кенет ауырып қалғанда біреудің машинасын сұраусыз мініп кету, аштықтан тамақ ұрлау.

Аса қажеттіліктің тағы бір кездері - қолында қару-құралы жоқ адамға хайуанаттардың шабуылы: Мұндай шабуылдан туған қауіптілікті жою үшін үшінші біреуге зиян келтірілуі мүмкін (мысалы, қорыққанынан біреудің үйінің терезесін немесе есігін сындырып кіріп кету, біреудің иелігіндегі малын, итін немесе аулауға тыйым салынған аңдарды өлтіру). Аса қажеттілік жағдайы адамның әрекетімен тууы мүмкін. Аса қажеттілік жағдайын туғызатын адамның қоғамға қауіпті әрекеті қылмыстық заңмен қарастырылуы міндетті емес, алайда бұл әрекет әрқашан құқыққа қайшы емес (өзінің құқысын жүзеге асыру немесе міндетті атқару аса қажеттілікті жүзеге асыра алмайды). Тәжірибеде аса қажеттілік жағдайы көлік қозғалысы қауіпсіздігінің ережелерін бұзуға байланысты жиі кездеседі. Аса қажеттілік жағдайын тудыратын қауіптілік көздерінің тұрақты тізімін беру мүмкін емес, өйткені жағдай ол тізімге қарамастан кездейсоқ келіп отырады. Аса қажеттіліктегі қауіптілік оның ақиқаттығы мен бар екендігі сияқты белгілерімен сипатталады. Бар қауіптілік дегеніміз, өзін көрсете бастамаса да, қорғалатын мүдделерге тікелей шығып келтіру қатерін төндіре бастаған, бірақ әлі аяқталмаған (жойылмаған, өтіп кетпеген, құтылып кетпеген) қауіптілік. Қауіптіліктің шындығы ол адамның ойындағы емес, іс жүзіндегі болатын қатерді білдіреді. Қауіптіліктің бар екендігі мен шындығы жөніндегі қате пікір шын мәнінде аса қажеттілік жағдайын тудырмайды, бірақ жасалғанның субъективтік жақтарына әсер етеді. Егер субъекті істің мән-жайына байланысты өзінің болжамының қате екендігін ұғынса және ұғынуға тиіс болса да, қауіптілі бар деп санаса, онда ол өзі ойлаған қауіптілікті жоямын деп абайсыздықта келтірген зияны үшін жауап береді. Егер қауіптілік бар болып, бірақ жағдайға байланысты субъект өзінің қате болжамын ұғына алмаса, онда мұндай алдамшы қауіптілікті

жоямын деп келтірілген зиян кездейсоқ болады да, ол жауаптылыққа тартылмайды. Аса қажеттіліктегі қауіптілікті жоюға бағытталған әрекет мынадай талаптарға жауап беруі тиіс. Ең әуелі дәл осындай жағдайда қауіптілікті басқа құралдармен жоюға мүмкіндіктің болмағандығы Егер төніп тұрған қатерді болдырмаудың, біреуге зиян келтірудің жолдары болса адам соларды тандап, зиян келтіруден қашуы тиіс. Өйтпеген жағдайда аса қажеттілік жағдайына сілтеме жасаудың реті келмейді. Егер адамның қауіптілікті жоюдың зиян келтіретін бірнеше мүмкіндіктері болса, заң соның ішіндегі мейлінше аз зиян келтіретін жолын тандап алуды талап етпейді. Маңыздысы, ескертілген қажеттілікпен салыстырғанда келтірілген зиянның мейлінше аз болғаны. Аса қажеттілік жағдайында жасалған әрекеттің заңды шарты қажетті қорғаныс жағдайындағы әрекеттің заңды шартынан айтарлықтай айырмашылықта болады. аса қажеттілікке заң адамға қажетті қорғанудағыға қарғанда жоғарырақ талап қояды. Мұндай зиян қажетті қорғанудағыдай қол сұғушыға емес, өзінің әрекетімен қауіптіліктің тууына қатысы бар мекеме, ұйым және адам мүдделеріне келтірілуімен түсіндіріледі: қауіптілік құқықпен қорғалатын бір мүддеден осындай жағдайдағы екінші мүддеге көшуі мүмкін.

§5. Жедел-ізвестіру, қарсы барлау іс-шараларын немесе жасырын тергеу әрекеттерін жүзеге асыру

Құқық қорғау органдарының жедел бөлімшелерінің (ішкі істер органдары, ұлттық қауіпсіздік органдары, Қорғаныс министрлігінің әскери барлау органдары, Мемлекеттік қызмет істері және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігі, қылмыстық-атқару жүйесі, Республика Президентінің Күзет қызметі)

қызметкерлеріне Қазақстан Республикасы) жедел-ізвестіру қызметін жүзеге асырса, олар заңмен қорғалатын мүдделерге зиян келтірген іс-әрекеттер жасалуы мүмкін. Сонымен бірге, Қазақстан Республикасының 1994 жылғы 15 қыркүйектегі «Жедел-ізвестіру қызметі туралы» Заңында көзделген осы іс-шараларды жүзеге асыру қызметкерлерді қылмыстық ортаға түсіруді, оларға еліктеушілік мінез-құлық үлгісін қолдануды қамтиды. қылмыстардың алдын алуға, анықтауға, ашуға және тергеп-тексеруге бағытталған немесе басқаша айтқанда, қоғамдық пайдалы мақсатпен айқындалатын қылмыстық әрекет, арнайы техникалық құралдарды пайдалану, телефон және өзге де сөйлесулерді тыңдау және т.б. Заң шығарушы осы мән-жайды ескере отырып, кәсіби міндеттерін атқару кезінде заңмен қорғалатын мүдделерге зиян келтірген тиісті мемлекеттік органдар қызметкерлерінің қылмыстық жауаптылығын болғызбайтын норманы қылмыстық заңнамаға бекіту қажет деп санады. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 35-бабында: «Заңға сәйкес жасалған, осы Кодекспен қорғалатын мүдделерге зиян келтіретін іс-әрекет қылмыстық құқық бұзушылық болып табылмайды» деп бекітілген. Қазақстан Республикасы уәкілетті мемлекеттік орган қызметкерінің не осындай органның тапсырмасы бойынша осы органмен ынтымақтасатын басқа тұлғаның жедел-ізвестіру, қарсы барлау қызметі немесе жасырын тергеу әрекеттері, егер бұл әрекет алдын алу, анықтау, жария ету мақсатында жасалса, немесе қылмыстық құқық бұзушылықтарды тергеу, адамдар тобы, алдын ала сөз байласу бойынша адамдар тобы, қылмыстық топ жасаса, барлау және (немесе) диверсиялық әрекеттердің алдын алу, анықтау және жолын кесу, сондай-ақ заңмен қорғалатын мүдделерге келтірілген зиян келтірілген зияннан елеулі емес болса, көрсетілген қылмыстық

құқық бұзушылықтармен туындаған және егер олардың алдын алу, анықтау немесе тергеу, сондай-ақ қылмыстық құқық бұзушылықтар жасауға кінәлі адамдарды әшкерелеу басқа жолмен жүзеге асырылуы мүмкін болмаса». Осылайша, көріп отырғанымыздай, заң шығарушы белгілі бір шарттарды қарастырады, олар болған жағдайда ғана бұл адамдардың қылмыстық жауапкершілігі алынып тасталады:

- жедел-іздігі қызметі заңнамаға сәйкес келсе;
- жедел-іздігі іс-шараларын жүргізу кезінде жасалған зиян келтіретін әрекет қылмыстық құқық бұзушылықтың алдын алуға, анықтауға, ашуға немесе тергеуге бағытталған болса;
- егер бұл қылмыстық құқық бұзушылықты адамдар тобы, алдын ала сөз байласу бойынша адамдар тобы немесе қылмыстық топ жасаса;
- заңмен қорғалатын мүдделерге келтірілген залал осы мүдделерге келтірілген зияннан елеулі емес болса;
- егер қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алу, анықтау немесе тергеу, сондай-ақ оларды жасауға жауапты адамдарды әшкерелеу басқа жолмен жүзеге асырылуы мүмкін болмаса.

Сондай-ақ, бұл норма тек уәкілетті мемлекеттік органдардың қызметкерлеріне ғана емес, сондай-ақ олардың келісімі бойынша жедел-іздігі іс-шараларын дайындауға және өткізуге қатысатын басқа да тұлғаларға, жедел-іздігі органдарының жедел бөлімшелерімен бірге қылмыстық іс-шараларды жүзеге асыратын тұлғаларға қатысты екенін атап өткен жөн. Жедел-іздігі қызметі ақылы немесе өтеусіз негізде осы азаматтардың осы органдарға жүктелген міндеттерді шешуде құпия негізде көмек көрсететін ынтымақтастық қатынастарын орнатқан. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 35-бабына адамның өміріне немесе денсаулығына қатер төндірумен, экологиялық

зілзаламен, қоғамдық апатпен немесе өзге де ауыр зардаптармен байланысты әрекеттер жасаған адамдар жатпайды (ҚР ҚК 35-бабының 2-бөлігі). Қазақстан Республикасы).

§6. Орынды тәуекел

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 36-бабында былай делінген: "Қоғамдық пайдалы мақсатқа қол жеткізу үшін орынды тәуекел еткен ретте осы Кодекспен қорғайтын мүдделерге зиян келтіру қылмыс болып табылмайды. Орынды тәуекел деп заңмен қорғалатын мүдделерді қатерге қарсы қою жолымен қоғамға пайдалы мақсатқа немесе өндірістік қызметтің зиянды нәтижесін бодырмауға ұмтылуды айтамыз. Қоғамдық-пайдалы кәсіптік қызметті атқару кезінде орынды тәуекел қажетті қорғанумен сәйкес келген жағдайда (көбінесе, ғылыми-техникалық тәжірибелермен жанасқанда), оның заңдылығы осы мән-жайларға қойылатын талаптармен анықталады. Бірақ орынды тәуекел көрсетілген мән-жайдан өзгеше болу мүмкін және мұндай жағдайда жасалған әрекеттің заңдылығына байланысты қылмыстық жауаптылыққа тартылмайтын дербес мән-жай ретінде көрінеді. Қатерлі қауіптен сақтап қалуға бағытталған орынды тәуекелмен келген зиян арқашан мүмкін болып көрінеді. Аса қажеттілікте ол осы қауіпті жою үшін қажет. Орынды тәуекелмен қатерлі қауіпті болдырмау мүмкіншілігі де болады. Аса қажеттілікте оны болдырмаудың нәтижесі талап етіледі. Қорытындылай келгенде, орынды тәуекелде қатерлі қауіптен сақтап қалуға бағытталған әрекетпен келген зиян іске аспай қалған қатерден жоғарырақ болу мүмкін. Орынды тәуекелмен келтірілген зиянды зардапқа (технологиялық, конструкциялық тәуекелдер, жобалаушы тәуекелі) байланысты

жауаптылықтан босатуға қоғамға пайдалы бағыттағы әрекеттер(табиғат пен қоғамның жаңа заңдылықтарын ашу, жаңа материалдар шығару немесе мүмкін болған зардапқа жол бермеу) негіз бола алады. Алайда, тәуекелділікті мойындау үшін бірқатар заңды шарттар қойылады. Өндірістік тәуекелдің мәселелерімен айналысып жүрген М. С. Гринберг ондай шарттардың қатарына мыналарды жатқызады:

- а) тәуекел ойластырылған мақсаттың мағынасына сәйкес болуы тиіс. Бұл талаптың мәнін қысқаша былай тұжырымдауға болады: ауыр мақсатқа үлкен тәуекел сай, жеңіл мақсатқа тәуекел де жеңіл болуы тиіс;
- б) тәуекелге бел байлаған адам қалайда қорғалатын мүддеге келетін зиянды болдырмауы керек;
- в) мақсатқа тәуекелсіз әдеттегідей қарапайым жолмен жетуге болмайды;
- г) тәуекел әдейілеп зиян келтірмеуі тиіс;
- д) тәртіп бойынша тәуекел объектісі материалдық және мүлдіктік құндылықтар болуы тиіс.

Бұған қоса, егер адамдардың өміріне немесе денсаулығына қауіп төнсе, олар қауіп туралы білуі және оған өз еркімен келісуі қажет. Тәуекел, егер ол адамның өміріне немесе денсаулығына қатер төндірумен, экологиялық зілзаламен, қоғамдық апатпен немесе өзге де ауыр зардаптармен анық байланысты болса, негізді деп танылмайды (Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 36-бабының 3-бөлігі). Осыларға егер адамдардың өмірі мен денсаулығына қауіп төнген болса, олардың ол жөнінде білгені және соған ерікті түрде келісуін қосқан жөн болар еді. Адамның өмірі мен денсаулығына төніп тұрған қатердің, табиғат апатының, қоғамдық әрекетсіздік пен басқа да зардаптардың болатынын біле тұра әдейілеп тәуекелге бел байлау негізсіз деп саналады. Орынды тәуекелді ұқыпсыздықтан, олақтықтан, объективті заңдылықтарды

ескермеуден және лауазымды адамдардың басқа да кінәлі әрекеттерінен пайда болған қауіптіліктен айыра білу қажет. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексіне осы орынды тәуекелге арналған нормаларды енгізу - дер кезінде қолға алынған іс. Белсенділік пен дербестікті өрістету адамдар қызмет ететін қай салада болмасын жаңадан үйреншікті емес жаңалықтар мен шешімдер тудыратыны аян. Тәуекел өмірдің барлық саласында кездеседі. Тәуекелдің өзі белгілі бір дәрежедегі шығармашылық ізденіс, талпыныс (мысалы, өндірістегі жаңа технологияны игеру, медицинадағы емдеудің жаңа әдістерін енгізу, жедел іздестіру қызметіндегі қылмыстық топтарды ұстаудың жолдары, т.т.). Тәуекел жасауға қандай жағдайда болса да кез келген азамат-тың құқысы бар (кәсіби қызметін атқаруда немесе тұрмыс пен демалыста кездесетін күрделі жағдайларда). Міне осыларға қарап заң шығарушылардың бұл ұғымға тиісті мәнде түсінік беріп "орынды тәуекел" деп атауы да тегін емес.

§7. Күштеп немесе психикалық мәжбүрлеу

Іс-әрекеттің қылмыстылығын жоққа шығаратын мән-жай ретінде физикалық немесе психикалық мәжбүрлеу алғаш рет Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде 1997 жылы заңнамалық тұрғыдан реттелді. Қолданыстағы Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне сәйкес, б. 37-де: «Кодекспен қорғалатын мүдделерге физикалық немесе психикалық мәжбүрлеу нәтижесінде зиян келтіру, егер мұндай мәжбүрлеудің нәтижесінде адам өз әрекетін (әрекетсіздігін) басқара алмаса, қылмыстық құқық бұзушылық болып табылмайды. Адамды заңмен қорғалатын мүдделерге зиян келтіруге мәжбүрлеу оған

қарсы дене немесе психикалық ықпал етудің заңсыз әдістерін қолданудан тұрады.

Мұндай мәжбүрлеу күш көрсету арқылы (азаптау, денеге жарақат салу, заңсыз бостандығын шектеу), сондай-ақ психикалық әсер ету (объекті болып саналатын өміріне, денсаулығына, ар-намысына, абыройына, мүліктік мүддесіне қатер төндіріп, қорқыту). Сондай-ақ қоғамға қауіпті іс-әрекет (әрекетсіздік) жасауға мәжбүрлеу мақсатында адамның психикасына тікелей әсер ететін (жүйкеге әсер ететін түрлі заттарды, жоғары жиілікті дыбыс генераторларын, сыйқырлауды және басқаларды пайдалану) заттар мен құралдарды пайдалану мүмкіндігі де жоқ емес. Егер күштеп мәжбүрлеудің әсерінен адам өзінің әрекетіне ие бола алмаса, яғни қалаған әрекетін жасай алмаса және соның нәтижесінде құқықпен қорғалатын мүддеге зиян келтірсе, онда ол кінәлауға жатпайтын күштің әсерінен іс-әрекет (әрекетсіздік) жасады делініп, жауаптылық қарастырылмайды. Мәселен, байлап тастаған күзетші өзіне бекітілген объектіні қарай алмайды. Егер адам күштеп мәжбүрлеу қолданылса да, өзінің әрекетін басқару мүмкіндігінен айырылмай, құқықпен қорғалатын мүддеге зиян келтіретін болса, онда оның әрекеті аса қажеттілік ережесімен қаралады (34-бап).

Адамды заңмен қорғалатын мүдделерге зиян келтіруге мәжбүрлеу оған қарсы дене немесе психикалық ықпал етудің заңсыз әдістерін қолданудан тұрады.

Мұндай мәжбүрлеу физикалық күш қолдануда (ұрып-соғу, азаптау, денсаулыққа зиян келтіру, заңсыз бас бостандығынан айыру және т. мүліктік мүдделер)¹.

¹ Жолжаксынов Ж.Б. Насильственные преступления: системный анализ уголовно – правовых и криминологических аспектов. – Караганда, 2019. С. 19.

Сондай-ақ адамды қоғамдық қауіпті әрекеттерге (әрекетсіздікке) мәжбүрлеу үшін оның психикасына тікелей әсер ету (әртүрлі психотроптық заттарды, жоғары жиілікті дыбыс генераторларын, гипнозды және т.б. қолдану арқылы) мүмкін. Егер адам физикалық мәжбүрлеу салдарынан өз іс-әрекетін басқара алмаса, яғни таңдаулы түрде әрекет ете алмаса және соның салдарынан заңмен қорғалатын мүдделерге зиян келтірсе, онда тұлғаның әрекеті (әрекетсіздігі) салдарынан жауапкершілік алынып тасталады. Дәлелді мінез-құлық пен кінәні қоспағанда, форс-мажор. Сөйтіп, байланған сақшы өзіне сеніп тапсырылған аумақты күзете алмайды.

Егер физикалық мәжбүрлеу нәтижесінде адам өз іс-әрекетін басқару қабілетін сақтап қалса, заңмен қорғалатын мүдделерге зиян келтіргені үшін мұндай адамның қылмыстық жауаптылығы туралы мәселе аса қажеттілік нормалары бойынша шешіледі (Қылмыстық кодекстің 34-бабы).

Бұл жағдайда адам қатер төндіру салдарынан жасалатын зиян мен сол қатерді жоюдың екеуінің біреуін таңдап алып әрекет (әрекетсіздік) жасайды. Мұндай ереже психикалық мәжбүрлеуде де сақталады. Егер мұндай жағдайда аса қажеттілік сай келмейтін немесе оны шектен шығарып алған жағдайда адамға қолданылған мәжбүрлеу жауаптылықты жеңілдететін мән-жайлар ретінде қарастырылады.

§8. Бұйрықты немесе өкімді орындау

Алғаш рет Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде 1997 жылы заң шығарушы белгілі бір жағдайларда бұйрықты немесе өкімді орындау сияқты әрекеттің қылмыстылығы мен жазаланушылығын жоққа шығаратын мән-жайды

қарастырған. Қолданыстағы Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде б. 38 осы мән-жайдың қылмыстық-құқықтық мазмұнын анықтайды: «1. Өзі орындауға міндетті бұйрықты немесе өкімді орындау үшін әрекет етуші адамның осы Кодекспен қорғалатын мүдделерге зиян келтіруі қылмыстық құқық бұзушылық болып табылмайды.

Көрінеу заңсыз бұйрықты немесе нұсқауды орындау үшін қасақана қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адам жалпы негізде қылмыстық жауаптылыққа тартылады. Көре тұра заңсыз бұйрықты немесе нұсқауды орындамау қылмыстық жауаптылықтан босатады». Бағынысты адам басшының бұйрығын немесе нұсқауын орындау кезінде қылмыстық заңмен қорғалатын мүдделерге зиян келтірудің заңдылығын бағалауға байланысты сұрақтар тәжірибеде жиі туындайды. Бұл, ең алдымен, әскери қызметкерлерге, ішкі істер органдарының, салық полициясының, кеден қызметінің қызметкерлеріне және мемлекеттік қызметкерлердің кейбір басқа санаттарына қатысты.

Осындағы 38-бап оған қылмыстық-құқықтық мазмұнда мынадай анықтама берген екен: "Өзі үшін міндетті бұйрықты немесе өкімді орындау жөнінде іс-әрекет жасаған адамның осы Кодекспен қорғалатын мүдделерге зиян келтіруі қылмыс болып табылмайды. Мұндай зиян келтіргені үшін заңсыз бұйрық немесе өкім берген адам қылмыстық жауапқа тартылады. Көрінеу заңсыз бұйрықты немесе өкімді орындау үшін қасақана қылмыс жасаған адам жалпы негіздерде қылмыстық жауапқа тартылады. Көрінеу заңсыз бұйрықты немесе өкімді орындау қылмыстық жауаптылыққа ұшыратпайды" Бағыныштағы адамдардың бастықтың бұйрығын немесе өкімін орындау арқылы қылмыстық заңмен қорғалатын мүдделерге зиян келтірудің заңдылығын бағалау мәселесі тәжірибеде жиі кездесетін

жәйт. Ол әсіресе әскери қызметкерлердің, ішкі істер органдары мен полициясы қызметкерлерінің, кеден қызметі мен басқа да мемлекеттік санаттағы қызметкерлер арасында болып тұрады. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 38-бабына сәйкес бұйрықты немесе өкімді орындаумен жасалатын әрекеттердің мынадай заңды шарттары бар:

1. Бұйрық немесе өкім, егер ол белгіленген тәртіпте және тиісті нысанды сақтаумен берілген болса, оны бағыныштағы адамдардың орындауы міндетті;

2. Бұйрық немесе өкім заңды болуға тиіс (нысанына қарай және маңызына қарай). Заңсыз бұйрықты немесе өкімді орындауды әдейілеп қасақана қылмыс жасауға пайдалану бұйрықты орындаушы мен оны берушіні қылмыстық жауаптылықтан босатпайды. Заңсыз берілген бұйрық немесе өкімді біле тура әдейілеп орындау көрінеу қылмысқа қатыстылықты көрсетеді. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 38-бабымен белгіленген жалпы ережеде құқықпен қорғалатын мүдделерге зиян келтірумен жанасқан міндетті бұйрықты, өкімді орындаудағы әрекет (әрекетсіздік) қылмыс болып табылмайтындығы айтылған. Мұндай зиян келтіргені үшін қылмыстық жауаптылық сол бұйрықты немесе өкімді берген адамға артылады.

Бұйрық немесе өкім - ол бастықтың өмірі. Бұйрық немесе орындалу міндеттілігіне, бағынышты адамның оның заңды екендігіне сеніміне орай тіпті оның баяу әрекетіне қарамастан орындаушының әрекет (әрекетсіздік) жасауына, бірден бір негіз болып саналады. Оның заңды күші орындалатын әрекетке қарағанда әлдеқайда жоғары. Сондықтан да заңсыз бұйрық немесе өкімнің зардабына оны берген бастық жауап береді.

§9. Құқыққа қайшы әрекетке жатпайтын басқа да мән-жайлар

Заңмен қорғалатын мүддеге (құқыққа) қол сұғушылық әрекеті егер ол осы мүдденің иесі мен осы мүддеге иелік ете алатын адамның келісімімен жасалған болса қылмыс болып табылмайды. Бұл жерде құқыққа қайшылық жоқ деп айтуымызға себеп, мемлекет пен қорғалатын мүдде мен жеке адамның құқысына қол сұғушылық жоқ. Егер адам көрсетілген әрекетті басқа бір адамның келісімімен жасайтын болса бәрібір соңғысының әрекеті құқыққа қайшы болып табылмайды. Міне, осыған байланысты ең әуелі адамның еркін иелігіндегі жеке мүліктік мүдделердің шеңберін анықтап алу қажет. Оның ең кең шеңберіне адамның өзінің еркін иелігіндегі мүліктік мүдделер енеді. Азаматтық заңға сәйкес меншік иесіне мүлікті пайдалану мен иелік етуінің заңмен шектелген құқығы берілген. Меншік иесінің өзінің иелегіндегі мүліктін жою әрекеті немесе басқа біреудің жоюына келісімін беруде ешқандай құқыққа қайшылық, яғни қоғамға қауіпті әрекет жоқ деп саналады. Иесінің келісімімен біреудің мүлктін алған адам ұрлық үшін жауапқа тартылмайды, сондай-ақ иесінің келісімімен оның мүлктін жойып жіберген адам да жауапқа тартылмайды. Әрине, осы айтылған жайлардың бәрінде де басқа бір адамның мүддесі мен құқысына қол сұғушылық болмауы керек. Әрине, адамның өз өмірі өзінің еркін иелігінде емес. Бірақ, өзін өзі өлтіру мен өзінің өміріне өзі қастандық жасауы жазалануға жатпаса да, жәбірленушінің өзінің сурауы немесе келісімі бойынша оны өлтіру қылмыс болып саналады. Заң әдебиеттерінде, мұнымен бірге келісім төмендегідей бірнеше талаптарға сай болуы жөнінде айтылған:

а) келісім шын болуы керек, яғни есі дұрыс, тиісті құқығы мен міндеттерін түсіне білетін жасы толған адам

тарапынан болуы керек; ол алдау мен мәжбүрлеу (күштеп немесе психикалық) әсерінен емес, ерікті түрде болуы керек; ол әрекет болып өткеннен кейін емес, әрекет басталардан күні бұрын болуы керек;

б) келісімдегі жеке қылмыс саналатын әрекеттің нәтижесі қоғамға зиян келтіретін белгілі бір мақсатты көздемеуі керек. Кәсіби жұмысты орындағанда да егер осы кәсіппен айналасу тәртібі заңмен белгіленіп, рұқсат етіліп, шектен шығушылық болмаса, мұнда құқыққа қайшы әрекет жоқ деп табылады. Құқыққа қайшы әрекеттерді жоятын мән-жайлар ретіндегі кәсіптік қызметтерді жүзеге асыруды сөз еткенде ауызға ең бірінші кезекте емдеушілік қызметі түседі. Бұл қызметтің адамның кейбір ағзаларына операция жасап алып тастауына байланысты біраз ауыртпалық пен азап әкелетіні белгілі. Сонымен бірге бұл қызметтің заңмен қуатталып қана қоймай, адамның өмірі мен денсаулығы үшін күресетін игілікті іс екені рас. Дәрігер ауру адамға белгілі бір ауыртпашылық пен жан қиналасын әкелгенде бұл әрекет өзінің аса қажеттілік жағдайында туған заңдылығымен және адамның өзінің келісімімен ақталады. Дәрігердің медицина ғылымының барлық талаптарын орындай отырып жасаған операциясы сәтсіз болса да ол дәрігердің жауаптылығын шектемейді. Дәрігердің жауаптылығы туралы мәселе, егер ол өзінің ісіне ұқыпсыз, немқұрайлы қарағанда, операцияны дұрыс жасамағанда, сақтық көрсетпегенде, дәрілерді ауыстырып алып немесе адамның ішінде аспаптарын қалдырып алған жағдайларда көтеріледі. Кейбір кәсіптік қызметтерде жаңа технология мен әдістер, жаңа материалдар алу мақсатында ғылыми эксперименттер мен сынақтар өткізу кезінде адам өлімі мен мүлік шығынына ұшырағанның өзінде қылмыстық жауаптылық қарастырылмайды.

Осындай мақсаттағы кез келген ғылыми эксперименттерді қолға алғанда тәжірибемен қалыптасқан кейбір шарттарды орындауға тура келеді. Олар:

- а) мәселені теориялық жағынан терең зерттеп, талқылау;
- б) сынаққа ең әуелі жан-жануарларды түсіру.
- в) экспериментке адамның келісуі.

Егер бұл алғы шарттар орындалса, оған қатысушы адамдар үшін эксперименттің сенімділігі дәлелденді, кездейсоқтықты жоққа шығаруға болмайды, бірақ адамдармен эксперименттің өзі мүмкін.

Жеткіліксіз теориялық зерттеу негізінде экспериментті жануарларға алдын ала сынамастан немесе эксперимент жүргізетін адамның келісімінсіз жүргізген кезде, яғни экспериментатордың менмендігінен немесе салғырттығынан ауыр зардаптар орын алса, жауапкершілікке тартылмайды. Алынып тасталды.

-
1. Нормативное постановление Верховного суда Республики Казахстан от 11 мая 2007 года № 1. «О квалификации некоторых уголовных правонарушений против жизни и здоровья человека».
 2. Владимиров В. А., Ляпунов Ю. И. Обстоятельства, исключающие общественную опасность и противоправность деяния. – М., 1970.
 3. Пушечников А. Г. Необходимая оборона по советскому уголовному праву. – Алма-Ата, 1979.
 4. Рахимжанова Г. К. Осуществление лицом своего права как обстоятельство, исключающее преступность деяния. – Караганда, 1995.
 5. Рахметов С., Турецкий Н. Необходимая оборона. – Алматы, 1996.
 6. Лопашенко Н.А. Уголовное право. Общая часть. Преступление: акад. курс: в 10т., Т.10: Обстоятельства,

исключающие преступность деяния/ под ред.- М.: Юрлитинформ, 2016. - 512 с.

7. Жолжаксынов Ж.Б. Насильственные преступления: системный анализ уголовно – правовых и криминологических аспектов. – Караганда, 2019.

8. Меркурьев В. В. Уголовное право: необходимая оборона: учебное пособие для вузов / В. В. Меркурьев. — 2-е изд. — Москва: Издательство Юрайт, 2020. — 238 с.

ХІІ-тарау. Қасақана қылмыс жасау сатылары

§1. Қылмыс сатылары ұғымы

Құқық тәртібінің қоғамға қауіпті әрекеттерден қорғау мүддесі кінәлілерді қасақана қоғамға қауіпті әрекет жасағаннан кейін ғана емес, сол әрекетті тікелей жасау кезінде, ал тіпті кейбір жағдай сол әрекет дайындалып жатқанда әшкерелеп, қылмыстық жауаптылыққа тартуымен көрінеді. Осының кейінгі айтылғаны да қоғамға қауіпті және қылмыстық әрекетке жататындығын да ескерген жөн. Адамның өзінің сана-сезімін өзінің еркіне көндіріп, белгілі бір мақсаттар үшін мінез-құлқында әдіс-тәсілдер мен қасиеттер қалыптастыратыны белгілі. Субъект өзінің қасақаналықпен қылмыстық әрекетін жасамастан бұрын оның арты не боларын ойлайды. Бұл оның қылмыстық ниетін орындауға бағытталған әрекетінің тәсілі мен сипатын белгілеп анықтайды. Қылмыстық ниетті қалыптастыру, оны орындаудың тәсілдері мен жолдарын ойластыру адамның ішкі жан дүниесіндегі және оның психикасының елегінен өтетін процесс. Бұл жайды оның айналысындағы адамдар қашан әрекетпен көрініп шыққанша білмейді де сезбейді. Осы адамның ойындағы қалыптасқан ниет қылмыстық әрекеттің даму сатысы ретінде қарастырылмайды. Қылмыстық ниетті жүзеге асыру процесі мынадай сатылардан өтеді

- қылмысқа дайындалу;
- қылмыс жасауға оқталу;
- аяқталған қылмыс.

Әрбір қасақаналықпен жасалған қылмыс осы сатылардың барлығынан өтеді десек, қателескен болар едік. Өмірде қылмыс жасаушы адамның ниеті қылмысқа дайындалу сатысын аттап өтіп қылмыс жасайтын кездері де жиі болып тұрады. Қылмыстық ниет қашанда өзінің

белгілі бір әрекетімен көзге түспейінше, сол ниет иесі қылмыстық жауаптылыққа тартылуы мүмкін емес. Біздің заңдарымызда қасақана қылмыс үшін қылмыстық жауаптылық мәселесі әрекетке дайындалу сатысының аяқталғанынан бастап көтеріледі. Қылмыстық ниетті орындауға бағытталған әрекеттің жасалуы, бірақ оның жүзеге асырыла алмауының өзі осы әрекеттің және оны орындаушысының белгілі бір дәрежедегі қоғамдық қауіптілін көрсетеді. Қылмыстық ниеттің орындалуының дәрежесі осы қылмысты жасаушы адамның өзінің қоғамға қауіптілік дәрежесін танытады. Қылмысты жасаған адам мен сол қылмыстың қоғамға қауіптілігімен көрінуі қылмысқа дайындалу мен оны жасауға оқталу үшін қылмыстық жауаптылыққа негіз болады. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 25-бабына сәйкес, егер адам жасаған әрекетте осы Кодексте көзделген қылмыс құрамының барлық белгілері болса, қылмыс аяқталған деп танылады. Сөйтіп, ақталған қылмыстың бары-жоғы жөніндегі мәселе Қылмыстық кодекстің Ерекше бөліміндегі тиісті қылмыс құрамда рының суреттелуіне байланысты шешіледі. Қылмыс белгілі бір қол сұғылатын объектіге зиян келтірілгенде ғана емес, әрі осы объектіге зиян келтіру қауіпі төндірілгеннің өзінде де аяқталған деп саналуы мүмкін. Қылмыстық заң міне осы кезден бастап аяқталған қылмыс құрамының болатындығын тани алады. Қылмыстық заңда аяқталған қылмыс құрамы әдетте, оның объективтік жағы белгілі бір қоғамға қауіпті зардапты қамтып басталатындығымен суреттелген. Мысалы, ұрлық құрамына қоғамға қауіпті зардап қажетті белгі ретінде енгізіледі. Қылмыстық заңда белгілі бір зиянды зардаптардың болу мүкіндігінің өзі аяқталған қылмысқа жатқызылатын жәйттері де кездесіп қалады. Зардаптың болу қауіпін туғызу туралы, мысалы көлікте қолданылатын ережелерді бұзғаны үшін жауаптылық

қолданылатын бапта айтылады (353-бап). Көптеген жағдайда әрекеттің (әрекетсіздік) өзі зардаптың одан әрі болуына қарамастан аяқталған қылмыстың құрамына енгізіледі (мысалы, қорқытып алушылық - 194-бап). Қылмыстың аяқталған құрамы кейде жасалатын басқа қылмыстың дайындалу сатысына айналуы да мүмкін. Мәселен, кісі өлтіру қылмысында заңсыз жолмен оқпен атылатын қару сайлап алу. Бұл дайындық әрекеті, мысалы Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 287-бабында қарастырылған аяқталған қылмыс құрамын көрсетеді. Мұндай жағдайдағы кісі өлтіруге дайындалу немесе оқталу, Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 13-бабында қарастырылған қылмыс жиынтығының белгілерін көрсетеді. Шын мәнінде өзінің аяқталу сәтіне жетпеген, қылмыстық әрекеттің даму сытысына қылмыстың аяқталу кезеңін өткізу қылмыстық заңдылықта қылмыстың қысқартылған құрамында қалыптасады (мыс., 268-бап "Бандитизм").

§2. Қылмысқа дайындалу ұғымы мен түрі

Тікелей ниетпен қылмыс құралдарын немесе қаруларын іздестіру, әзірлеу немесе бейімдеп, жасау, қылмысқа қатысушыларды іздестіру, қылмыс жасауға сөз байласу не қылмыс жасау өзге де қасақана жағдайлар жасау, егер бұл орайда қылмыс адамның еркіне байланысты емес мән-жайлар бойынша ақырына дейін жеткізілмесе, қылмысқа дайындалу деп танылады (ҚР ҚК 24-бабының 1-бөлігі)

Сөйтіп, дайындалуға кісі өлтіруге балта сайлау, ұрлық жасау үшін қораға түсетін ашық-тесік жерді сайлау, қылмысқа қатысушыларды іздестіру, кісі өлтіру үшін жасырынып аңду, жалған ақша жасау үшін оның клише-таңбаларын жасау, тағы басқаларды жатқызуға болады.

Дайындалған әрекет заңмен қорғалатын қоғамдық қатынастарға бірден тікелей қауіп туғызбайды, тек қылмыстың одан әрі нәтижеге жете түсуіне жағдай туғызады. Қазақ КСР-нің бұрын қолданылып жүрген қылмыстық заңнамасы қылмысқа дайындалған әрекеттерді жасағаны үшін қылмыстық жауапкершілікке тарту мүмкіндігіне мүмкіндік берді және ешқандай шектеулер білмеді.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне сәйкес қылмыстық жауаптылық ауыр немесе аса ауыр қылмысқа дайындалғаны үшін, сондай-ақ террористік қылмысқа дайындалғаны үшін ғана туындайды (ҚР ҚК 24-бабының 2-бөлігі).

§3. Қылмыс жасауға оқталу ұғымы

Тікелей қылмыс жасауға тура бағытталған ниетпен жасалған іс-әрекет (әрекетсіздік), егер бұл орайда қылмыс адамға байланысты емес мән-жайлар бойынша ақырына дейін жеткізілмесе, қылмыс жасауға оқталу болып танылады.

Заң қылмыс жасауға оқталу кінәлінің ықпалына қарамастан аяғына дейін жеткізілмеген болса, онда ол оның ниетіне қарамастан басталған қылмыс аяғына дейін жеткізілмеді деп санау керек деген нұсқау береді. Оқталуда қасақана жасалған қылмыстың өзі заңмен қорғалатын қоғамдық қатынастарға тікелей қауіп төндіреді.

Белгілі бір әрекетті қылмысқа дайындалу мен оқталу деп тану үшін сол әрекеттің тікелей қылмыс жасалуына немесе оған жағдай туғызуға бағытталғанын анықтап алу қажет. Әйтпесе, ол әрекет жасалған қылмысқа байланысты дайындалу да және оқталу да болуы мүмкін. Мысалы, қылмыскердің ниеті үй тонау болса, пәтердің құлпын бұзып жатқаны ұрлыққа оқталуы

болады, ал оның ниеті кісі өлтіру болса, онда есікті бұзып жатқан әрекеті осы пәтерде тұратын адамды өлтіруге дайындалғаны. Оқталу аяқталған және аяқталмаған болуы мүмкін. Аяқталмаған оқталу болып, адам өзінің ниетін орындау үшін қажетті деп санаған әрекеттерін толығымен жүзеге асыра алмауы саналады (мысалы, ұры екінші қабаттағы терезесі ашық қалған үйде жатқан адамның жеке мүлкін ұрлау үшін терезенің тұсына саты қойып, шығып, терезеден үйдің ішіне енді түсе бергенде ұсталып қалды). Аяқталған оқталу адамның өз ниетін орындау үшін қажетті деп санаған әрекеттерін толығымен жүзеге асыруы, бірақ өз ықпалына қатысты емес мән-жайларға байланысты тиісті нәтижеге жете алмауы (мысалы, ұры қойманы тонау ниетімен оның есігін бұзып, қоймаға кіреді, алайда қойма қаңырап бос жатқандықтан ол ештеңе ұрлай алмайды). Қылмысты жүзеге асыруға байланысты ниетін осындай көрсетілген түрлерге бөлу жасалған оқталу үшін жаза тағайындау кезінде ескеріледі. Оның оқталудан өз еркімен бас тартудың болған-болмағандығын анықтау үшін айтарлықтай маңызы бар.

Аяқталған оқталуда кінәлі қылмыстық әрекетін нәтижеге жеткізу үшін қажетті деп санағанның бәрін жасап бағады, бірақ нәтиже оған байланысы жоқ басқа мән-жайлардың себебінен болмай қалады. Аяқталмаған оқталуда кінәлі қылмыс жасауды бастап, қылмыстың нәтижеге жетуіне қажетті деп санағанның бәрін жасайды, бірақ барлық әрекетін аяғына дейін жеткізбейді.

Міне осыған байланысты кінәлінің қылмыстық әрекетіндегі аяқталмаған оқталу әлі аяғына дейін жете қоймағандықтан, аяқталмаған және аяқталған оқталулардың қоғамға деген қауіптілігі әртүрлі болады деп айта аламыз.

Заң әдебиеттерінде аяқталған оқталу мен аяқталмаған оқталудың арасындағы айырмашылықтарды объективті немесе субъективті белгілеріне қарай анықтау жөнінде қарама-қайшы пікірлер кездеседі.

Баспа беттерінен сөз алған көптеген криминалистер субъективті белгіні ұстанады, яғни кінәлі өзінің ойы бойынша қылмыстың нәтижесін беретін барлық әрекеттер жүзеге асырылғанда оқталу аяқталады деп санайды.

Қылмысқа дайындалу мен оқталу қылмыстың бәрінде бірдей бола бермейді. Бұл ұғымды пайдаланудың шеңбері қылмыс құрамының белгілі бір субъективті, сондай-ақ объективті белгілерімен шеттеледі. Абайсыздықта жасалған қылмыста дайындалу мен оқталу жөнінде сөз болмауы тиіс.

Дайындалу мен оқталу субъективтік жағы тікелей ниет саласындағы кінәлермен айғақталатын қылмыстың даму сатысын көрсетеді. Былайша қарағанда кейбір алдын ала жасалатын қылмыстық әрекетті жанама ниетті жүзеге асыруға болатын сияқты. Алайда, бұл әрекет тікелей басқа қылмыстық және қылмыстық емес мақсаттарға жетуге бағытталуы мүмкін. Осылайша осындай қылмыстың ішкі мағынасы да анықталады. Адамның жанама ниетінің қамтитын әрекеттің басқа нәтижесі тек қана осы әрекеттің мүмкін болатын нәтижесі ретінде көрінеді.

Белгілі бір нәтижеге жетуді тілемейінше адам нәтижелі әрекетке оқталмайтыны белгілі. Осы көрсетілген негіздерге қарай отырып, алдын ала қылмыстық әрекет үшін жазалау тікелей ниеттің жүзеге асу процесінде ғана орын алады. Жанама ниетте жауаптылық іс жүзінде келтірілген зардаппен анықталады. Дайындалу мен оқталу формальды деген қылмыстарда олар әрекетсіздікпен болған жағдайда

мүмкін емес. Мысалы, әскери адамның бұйрықты орындамауы немесе оны орындауға міндетті адамның ауру адамға жедел жәрдем көрсетпеуі, қылмыстың өзінің сипатына қарай осы қылмыстық әрекеттің даму сатысы ретіндегі дайындалу немесе оқталудың жасалу мүмкіндігін жоққа шығарады. Мұндай қылмыста субъектінің орындауға тиісті орындалмаған әрекетіне дейінгі мінез-құлықтық жағдай қылмыстық-құқықтық қатынаста бәрібір болып саналады. Сондай-ақ, дайындалу мен оқталу бірінші кезеңі толығымен сол қылмыстың құрамын толығымен жүзеге асыратын "Формальды" қылмыстар үшін де мүмкін емес. Ауызша реніш білдірген немесе қарауыл қызметінің тәртібін бұзғандағы дайындалу мен оқталу үшін қылмыстық жауаптылыққа тартуға негіз жоқ. Өйткені бұл қылмыстарды жасаудағы ниет қылмыстың аяқталған құрамының әрекеттерінде ғана жүзеге аса алады. Жарамсыз оқталу жарамсыз құралдармен оқталу немесе жарамсыз объектілерге оқталу арқылы мүмкін болатын әрекет. Жарамсыз дайындалу да дәл осындай болуы мүмкін. Жарамсыз құралдармен қылмысқа оқталу дегеніміз, субъектінің қылмыс нәтижесіне жету үшін өзінің объективті қасиеттеріне байланысты ойлаған нәтижеге жеткізбеуі, мысалы, адамды уландырамын деп мышьяктің орнына қант беріп қоюы, адамды атып өлтіремін деп қарап тексерместен оғы жоқ мылтықты кезенуі, тағысын тағылар.

Жарамсыз объектіге қарсы қылмыс жасауға оқталу дегеніміз, субъектінің қылмысқа оқталу кезінде сыртқы сипаты ұқсас объектіге оқталып, ойлаған қылмыстық әрекетін аяғына дейін жеткізе алмауы. Мысалы, қылмыскердің қателесіп, тірі адамды арудың орнына өліп жатқан адамды атуы, ақшасын ұрлаймын деп ақша салған емес бос қалтаға қол салуы. Жалпы тәртіп бойынша оқталудың басқа түрлеріне сияқты

жарамсыз оқталуға да ортақ негіздегі қылмыстық жауаптылық қолданылады. Егер біреу басқа біреудің қалтасына зат ұрлау үшін түскен жағдайда бұл құқық қорғау тәртібі үшін де және адамның меншігі үшін қауіпті болып саналатыны айтпаса да түсінікті.

§4. Дайындалу мен оқталудан өз еркімен бас тарту

Алдын ала қылмыстық әрекет жасағаны үшін қылмыстық жауаптылықты болдырмайтын мән-жайлардың бірі-одан өз еркімен бас тарту. Адамның дайындау іс-әрекетерін немесе қылмыс істеуге тікелей бағытталған дайындалу іс-әрекеттерін тоқтатуы не іс-әрекетті (әректсіздікті) тоқтатуы, егер адам қылмысты ақырына дейін жеткізу мүмкіндігін ұғынған болса, қылмыс істеуден өз еркімен бас тарту деп танылады. Егер адам бір қылмысты ақырына дейін жеткізуден өз еркімен және біржола бас тартса, ол осы қылмыс үшін қылмыстық жауапқа тартылмауға тиіс.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 26-бабының 2-бөлігі, қылмысты ақырына дейін жеткізуден өз еркімен бас тартқан адам оның нақты жасаған әрекетінде өзге қылмыс құрамы болған жағдайда ғана қылмыстық жауапқа тартылмауға тиіс деп анықтайды. Өз еркімен бас тарту-өзі бастаған алдын ала қылмыстық әрекетін іс жүзінде аяғына дейін орындалмайтынын ұғынып, одан бас тартуы. Қылмыскер алдын ала қылмысты аяғына дейін жағдайға байланысты жеткізе алмаса бұл жерде өз еркімен бас тарту болған жоқ деп саналады. Мысалы, ұры есіктің құлпын бұзып-сындыра алмағандықтан ұрлық жасауға оқталуын тоқтатуға мәжбүр болады. Мұндай жағдай өз еркімен бас тарту саналмайды, сондықтан бұл әрекет үшін қылмыстық жауапқа тартуға болады.

Өз еркімен бас тарту адамның әрекет жасауына пайда болған бөгетті игеруге күші жетпей жағдайы келмей қалғанда ғана емес, оны орындау мүмкіндігінің жоқ екендігін, бөгетті жене алмайтындығын ұғынғанда болады. Қылмыскердің, мысалы, бір тасада әйел зорламақ болып жатып, бұл әрекетін әйелдің айқайлағанынан және үстінен түскен адамнан сескеніп, қылмыстық әрекетін ақырына дейін жеткізе алмай қашып кетуінде өз еркімен бас тарту жоқ деп есептеледі. Кінәлі бұл жерде әрекетін өз еркімен емес, дәл осы жағдайда ештеңе шықпайтынын түсініп әрекетін амалсыздан аяқсыз қалдырады.

Өз еркімен бас тарту қылмысты жеңілдететін ғана мән-жай емес, жүзеге асырылған қылмысқа дайындалу әрекеті үшін немесе сол қылмысты жасауға оқталу үшін қылмыстық жауаптылықты ауырлататын мән-жайлар болып саналады. Өз еркімен бас тартуда оны жасаған адам аяқталған құрамы барқылмыс іс жүзінде орындалғанда ғана қылмыстық жауаптылыққа тартылады.

Осы жоғарыда айтылған шарттар жоқ болса, дайындалу мен оқталудан бас тартқан адам мүлдем қылмыстық жауапқа тартылмауы тиіс. Осыған байланысты, мысалы ұрлық жасауға оқталған есік бұзып жатқан адам өз еркімен әрекетін тоқтатып, бас тартқанымен мүлікті, яғни есікті бүлдіргені үшін ғана жауапқа тартылуы мүмкін; зорлауға оқталуды өз еркімен тоқтатуда адамға күш көрсеткені үшін; адамды уландырып өлтіруге дайындалуды өз еркімен тоқтатқанда күшті әсер ететін улы заттарды сақтағаны үшін жауапқа тартылуы тиіс. Өз еркімен бас тартуды алдын ала қылмыстық әрекет үшін қылмыстық жауаптылықты жоятын мән-жайлар деп тану мынадай түсініктерді тудырады. Біріншіден, өз еркімен тоқтатылған оқталу немесе дайындалу осы оқталу немесе

дайындалуды жасаған адамның қоғамға қауіпті емес екендігін көрсетеді. Екіншіден, бастаған оқталу немесе дайындалудан бас тартқаны үшін қылмыстық жауапқа тартудан босату, адамды басталғалы тұрған қылмыстық әрекетті орындаудан бас тартуға себеп болады.

Ал қылмыскер үшін қылмыстық әрекеттің осы даму сатысында әрекетін аяқтауға жол ашық екені белгілі. Өз еркімен бас тартуда орындалған дайындалу мен оқталу қоғамға қауіпті әрекет деп танылуы мүмкін емес. Өйткені адамның әрекетінде бұл әрекетінде қылмыстың құрамы жоқ. Субъектінің бастаған алдын ала қылмыстық әрекетінен бас тартуына әртүрлі себептер әсер етуі мүмкін. Маңыздысы – адамның өзінің бастаған әрекетінің орындалу немесе орындалмау мүмкіндігін ұғына білуі.

Адамның өзінің бастаған қылмыстық әрекетін тоқтатуына қылмыстық жауаптылықтан қорыққандығы да себеп болды деп түсіну мүмкіндігі бар. Алдын ала қылмыстық әрекет үшін қылмыстық жауаптылықты болдырмау үшін басталған қылмыстық әрекеттің уақытша тоқтатылғаны емес, оны жалғастырудан бас тартқаны қажет. Кейбір жағдайда қылмыскер жағдайға байланысты қылмыстық әрекетін тоқтата тұрып ыңғайлы кезді күтеді. Бұл қылмыстан бас тарту болып саналмайды да, ол үшін қылмыстық жауаптылық қолданылады. Мысалы, кассадан ақша ұрлауға оқталған ұры әкелеген құралының ақша сақталған сейфті бұза алмайтынын ұғынып, әрекетін уақытша тоқтата тұрып, басқа құрал әкелуге мәжбүр болады. Бұл кезең оқталудан бас тарту деп саналмайды. Қылмыс аяқталған жағдайда қылмыс жасаудан өз еркімен бас тарту туралы сөз қозғалмауы тиіс. Қылмыс аяқталып болғаннан кейін өкімет органдарына сол қылмысты ашуға өз еркімен көмектесуді де қылмыс жасауға дайындалу мен оқталудан өз еркімен бас тарту деп қарауға болмайды.

Жасалған қылмысты ашуға көмектесу жауаптылықты тек жеңілдетеді, ал кейбір жағдайда жасалған қылмыстың қоғамға қауіптілігі болмаса жауаптылықтан босатуға дейін барады. Өз еркімен бас тарту кез келген қылмысқа дайындалуға тән болуы мүмкін. Жалпы тәртіп бойынша әдетте бастаған қылмысын жалғастыруын тоқтатуды селкостықпен орындайды. Әлдебір белсенді әрекет көрсету, мәселен, қылмыс қаруын құрту, өз еркімен бас тартуды анықтау үшін міндетті емес. Белсенді әрекет көрсету қол сұғу немесе қылмыс жасауға көмектесу түрінде болғанда міндетті түрде көрінуі мүмкін. Көмектесу түрінде болғанда міндетті түрде көрінуі мүмкін. Бұл жерде қылмыс жасаудан бас тарту бар деп тану үшін қылмыстың болу мүмкіндігіне тосқауыл жасау қажет болады. Жалпы тәртіп бойынша өз еркімен істі бастапқы күйіне келтіру (мысалы, ұрланған затты қайтару) және келтірілген зиянның орнын толтыру жауаптылықты жоймайды, дегенмен сотта мұндай жағдайда кінәлінің кінәсі жеңілдетілуі мүмкін.

-
1. Иванов В. Д. Ответственность за покушение на преступление. – Караганда, 1974.
 2. Караулов В. Ф. Стадии совершения преступления. – М., 1982.
 3. Саламатов Е. А. Добровольный отказ от преступления (уголовно-правовые аспекты): Учеб. пос. – Алматы, 2003.
 4. Тер-Акопов А. А. Добровольный отказ от совершения преступления. – М., 1982.

ХІІІ-тарау. Қылмыстық құқықбұзушылыққа сыбайлас қатысу

§1. Қылмыстық құқықбұзушылыққа сыбайлас қатысу ұғымы мен мәні

Қылмыстық әрекеттің ерекше түрі ретіндегі қатысу ерекшеліктерінің бірі, ол қылмысқа қатысушылардың қылмыстық жауаптылық мәселелерінің өзгешеліктерін де алдын ала анықтауға араласады. Қылмыстық құқықтың қылмыспен күрес жөніндегі жалпы міндеттеріне бағына отырып, қатысу институты сонымен бірге өзінің қызметтіне тән мынадай арнайы рөлдерді атқарады: бірлесіп жасаған қылмыстық әрекеттің объективті және субъективті белгілерін ашады; сол қылмыстық әрекет үшін жауапты адамдарды анықтайды; нақты қылмыстың объективті жағын қалыптастыратын қылмысты орындауға тікелей қатысы бар адамды ғана емес, Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінде қарастырылған сол қылмысқа қатысқан ұйымдастырушының, айдап салушының және көмектесушінің де жауаптылығының тәртібі мен шегін реттейді.

Қылмыстық заң жалпы қатысуға байланысты жоғары жауаптылық арту жөнінде белгілі бір нұсқау бермейді. Дегенмен, бірлесіп жасаған қылмыстың қоғамға жоғары қауіпті фактілерінің бар екендігі рас.

Қоғамдық қатынастарға қарсы жалғыз адам жасаған қылмыстық әрекетке қарағанда бірнеше адамның бірлесіп жасаған әрекетінің айтарлықтай зиян келтіретіні белгілі. Бірлескен топсыз жалғыз адам жасай алмайтын қылмыстардың да кездесетіні аян. Осындай қылмыстық әрекеттердегі бірін-бірі қолдау мен бір-біріне көмек көрсету қылмысты жасаудың өзі қанша

қауіпті болса да оған қатысушыларға батылдылық пен шешімділік әкеледі.

Сонымен бірге қылмыс жасаудың тәсілдері де әртүрлі болып, оған қатысушылардың іздерін жасыруға, қылмысқа қатысқандарын мойындамауға мүмкіндіктері туады. Осы айтылған жайлар жалғыз адам жасаған қатардағы қылмыстық әрекеттерге қарағанда қылмыстық әрекеттің ерекше түрі саналатын қатысудың әлеуметтік сипатының бояуын қоюлата түседі.

Сондықтан да заңның әрбір қылмысқа қатысушының жауаптылығын ауырататын мән-жайлардың бірі қылмысты ұйымдасқан топ болып жасау деп атап көрсетуі тегін емес (ҚР ҚК 54-бабы). Екі немесе одан да көп адамның қасақана қылмыс жасауға қасақана бірлесіп қатысуы қылмысқа қатысу деп танылады (ҚР ҚК 27-бабы).

Сөйтіп, қылмысқа қатысу дегеніміз екі немесе одан да көп адамның қылмыс жасауға қатысуы екен. Бірнеше адам бірін бірі толықтырып, кеңесіп мақсатты бір қылмыстық әрекетті жүзеге асырғанда қылмысқа қатысу бар деп саналады. Ал егер бір адамның қоғамға қауіпті әрекеті екінші бір адамның қоғамға қауіпті әрекетімен байланыссыз болса немесе байланыс сыртқы сипатымен ғана ұқсас болса, онда қылмысқа қатысу жоқ деп саналады.

Осыған қарап, қылмысты бірлесіп қатысумен жасау екі немесе одан да көп адамның қоғамға қауіпті әрекеттерін қасақана біріктіруі тиіс деген тұжырымға келуге болады. Қатысушылардың әрекеттерінің бірлескендігінің сыртқы көрінісі әрекеттің бірыңғай нәтижесімен, әрбір қатысушының әрекеттері мен сол нәтиженің арасындағы себепті байланыспен көрінеді.

Әрбір қатысушының әрекеті мен қоғамға қауіпті нәтиженің арасындағы себепті байланыс - осы нәтиже үшін жауаптылықтың қажетті шарты. Былайша

қарағанда қылмысқа қатысудағы себепті байланыс мәселесі белгілі бір қылмыс нәтижесінің себептілігін көрсететін сияқты. Қылмыстық нәтиже бірнеше факторлардың, яғни орындаушының, ұйымдастырушының, айдап салушының және көмектесушінің өзара әрекеттестігімен көрінеді.

Айдап салушы, ұйымдастырушы және көмектесуші өздерінің әрекеттерімен қоғамға қауіпті әрекеттің шын мәнінде тууына жағдай жасайды. Орындаушының әрекеті осы мүмкіндікті жүзеге асырады. Қоғамға қауіпті нәтиже тудыруда әрекеттес факторлардың әрқайсысы әртүрлі орын алып, көп немесе аз нәтижеге ие болады. Қалай дегенмен нақты бір қоғамға қауіпті әрекеттің белгілі бір нәтижесінің болары сөзсіз. Кез келген қылмыс жасаумен байланысты қоғамға қауіпті әрекет, егер оның нәтижесімен себепті байланыста болмаса (қылмысқа қатыстылығы жөнінде алдын ала уәделескен жасырушылық, жаба салушылық, айтып жеткізбеушілік), қатысу ретінде қарастырылуы мүмкін емес.

Сөйтіп, қатысу тек қылмыстың аяқталуына дейін болуы мүмкін. Бірлесіп әрекет жасаушылардың кінәсі абайсыздықта болғанда, сондай-ақ бірлескендерінің әрекеттерінің біреуінде ниет, енді біреулерінің әрекетінде абайсыздық болғанда да қатысу болды деп саналмайды.

Қылмыс жасауға қасақаналықпен қатысу - өзінің әрекетінің қоғамға қауіптілігін ұғыну, осы әрекетінің басқа біреудің белгілі қоғамға қауіпті әрекетіне қосылатынын болжап білуі және біле тұрса да соның орындалуына саналы түрде жол беруі деген сөз. Қатысушының өзінің әрекетінің мәнін ұғынуы, оны тілеуі және өзін орындаушының әрекетіне бірге қатысуына жол беруі қатысудың субъективті жағына қажетті элемент болып саналатын бірлескен қылмыстық

әрекетке қатысушылардың әрекеттерінің арасындағы себепті байланысты қалыптастырады. Өзара ұғынысу мен оның түрлі келісімдері сияқты субъективті байланыстың басқа нысандары байланысты тек күрделілендіре түседі.

Бұл ұғынысулар қатысуға қажетті орындаушының әрекетінің сипаты мен өз әрекетінің рөлін ұғына білу бар деп топшылайды. Мысалы, егер материалдық құрамдағы қылмысты жалғыз жасаған адамның психикалық жағдайына оның өзінің жеке әрекеті мен оның зардабы әсер етсе, ал осы қылмысты бірнеше адамның қатысуымен жасағанда қатысушының психикалық жағдайы мыналарды қамтиды: 1) оның өзінің жеке әрекетін; 2) орындаушының әрекеті; 3) белгілі бір қоғамға қауіпті нәтиже; 4) өзінің әрекеті мен қоғамға қауіпті нәтиже арасындағы себепті байланыс.

Қатысу бар деп санау үшін сонымен бірге орындаушының ай- дап салушының немесе көмектесушінің қатысуын және олардың көрсеткен көмегін білуі міндетті емес. Басқаша айтқанда, мұндай хабардар болушылық олар жасаған қылмыс құрамының субъективті жағының белгісі болып саналмайды. Қатысу тек қасақаналықпен жасалатын әрекет болуы мүмкін. Қатысушы орындаушының қасақаналықпен әрекет жасайтынын ұғына білу тиіс, яғни өз кезегінде өзінің әрекетінің қоғамға қауіпті зардап әкелетінің түсінеді және оны болуын тілейді немесе болуына жол береді.

§2. Қылмысқа қатысу нысандары және оның қылмысқа қатысушылардың әрекетін саралаудағы маңызы

Қылмысқа қатысудың нысандары мәселесінің айтарлықтай теориялық және тәжірибелік мәні бар. Қылмысқа қатысудың нысандарын анық айыра білу

оның қасиетін дұрыс түсіну үшін, қатысушылармен жасалған қылмыстың сипатын анықтау мен тәртібін және жауаптылық деңгейін белгілеу үшін қажет. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 31-бабына сәйкес бірлескен қылмыстық әрекет келесі нысандарда көрсетілуі мүмкін:

- Егер қылмыстық құқық бұзушылықты жасауға екі немесе одан да көп орындаушы алдын ала сөз байласпай бірлесіп қатысса, ол адамдар тобы жасаған қылмыстық құқық бұзушылық деп танылады.

- Егер қылмыстық құқық бұзушылыққа оны бірлесіп жасау туралы күні бұрын уағдаласқан адамдар қатысса, ол алдын ала сөз байласу арқылы адамдар тобы жасаған қылмыстық құқық бұзушылық деп танылады.

- Егер қылмысты ұйымдасқан топ, қылмыстық ұйым, қылмыстық қоғамдастық, трансұлттық ұйымдасқан топ, трансұлттық қылмыстық ұйым, трансұлттық қылмыстық қоғамдастық, террористік топ, экстремистік топ, банда немесе заңсыз әскерилендірілген құралым жасаса, ол қылмыстық топ жасаған қылмыс деп танылады.

- Қылмыстық топ құрған не оған басшылық еткен адам осы Кодекстің Ерекше бөлігінің тиісті баптарында көзделген жағдайларда қылмыстық топты ұйымдастырғаны және оған басшылық еткені үшін, сондай-ақ егер қылмыстар оның пиғылында болған болса, қылмыстық топ жасаған барлық қылмыстар үшін қылмыстық жауаптылыққа жатады.

-Қылмыстық топтың басқа қатысушылары осы Кодекстің Ерекше бөлігінің тиісті баптарында көзделген жағдайларда, оған қатысқаны үшін, сондай-ақ өздері дайындауға немесе жасауға қатысқан қылмыстар үшін қылмыстық жауаптылықта болады.

Бірлесіп қатысу қылмысқа қатысушы адамдардың әрқайсысы жалпы қылмыстық әрекеттің құрамдас бөлігі

ретінде әрекет ететін және қылмыстық заңмен қорғалатын қоғамдық қатынастарға тікелей қол сұғатын әрекетті жасаған жағдайларда орын алады. Бірлескен қатысуда, демек, қылмыстық әрекетке әрбір қатысушы белгілі бір қылмыста көзделген әрекеттердің бір бөлігін орындайды, олардың жиынтығы сәйкес құрамның барлық белгілерін құрайды. Осы аталған нысандардың әрқайсысы қатысушылардың өзара байланыстағы әрекеттеріне байланысты сипатына қарай ерекшеленеді. Осының негізінде әрбір қатысушының жауаптылыққа тартылатын жеке әрекеттерінің мәні де ашылады. Жабыла орындау қылмыс жасауға бірлесіп қатысушы адамдардың әрқайсысы заңмен қорғалатын қоғамдық қатынасқа тікелей қол сұққан жалпы қылмыстық әрекеттің құрамдас бөліктерін орындауымен көрінеді.

Жанасуда қылмыстық әрекетке қатысушы әрбір адам ерекше бөлімде қарастырылған, жиынтығында бүтін бір қылмысты құрайтын нақты бір құрамдарды орындайды. Мысалы, қарақшылар адам тонағанда біреуі жәбірленушінің тамағына пышақ тіреп тұрса, екінші біреуі оның қалтасын ақтарады. Осы жағдайда тонаудың құрамы қарақшалардың қимыл-әрекеттеріне байланысты белгілерден құралады да, ал жасалған әрекеттер бірлесіп жасалған қылмыстың ажырамас жалпы нәтижесі болып саналады.

Қатысушылардың әрқайсысы жеке-жеке қандай орындаушылық әрекет жасағандарына қарамастан қылмысқа жаппай жауап береді. Осыған байланысты қылмысқа қатысу институтының қарастыратын жалпы талаптарының бірі осы, қатысушылармен жасалған қылмыста әрбір қатысушының мойнына кінә тағу болып табылады. Сот тәжірибесінде қатысушылардың әрекеті тікелей қылмыстық заңның Ерекше бөліміндегі тиісті бабына сәйкес Қазақстан Республикасы Қылмыстық

кодексінің 28-бабына сілтеме жасамайақ сараланады. Тар мағынада айтқанда қатысуды анықтаушы белгілер болып қылмысқа қатысушылардың рөлдерді өзара бөлісуі болып саналады. Ол былайша жүргізіледі, қатысушылардың біреуі немесе бірнешеуі қылмыстық заңның ерекше бөлімінде қарастырылған қылмыстың құрамының белгілеріне сай келетін әрекетті (орындаушылық) толығымен немесе жартылай жасаса, осы кезде қалғандары осы әрекетке сыртынан әсер етіп қатысады (ұйымдастыру, айдап салу және көмектесу). Тар мағынадағы қатысуда орындаушыға көмектесу немесе оны қылмыс жасауға көндіру заңмен қорғалатын қоғамдық қатынастарға қол сұғуға итермелеудің амалы болып саналады. Сондықтан орындаушыға тікелей жасаған көмек емес, нақты ең соңғы нәтижеге жеткізген көмек көмектесудің құрамын қалыптастырады. Қылмысты ұйымдастыру, айдап салу және көмектесу үшін қылмыстық жауаптылық 16 жастан басталса, ал Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 15-бабында көрсетілген қылмыстарды жасағаны үшін жауаптылық 14 жастан басталады. Тар мағынадағы қатысуда орындаушының әрекеті Ерекше бөлімнің тиісті баптарына сәйкес сараланса, ал ұйымдастырушылардың, айдап салушылар мен көмектесушілердің әрекеттері Ерекше бөлімнің тиісті баптарына, сондай-ақ 28-бапқа сәйкес сараланады. Мұндай саралауда қатысушылардың жасаған қылмысының құрамы Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің Ерекше бөлімнің 28-бабындағы нормаларда көрсетілген белгілерден құралады. Ұйымдастырушы, айдап салушы және көмектесуші орындаушымен бірге қылмысқа қатысушылар деп танылады (ҚР ҚК 28 бабының 1-бөлігі). ҚР ҚК 31-бабының 3-бөлігіне сәйкес егер қылмысты бір немесе бірнеше қылмыс жасау үшін күні бұрын біріккен

адамдардың тұрақты тобы жасаса, ол ұйымдасқан топ жасаған қылмыс деп танылады.

Қатысудың бұл көрсетілген нысаны осының алдындағы тұрақтылық белгісінен ерекшеленеді. Әдетте бұл белгі қатысушылардың бір қылмысқа емес, бірнеше қылмысқа деген ниетін білдіреді (мысалы, ұйымдасқан топ пәтер тонау үшін құрылған). Дегенмен, тұрақтылық бір қылмысқа тиянақты дайындықпен де көрінуі мүмкін.

Ұйымдасқан топ күні бұрын уағдаласу мен тұрақтылық сияқты міндетті түрдегі белгілермен сипатталады. Ұйымдасқан топтың тұрақтылығы дегеніміз бір немесе бірнеше қылмысқа дайындалу мен жасау жөніндегі қатысушылар мен оларға тән әдістердің үздіксіз байланысы.

Ұйымдасқан топ алдын ала келісуі және ұйымдасуы мүмкін. Бұлардың топ адамның алдын ала уағдаласуынан айырмашылығы қатысушылардың тұрақтылығының және келісімдерінің беріктігімен сипатталады. Қылмыстық ұйым - бұл екі немесе одан да көп адамнан тұратық белгілі бір қылмыстық әрекет жасау үшін құрылған тұрақты топ. Топтың тұрақтылығы мынадан көрінеді, оның қатысушылары бір қылмысты жасағаннан кейін тарап кетпей, осы әрекеттерін одан әрі жалғастырып, тағы да басқа қылмыстар жасау ниетінде болады. Объективтік жағынан қылмыстық ұйым мүшесінің әрекеті белгілі бір белгілермен сипатталады. Қылмыстық топтың әрбір мүшесі осы ұйымға кіргенде оның ортақ "ісіне" өз "үлесін" қосады. Ұйымға кіру деген сөз енді осы ұйымның барлық ісіне араласып, оның ұйымдастырушысының айтқанын бұлжытпай орындап отыру деген сөз. Ұйымға кіру тиісті келісіммен (жазбаша, ауызша, ишарат білдірумен) бекітіледі. Ұйымға қабылдау да осыған сәйкес болады. Ұйымның сипатына, құрылымына, оның ішіндегі алауыздықтың бар жоқтығына қарай оған қабылдау ұйымның барлық

немесе жекелеген беделді мүшелерімен немесе оның ұйымдастырушысымен жүзеге асырылады. Қылмыстық ұйым мүшесінің тікелей атқаратын қызметі әртүрлі болуы мүмкін. Ол қылмыстық әрекетті тікелей өзі жасауы, әрекетті жүзеге асыруға көмектесуі, ұйымның мүшелерін ешкімге білдірмей жасыруы, басқаларды теріс қылыққа итермелеуі мүмкін. Бір сөзбен айтқанда ұйымның қоғамға қауіпті қылмыстық әрекетінің бәрін жүзеге асыруға қатысуы тиіс. Қылмыстық ұйым мүшесінің әрекеті қандай болса да, бүкіл ұйым қызметінің ажырамас бөлігі болып саналады. Міне осындай ерекше қасиеттерімен қылмыстық ұйымды қатысудың дербес нысаны ретінде қарауға болады. Ұйым - қылмыс қаруы, ал оның әрбір мүшесі оның құрамдас бөлігі.

Қылмыстық мақсатқа жету жолында ұйым өз мүшелерін, ал мүшелері өз ұйымын пайдаланатын біріккен күш. Қылмыстық ұйымның жасаған қылмысының нәтижесінен туған зардап пен ұйымның әрбір мүшесінің әрекетінің арасында себепті-тергеулік байланыстар болады. Қылмыстық ұйымның даму процесі қатарына жаңадан енген мүшелермен байқалады. Қылмыстық ұйым - қылмыстық мақсаттары ортақ адамдардың бірлігі. Қылмыстық ұйым мүшесінің ниеті тек қана тікелей болуы мүмкін. Ниет мазмұны ұйымның мақсатымен, сол мақсатты орындаудағы ұйымның жеке мүшесінің атқаратын рөлімен анықталады.

Қылмыстық ұйымға кіретін адам сол ұйымның мақсатын және оған жетудің әдістерін ұғына білуі керек. Ұйымның мақсаты неғұрлым кең болса, оның мүшесінің ниеті соғұрлым тар болады. Бірақ барлық жағдайда ұйым мүшесі ұйымның мақсатын ұғынып соның орындалуын тілеуі тиіс.

§3. Қылмысқа қатысушылардың түрлері. Ұйымдастырушыны, орындаушыны, айдап салушы, көмектесушіні сипаттайтын субъективтік және объективтік белгілері

Ұйымдастырушыны, орындаушыны, айдап салушыны және көмектесушіні сипаттайтын объективті және субъективті белгілер. Қылмысқа қатысушыларды дұрыс анықтау жасалған қылмысты дұрыс саралауға қажетті алғышарт, әрбір қатысушының қылмысқа қатысу сипаты мен дәрежесі туралы мәселені дұрыс шешудің жолы, яғни ең соңында қатысушылардың жауаптылығын жекелеуге қажетті жағдай болып саналады.

Қылмыстық құқық қылмысқа қатысушылардың басқаларына тәуелді жағдайда әрекет жасағанына байланысты жауаптылық дәрежесі туралы жөнінде мәселе қоймайды. Қылмыстық құқық жауаптылықты жекелеу міндетін басқаша, атап айтқанда қатысушылардың түрін анықтау арқылы, яғни әрбір қатысушының жасаған қылмыстық әрекетінің белгілерінің жалпы нышанын аша отырып, соттың қатысушының қайсының болсын әрекетінің сипатын және сол қатысушының әрекетінің қоғамға қауіптілік дәрежесін білуіне және анықтауына мүмкіндік туғызады. Қылмыстық құқық қатысушыларды түрге бөлгенде бірлесіп жасаған қылмыстағы қатысушының әрекетінің сипатына қарай объективті баға беруге тырысады. Егер қатысудың нысанын жіктеу өзінің міндеті қатысушылардың бірлескен әрекетінің типтік ерекшеліктерін көрсету деп санаса, онда қатысушыларды анықтау олардың әрқайсының жеке-жеке анықтау болып саналады. Қылмысты тікелей жасаған немесе оны жасауға басқа адамдармен (қоса орындаушылармен) бірге тікелей қатысқан адам, сондай-ақ жасына, есінің дұрыс еместігіне немесе Қылмыстық кодексте көзделген

басқа да мән-жайларға байланысты қылмыстық жауапқа тартуға болмайтын басқа адамдарды пайдалану арқылы, сол сияқты әрекетті абайсызда жасаған адамдарды пайдалану жолы мен қылмыс жасаған адам орындаушы деп танылады (ҚР ҚК 28-бабының 2-бөлігі). Қылмысты орындаушының қылмыстық заңның жалпы талаптарына сәйкес жасаған қылмысы үшін жауаптылыққа тартуға болатындай есі дұрыс және жасы толған болуы, сондай-ақ Ерекше бөлімнің арнайы құрамдар талаптарына сәйкес қылмыстың арнайы субъектісіне тән белгілері болуы керек. Басқаша айтқанда, орындаушы болып бірлескен қылмыста жеке орындаушының барлық белгілерін иемденген адам саналады. Арнайы субъектімен қатысудың ерекшелігі мынада: қылмыстың түріне байланысты жалпы субъектілер орындаушы емес, ұйымдастырушы, айдап салушы және көмектесуші ғана бола алады. Қылмысты біреу арқылы орындау (зиян келтіру), яғни субъектіге бұрыннан белгілі адамның қолымен жасағанда кейбір мән-жайларға байланысты (арнайы сипатының жоқтығына, есі дұрыс еместік немесе қылмыстық жауапқа тартуға жасының толмағандығы, психикалық мәжбүрлеудің нәтижесі, аса қажеттілік жағдайға келтіру, ниеттің жоқтығы) осы қылмысты орындаушы ретінде қылмыстық жауапқа тартылмайды. Қылмыс жасауды ұйымдастырған немесе оның орындалуына басшылық еткен адам, сол сияқты ұйымдасқан қылмыстық топ немесе қылмыстық қауымдастық (қылмыстық ұйым) құрған не оларға басшылық еткен адам ұйымдастырушы деп танылады (ҚР ҚК 28-бабының 3-бөлігі). Ұйымдастырушы - бірлескен қылмыстық әрекеттің ең қауіпті де қатерлі қатысушысы. Ұйымдастыру әрекеті қылмыстық қауымдастық шеңберінде де, сондай-ақ жекелеген қылмыстар жасауда да болуы мүмкін. Объективтік жағынан қылмыстық қауымдастықты

ұйымдастырушының нақты бір белгілермен сипатталады. Ұйымдастырушы қылмыстық қауымдастық құрудың бастамашысы болып қана қоймай, адамдарды өзінің беделімен немесе басқа да әдістермен соған кіруге итермелейді, ұйым мүшелерінің арасындағы қарым-қатынас түрлерін қалыптастырады, бір сөзбен айтқанда қылмыстық ұйымға жағдай жасайды. Ұйымдастырушы қылмыстық әрекеттің жоспарын жасайды, оны орындаудың әдіс-тәсілдерін ойластырады, қауымдастық мүшелерінің атқаратын міндеттерін белгілейді, яғни ұйымның қылмыстық әрекет жасау дайындығына жетекшілік етеді. Ең соңында ұйымдастырушы ұйым мүшелерінің қылмыстық қол сұғушылық жасау кезіндігі әрекеттеріне тікелей басшылық жасайды. Адамды ұйымдастырушы деп тану үшін оның ұйымдастыру әрекетті түрлерінің бәрін орындауы міндетті емес, керісінше оның біреуі де жеткілікті. Қылмысты ұйымдастыру әрекетті қашанда белгілі бір қылмыстық ниетпен жүзеге асырылады. Ұйымдастырушы топтың мақсатын, оған жетудің жолдарын ұтынады, оның әрекетінің нәтижесінде қылмыс болатынын болжап біледі және соны тілейді. Ұйымдасқан топты немесе қылмыстық қауымдастықты (қылмыстық ұйым) құрған не оларға басшылық еткен адам Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінің тиісті баптарында көзделген жағдайларда оларды ұйымдастырғаны және басшылық жасағаны, сондай-ақ қылмыстар оның қаскүнемдік ниетімен қамтылса, ұйымдасқан топ немесе қылмыстық қауымдастықтың (қылмыстық ұйымның) жасаған барлық қылмысы үшін жауапқа тартылуға тиіс. Ұйымдасқан топтың немесе қылмыстық қауымдастықтың (қылмыстық ұйымның) басқа қатысушылары Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінің тиісті баптарында көзделген жағдайларда оларға қатысқаны үшін, сондай-ақ өздері дайындауға

немесе жасауға қатысқан қылмыстар үшін қылмыстық жауапқа тартылуы тиіс (ҚР ҚК 31-бабының 5-бөлігі). Сөйтіп, Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 31-бабының 6-бөлігіне сәйкес ұымдасқан топ құру Ерекеше бөлімнің баптарында көзделмеген жағдайларда оны жасау үшін құрылған қылмыстарға дайындалғаны үшін қылмыстық жауаптылыққа әкеліп соғады. Басқа адамды азғыру, сатып алу, қорқыту жолымен немесе өзге де жолмен қылмыс жасауға көндірген адам айдап салушы деп танылады (ҚР ҚК 28-бабының 4-бөлігі). Айдап салушы орындаушыны айдап салуымен өзі де осы қылмысқа қатысты деп саналады. Кімде кім азғырумен бірге өзі қылмысқа тікелей қатысатын болса, ал оның әрекеті орындаушы ретінде жауапқа тартылуы тиіс, ал қылмыс жасауға басқа біреуді итермелеуі қылмыс жасауға қатысының дәрежесін сипаттайтын іс жүзіндегі мән-жайлар ретінде бағаланады. Объективтік жағынан алғанда айдап салушылық ең әуелі біреуді біреу азғыру, яғни орындаушының белгілі бір қылмыс жасауға объективті түрде бағытталған құлшынысымен сипатталады. Айдап салу қашанда әрекетпен көрінеді. Көп жағдайда азғырушылықтың өзі әрекетсіздікпен көрініп-ақ қылмыстың жасалуына себепкер болады, бірақ әрекетсіздікпен қылмыс жасауға итермелеу мүмкін емес. Азғырушының әрекеті мен қылмысқа қатысушылардың бірлескен әрекетінің соңғы нәтижесінің арасындағы себепті байланыс айдап салушылықтың қажетті белгілері болып саналады. Айдап салуда зиян келтіру процесінің соңғы нүктесі азғырушының айдап салу әрекеті болып саналады, басқаша айтқанда зиян келтіру азғырушының орындаушының еркі мен санасына әсер етуімен басталады. Оның алғашқы нәтижесі орындаушының белгілі бір қылмыс жасау батылдығының өршуі болып есептеледі. Одан кейін айдап салудағы зиян келтірудің

келесі буыны орындаушының қылмысты орындауға бағытталған әрекеті немесе әрекетсіздігі келеді. Осындай жолмен жауаптылықтың объективті алғы шартын белгілейтін азғырушының әрекеті мен нақты қоғамға қауіпті нәтиженің арасындағы себепті байланыс анықталады. Айдап салушылық қылмыс жасауға итермелеумен көрінеді. Бұл жерде айдап салуға байланысты қылмыстық ойдың авторы азғырушының өзінің болғаны немесе үшінші басқа біреудің болғаны бәрібір. Қылмыс жасауға итермелейтін әрекеттер әртүрлі болуы мүмкін. Олар - параға сатып алу, қорқыту, өтініш жасау және басқалары. Азғырушының әрекеті орындаушының бір немесе белгілі қылмыс жасауға деген батылдығын қоздыруға бағытталады. Біреудің біреуге кері әсер етуі, опасыздық сезімін қоздыру, әлденеге ұмтылу сияқты жалпы бұзықтық жасау деп аталатын әрекеттер белгілі бір дәрежеде ерекше қылмыс үшін қылмыстық жауаптылыққа жеткізеді, бірақ осының бәрінің егер тіпті жалпы бұзақылық немесе кері әсер етудің нәтижесінде қылмыс жасаған болса айдап салудың белгісіне сәйкес келмейді. Субъективтік жағынан қарағанда айдап салушылық қасақаналықпен жасалады. Азғырушы өзінің әрекетінің және оның зардаптарының қоғамға қауіпті сипатын болжап біледі. Ол өзінің әсер етуімен мұндай батылдыққа баратынын тілейді және саналы түрде соған жол береді. Кеңестерімен, нұсқауларымен, ақпарат, қылмысты жасайтын қару немесе құралдар берумен қылмысты жасауға кедергілерді жою-мен қылмыстың жасалуына жәрдемдескен адам, сондай-ақ қылмыскерді, қаруды немесе қылмыс жасаудың өзге құралдарын, қылмыстың ізін не қылмыстық жолмен табылған заттарды жасыруға күні бұрын уәде берген адам, сол сияқты осындай заттарды сатып алуға немесе өткізуге күні бұрын уәде берген адам көмектесуші деп табылады. Көмектесуші

орындаушыға көмектесе отырып, қылмыстық заңмен қорғалатын нақты бір қоғамдық қатынасқа қол сұғады және нақ осы мән-жайлар жасалған әрекеттің қоғамға қауіптілігін анықтайды. Әрбір жағдайда көмектесуші әрекетінің қоғамға қауіптілік дәрежесі, біріншіден, қол сұғушылыққа ұшыраған қоғамдық қатынастың сипатына, екіншіден қылмыс нәтижесіне жету үшін көрсетілген көмектің мәніне байланысты. Қоғамдық қауіптілігі онша емес қылмыс жасауға көрсетілген аздаған көмек айдап салу белгілерін тудырмайды. Өйткені мұндай жағдайда қылмыстық әрекеттің материалдық мазмұны - қоғамдық қауіптілігі болмайды. Заңмен белгіленген көмек көрсету әдістерінің түрлері толып жатыр. Жалпы алғанда көмек көрсету мынадай жолдармен жүзеге асырылуы мүмкін:

-кеңес беру;

-нұсқау беру;

-құрал-сайман тауып беру;

-кедергілерді жою;

-қылмыскерді, қылмыс қаруы мен құрал жабдықтарын, қылмыстың ізін немесе қылмыстық жолмен алынған заттарды жасыруға уәде беру;

- белгілі бір қажетті заттарды тауып беру немесе өткізу.

Қылмыс жасағанға дейінгі кедергілер болдырмау мен ешкімге білдіртпеу жөніндегі уәде орындаушының батылдығын арттыра түседі. Сонымен бірге бұл уәденің өзі де көмек көрсету ретінде қаралуы тиіс. Өзінің әдіс-тәсілдеріне қарай көмек көрсету күш-қимылмен және оймен көмек көрсету болып бөлінеді.

Күш-қимылмен көмек көрсету қылмыс жасауға қажетті материалдық жабдықтар тауып беру мен кедергілерді жою арқылы жүзеге асырылады. Мысалы, кісі өлтіру немесе қарақшылықпен кісі тонау үшін қару-жарақпен, көлік құралдарымен қамтамасыз ету. Оймен көмек көрсету орындаушыға ақыл-кеңес пен нұсқаулар

беру арқылы жүзеге асырылады. Мысалы, кісі өлтіру үшін қару-жарақты қайдан алу, ұрлық жасау үшін қоймаға қалай кіру.

Сонымен бірге орындаушының батылдығын арттыру үшін оны қолпаштайды. Оймен көмек көрсету көп ретте қылмыс жасауға дейін қылмыскерді немесе оның ізін жасыруға, дайындалып жатқан қылмысты ешкімге білдіртпеуге немесе оның кедергілерін болдырмау жөнінде уәде беру жолдарымен атқарылады. Көп жағдайда күні бұрын берілген уәденің орындалу орындалмауы ескерілмей, сол уәде берудің өзі ғана ескерілетін жайлар да болады.

Уәдені орындамау - бас тарту. Мысалы, қылмыс жасалғаннан кейін қылмыскердің кім екенін жасырып айтпау жаза тағайындау кезінде ескеріледі, бірақ қылмысқа қатысушылықты жоймайды. Оймен көмек көрсету белгілі бір әрекет жасаумен, ал күш-қимылмен көмек көрсету әрекетсізде болу мүмкін (мысалы, өзініңқұқықтық міндетіне байланысты қылмысты болдырмау үшін әрекет жасамай-ақ әрекетсіздікпен жасалатын қылмыстың алдындағы кедергіні жояды). Көмек қашанда белгілі бір адамның немесе топтың қылмыстық әрекеттеріне көрсетіледі. Ол тек орындаушыға ғана емес, ұйымдастырушыға, азғырушыға және көмектесушінің өзіне де көрсетілуі мүмкін.

Айдап салу сияқты көмек көрсету де белгілі бір қылмысқа ғана қатысты болуы мүмкін. Бұл жерде көмектесушінің нақтыбелгілермен емес, жалпылама бейнеленетін қылмысқа көмек көрсетуі де жеткілікті.

Көмектесуші өзінің әрекеттерімен орындаушының қылмыс жасауына нақты мүмкіндік туғызады. Осылайша көмектесушінің де әрекеті қоғамға белгілі бір дәрежеде қауіп туғызатын жалпы себептер қатырына енеді.

Көмектесушінің келтірген қоғамға қауіпті нәтижесі оның жауапкершілігінің алғы шарттарының бірі болып саналады.

Көмектесушінің әрекеті мен қылмыстық нәтиженің арасындағы себепті байланыс жөніндегі талап сол көмектесу әрекетінен, сондай-ақ қатысудан да, сол сияқты қылмыстық әрекеттерден тысқары қойылады.

Сондықтан да көбінесе жасырушылық жөніндегі күні бұрынғы берілген уәде көмектесу ретінде қаралмайды.

Адамды көмектесуші деп тану үшін осы адамның әрекеті мен орындаушының жасаған қылмысының арасындағы себепті байланыстарды ғана анықтап қоймай, орындаушының қылмыс жасауға бағытталған ниетін де анықтау қажет. Орындаушыға абайсыздықта көмектесу көмек көрсетудің қылмыстық құрамын құрамайды.

§4. Қылмыстық құқықбұзушылыққа қатысушылардың жауаптылығы

Қылмысқа қатысқаны үшін жазаны жекелеу қағидасы қылмыстық заңның жалпы ережелеріне (ҚР ҚК 52-бабы) және ҚР ҚК 29-бабын арнайы талаптарына негізделеді. Қылмыс жасауға қатысу дәрежесі мен сипаты - қатысудың өзіне тән ерекшеліктерін көрсететін объективті санат (категория).

Қатысудың үлкен немесе аз дәрежесі қылмыстық нәтижеге жету үшін қатысушының іс-әрекетінің мәніне байланысты.

Қатысу сипаты - бірлесіп жасалған қылмысқа әрбір қатысушының қосқан үлесінің сипаты. Ол сонымен бірге қылмыс жасауға қатысу дәрежесі және басқа да мән-жайлар ретінде анықталады. Мысалы, өзінің рөлін атқарудағы табандылығы, қатысушылар арасындағы

алатын орны (бағыныштылығы), жасының толмағандығы, т.б.т. Қылмыс жасауға қатысушылардың әрқайсысының қатысу дәрежесі мен сипатына баға беру қылмыстың қандай нысанында орындалғанына қарамастан барлық жағдайдағы қылмыс үшін жауаптылықты жекелеу үшін қажет.

Қатысудың дәрежесі мен сипаты айтарлықтай мөлшерде әрбір қатысушының атқарған рөліне қарай анықталады. Ұйымдастыру әрекеті мен айдап салудың айтарлықтай қауіптілігі бар.

Ал керісінше көмектесу көптеген жағдайда орындауға қарағанда мейілінше жеңілдеу жаза иеленеді.

Қатысушыларға тағайындалатын жазаны анықтайтын әрбір нақты жағдайда жеңілдететін және ауырлататын мән-жайларды ескеріп, жазаны жекелеудің жалпы және арнайы шегін пайдаланған жөн. Қатысу дәрежесі мен сипаты негізінен әр қатысушының атқарған рөлімен анықталады. Ең үлкен қауіп-ұйымдастырушылық қызмет және арандату. Көмек, керісінше, көп жағдайда орындаудан гөрі жеңілдірек жазаға әкеледі.

Бірлесіп орындаушылар ҚР ҚК 28-бабына (ҚР ҚК 29-бабының 2-бөлігі) сілтеме жасамай, өздері бірлесіп жасаған қылмыстық құқық бұзушылық үшін ҚК-нің сол бабы бойынша жауап береді. Егер орындаушы қылмысты өзіне байланысты емес мән-жайлар бойынша соңына дейін жеткізбесе, ұйымдастырушы, көмекші көмекші қылмыс жасауға дайындалуға немесе оған оқталуға қатысқаны үшін жауап береді.

Қылмысқа дайындалғаны үшін өзіне тәуелді емес мән-жайлар бойынша басқа адамдарды осы әрекетті жасауға көндіре алмаған адам да қылмыстық жауаптылықта болады (ҚР ҚК 29-бабының 4-бөлігі). Егер қылмыстық құқық бұзушылық субъектісі болып табылмайтын, ҚК-нің Ерекше бөлігінің тиісті бабында

арнайы көрсетілген, осы бапта көзделген іс-әрекетті жасауға қатысқан адам осы қылмыстық құқық бұзушылық үшін оны ұйымдастырушы, айдап салушы не көмекші ретінде қылмыстық жауаптылықта болса (ҚР ҚК 29-бабының 5-бөлігі). Жазаны анықтаудың әрбір нақты жағдайында серіктестер жеңілдететін және ауырлататын жағдайларды ескеріп, жазаны дараландырудың жалпы және арнайы критерийлерін қолдануы керек.

§5. Қатысу туралы ілімнің арнайы мәселелері

Ұйымдастырушы, айдап салушы және көмектесуші бәрі де орындаушы жасаған қылмыс үшін жауапты. Сондықтан да барлық орындаушы жасаған қылмысқа тән объективтік мән-жайлардың бәрі де басқаларға да тән болады. Қылмысқа қатысушының басқа қатысушылардың ойында болмаған қылмысты жасауы оның шектен шығушылығы деп танылады. Шектен шығушылық үшін басқа қатысушылар қылмыстық жауаптылыққа тартылмайды (ҚР ҚК 30-бабы). Орындаушының шектен шығушылығы дегеніміз басқа қатысушылардың ойында болмаған қылмысты жасауы.

Қатысушылардың әрқайсының жауаптылығы жасалған қылмысқа қатысушының соңғысының ниетіне байланысты болғандықтан орындаушының шектен шығушылығына байланысты жауаптылықты басқа қатысушыларға артылмауы мүмкін.

Осыған байланысты айдап салушы немесе көмектесуші тек жасалған ұрлыққа ғана жауапты, ал осы ұрлықта орындаушы кісі өлтіріп алса, бұл әрекет айдап салушы мен көмектесушінің ойында болмағандықтан оған орындаушы ғана жауапты болады.

Қылмысқа қатысушылардың басқаларының ниетінде болмай орындаушының қана ниетінде болған сараланатын мән-жайлар (қылмыс жасау әдісі қылмыс орны және басқалар) жекелеген қатысушылардың кінәсінде бірдей қолданылмайды.

Орындаушы бастаған қылмысты жасаудан өз еркімен бас тартқан жағдайда оған деген жауаптылық тек сол жасаған әрекеті үшін ғана артылады. Жекелеген қатысушылар мұндай жағдайда қылмыс жасауға дайындық үшін ғана жауап береді. Ұйымдастырушының, айдап салушының, көмектесушінің өз еріктерімен бас тартуларына байланысты Қылмыстық кодекстің 26-бабының 3-бөлігінде былай делінген: "Қылмысты ұйымдастырушы мен қылмысқа айдап салушы, егер ол адамдар мемлекеттік органдарға хабарлаумен немесе өзге де қолданылған шаралармен орындаушының қылмысты ақырына дейін жеткізуіне жол бермесе, қылмыстық жауапқа тартылмауға тиіс.

Егер орындаушы қылмысты аяқтағанға дейін оған күні бұрын уәде берген жәрдемнен бас тартса немесе көрсетіліп үлгерген көмектің салдарын жойса, қылмысқа көмектесуші қылмыстық жауапқа тартылмауға тиіс" Орындаушының немесе қылмысқа айдап салушының өз еркімен бас тартуы қылмыстың нәтижесін болдырмауға бағытталған құлшыныспен көрінуі тиіс. Мысалы, айдап салушы орындаушыны қылмыс жасамауға көндіреді және адамды өзіне төнген қауіп туралы ескертіп, қылмысты болдырмауға әрекеттенеді немесе орындаушының дайындығы жөнінде тиісті органдарға хабарлайды.

Айдап салушының өз еркімен бас тартуы әрекетпен немесе әрекетсіздікпен көрінуі мүмкін.

Егер ҚР ҚК 26-бабының 3-бөлігінде көрсетілген ұйымдастырушының немесе айдап салушының әрекеттері орындаушының қылмыстық құқық

бұзушылықтың алдын алуға әкеп соқпаса, онда олар қабылдаған шараларды сот жаза тағайындау кезінде жеңілдететін мән-жайлар деп тануы мүмкін (ҚР ҚК 26-бабының 4-бөлігі).

§6. Қылмысқа жанасу

Қатысу ұғымында қатысушылардың әрқайсысы орындаушының қылмыс жасауына саналы түрде көмек көрсетуі тиіс. Жасалған немесе жасалып жатқан қылмысқа нақты бір әрекетімен көмек көрсетпей-ақ жақынырақ жұғысу қылмысқа жанасу деп аталады.

Жанасу жасыру, хабарламау және көрмегенсу түрінде байқалады. Күні бұрын уәде етпеген жасырушылық өзінің заңдық қасиетіне қарай жасалған қылмысқа әділ сот жүргізуге қарсы шығушылықпен көрінетін қоғамға қауіпті әрекет болып саналады. Өзінің объективті қасиеттеріне қарай жасырушылық қылмыскердің өзін немесе қылмыс жасауға қолданған құралдары мен жабдықтарын немесе қылмыстың іздерін, қылмыстық жолмен алынған заттарын жасырумен көрінеді.

Жасырушылық белсенді әрекетпен көзге түседі. Осынысымен ол басқаларға айтып жеткізбеушілігімен де ерекшеленеді. Жасырушылық әдетте кінәлі қылмыс жасағаннан кейін ғана іске кіріседі, осыған қарап оны орындаушының қылмыс жасауына көмегі тиді деп және осы тұрғыда оның себепті байланысы бар деп айтуға болмайды.

Тек жасыру жөнінде уәде берген ретте ғана оны көмек көрсетті деп қарауға болады. Уәде бергенде ғана жасырушылық қылмыс жасауға көмектесті және оның себепті байланысы бар деп айта аламыз. Жасырушылық болуы үшін қылмысты ашу немесе қылмыскерді іздеп

табу жолында қиыншылықтар тудыратын әрекеттер болуы қажет.

Жасырушылықта адамның белгілі бір қылмысты жасыруға бағытталған әрекетіндегі ниетін анықтау қажет.

Ниеттің элементі ретінде жасырушының болжауында мыналар болуы тиіс:

а) қылмыскерді немесе қылмыс жасауда пайдаланған қару мен құралдарды немесе қылмыс іздерін, қылмыстық жолмен алынған заттарды жасыруын ұғынуы;

б) қандай қылмысты жасырып отырғанын ұғынуы.

Адам өзінің ниетіндегі қылмысты жасырғаны үшін ғана жауап береді. Жасырушылықтың құрамы үшін адам өзінің әрекетімен қылмыскерді немесе қылмыс жасауда пайдаланған қару мен құралдарды немесе қылмыс іздерін, қылмыстық жолмен алынған заттарды жасырып отырғанын ұғынғаны қажет. Сондықтан ұрланған мүлікті жасырғаны үшін жауапқа тарту үшін жасырушы жасырып отырған заты шынында ұрланғаны жөнінен хабардар екенін анықтау керек. ҚР Қылмыстық кодексінде дайындалып жатқан немесе жасалған қылмысты хабарламағаны үшін жауаптылық белгіленген.

Хабарламау қылмысқа қатысу (көмектесу) болып саналмайды, өйткені ол қылмыс жасауда нақты әрекетпен көрінбейді және көмектеспейді де. Тек күні бұрын уәде берген жағдайда хабарламау жасалған қылмыспен себепті байланыста болады, сондықтан оны жеке көмек беру түрінде қылмыс жасауға қатысты деп қарауға болады. Хабарламау жасырушылықпен жақын жанасады, сондықтан осы ұғымдардың арасын айырып тұратын белгілерді көрсету қажет.

Хабарламаудың жасырудан айырмашылығы ол әрекетке мүлдем араласып қатыспайды. Ал жасырушылық қашанда көзге көрінетін немесе сезілетін әрекеттерімен қылмысқа араласады (мысалы, қылмыскерге жасырынатын орын тауып беру, жасалған қылмыстың ізін құртып жіберу, қылмыстық жолмен алынған заттарды жасыру, тағысын тағылар). Тиісті бір қылмысты қасақана хабарламағаны үшін қылмыстық жауаптылық қолданылуы мүмкін.

Хабарламауға байланысты жауаптылықты айтқанда қылмыстық заң әсіресе шындығында дайындалып жатқан немесе жасалып жатқан қылмыс белгілі болғанда қатаң қарайды. Бұл жерде адамның сана-сезімінің кемдігі ғана кінәлілікті жеңілдете алады. Егер дайындалып немесе жасалып жатқан қылмысты білген адам осы жөнінде тиісті органдарға (анықтау, полиция, прокуратура, тергеу органдарына) немесе бұл хабарды осы органдарға жеткізеді деген орындарға хабарлаған болса, хабарламау қылмысының құрамы жоқ деп есептеледі. Көрмегенсу адамның болып жатқан қылмысқа кедергі жасамай немесе басқа да шара қолданбай көрмеген болуы. Жалпы тәртіп бойынша көрмегенсуге де қылмыстық жауаптылық қолданылады. Көрмегенсу жөнінде күні бұрын уәде беру орындаушының белгілі бір қылмыс жасауына мүмкіндік береді.

Мұндай көрмегенсудің қылмыстық әрекетпен себепті байланысы бар. Ол үшін қылмыстық әрекетке қатысты деп қылмыстық жауапқа да тартуға болады. Орындаушының қылмысы жөнінде күні бұрын уәде беріп көрмегенсу хабарламау ұғымымен бірдей саналып, хабарламауға қолданылатын жауаптылық қолданылады.

Қылмыстың болатынын ескертуге тиісті адам, егер салақтығынан оны болдырмауға тиісті шара қолданбай, әрекетсіздігімен оған жол беріп алса,

белгіленген тәртіптің субъективті себептеріне байланысты ол қылмысқа қатысушы, хабарламаушы деп саналмайды. Бірақ мұндай жағдайда лауазымды адам көрмегенсіп қылмысқа жол берсе, ол тиісті лауазымдық қылмысы үшін немесе лауазымды қылығы үшін жауапқа тартылады.

1. **Баймурзин Г. И.** Ответственность за прикосновенность к преступлению. – Алма-Ата, 1968.
2. **Джекебаев У. С.,** Вайсберг Л. М., Судакова Р. Н. Соучастие в преступлении. – Алма-Ата, 1981.
3. **Иванов Н. Г.** Понятие и формы соучастия в советском уголовном праве. – Саратов, 1991.
4. **Лопашенко Н.А.** Уголовное право. Общая часть. Преступление: акад. курс: в 10 т., Т 9: Соучастие в преступлении/ под ред. Н.А. Лопашенко. - М.: Юрлитинформ, 2016.- 528 с.
5. **Савельев Д. В.** Соучастие в преступлении. Преступная группа: учебное пособие для вузов / Д. В. Савельев. — 2-е изд., перераб. и доп. — Москва: Издательство Юрайт, 2020. — 133 с.

XIV-тарау. Қылмыстық құқық бұзушылықтардың көптігі

§1. Көптілік ұғымы

Қылмыспен күрес тәжірибесі көрсеткеніндей қылмыстың біраз түрлері бірінші рет жасалып отырған жоқ көрінеді. Көптеген жағдайда қатарынан бірнеше зардап келтіретін қылмыстар болып жатады. Сонымен бірге бір қылмыстық әрекеттің өзі бірнеше қылмыс құрамына ие болуы мүмкін. Осы сияқты қылмыстың көптілігікеңіндегі мәселелер де туындап, соған орай оларға деген жауаптылықтар да қарастырылып жатады.

Міне осындай мәселелерді шешуде заң ерекеше орын алады. Олай болмаса, заңмен тосқауыл қойылмаса қылмыстық құқықбұзушылықтардың көптігі арта түсіп, қоғамға деген қауіпті де молайта түсетіні белгілі. Қылмыстық құқық теориясында қылмыстық құқықбұзушылықтардың көптігі өз алдына бір бөлек институт атанып, Қылмыстық кодекстің Жалпы бөлімінің тиісті бөлімдерінде қаралады.

Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңдарында Қылмыстық құқық бұзушылықтардың көптілігінің мынадай түрлері қарастырылған: қылмыстың бірнеше мәрте жасалуы (12-бап), қылмыстардың жиынтығы (13-бап), қылмыстардың қайталануы (14-бап).

Қылмыстың көптілігін адамның сотталған-сотталмағанына қарамастан, екі және одан да көп қылмыс жасаған, сондай-ақ егер кемінде екі соттылығының заңдық зардаптары жойылмаған болса не қылмыстық қудалауға процессуальдық кедергі болмаған жағдайда анықтауға болады.

Қылмыстық құқық бұзушылықтардың көптігі әлеуметтік-құқықтық ұғым. Оның қызметі бір адамның

бір емес бірнеше рет жасауымен көрінетін қылмыстың ерекше түрлерінің бар екендігін білдіруге бағытталған. Сондай-ақ, қылмыстың көптілігі осындай әлеуметтік-құқықтық мазмұнмен шектеліп қана қоймайды.

Ол өз алдына бір бөлек қылмыстық-құқықтық институт. Оның мазмұны адамның екі немесе одан да көп қылмыс жасаған жағдайда жауаптылықтың шарттарын, шегін және тәртібін реттейтін қылмыстық құқықтың жалпы бөлімінің нормаларының жиынтығын құрайды.

Қылмыстық құқық бұзушылықтардың көптігі абстракциялық жоғары дәрежелі әлеуметтік-құқықтық ұғым болып саналады. Ол бірнеше қылмыс жасаған адамның қылмыстарының әрбір нақты мән-жайларын жекелеген ерекшеліктерін ашып жатпайды. Бұл ұғым қарастырылатын қылмыс түрлеріне тән танымның нәтижесі болып саналады. Қылмыстың көптілігі әлеуметтік құбылыс ретінде адам бір емес одан да көп қылмыс жасағанда әртүрлі жағдайда көрінеді. Бұл жағдай тек олардың ерекшеліктеріне тән қасиеттерімен сипатталады.

Көптілікті қылмыстық заңмен қарастырылған құрамында бір ғана қылмыс құрамы бар қоғамға қауіпті әрекет болып саналатын жеке қылмыстан айыра білу керек. Жеке қылмыс жай және күрделі болып бөлінеді. Жай жеке қылмыс бір ғана әрекеттен немесе әрекетсіздіктен (формальды құрамы болғанда) немесе қоғамға қауіпті зардаптары бар әрекеттен немесе әрекетсіздіктен (материальдық құрамы болғанда) тұрады. Күрделі жеке қылмысқа мыналар жатады: объективтік жағы екі әртектес әрекеттерден тұратын қылмыс; қосымша ауыр зардаптарымен сараланатын қылмыс (мысалы, мұндай әрекеттерге ерекше ауыр зардаптары бар зорлау жатады); құрамдас, ұзаққа созылған және жалғасқан қылмыс. Жеке қылмыстық

әрекет өзінің объективті белгілеріне (әрекетпен зардап сипатына) қарай мейілінше әралуан болады.

Кейбіреуі былай қарағанда қарапайым жекелігін анықтағанда күдік туғызбайды. Мысалы, адам жәбірленушінің сөмкесінен ақша салған күмәжнегін ұрлап алады немесе адам мас күйінде машина айдап, адамды басып кетеді, ал машинаның астында түскен адам жарақаттан қайтыс болады. Міне, осы мысалға келтірілген жағдайлардағы жасалған қылмыстардың жекелігі ешқандай күмән келтірмейді. Олар жасалған әрекет пен келтірілген зардаптың жалғыздығымен анықталады. Мұндай тектегі қылмыстар қылмыстық құқық теориясында жай қылмыс деп аталады. Құрамдас қылмыс егер жеке-жеке алып қарағанда әрқайсысы дербес жай қылмысты көрсететін екі немесе одан да көп қылмыстан құралады, мысалы, қарақшылық. Күрделіге белгілі бір кезең ішінде үздіксіз жасалатын ұзаққа созылған деп аталатын қылмысты жатқызуға болады.

Кінәлінің заңның қылмыстық қудалау жолы қарастырылған міндеттерін орындамауымен байланысқан әрекеті немесе әрекетсіздігі ұзаққа созылған қылмыс деп танылады. Ұзаққа созылған қылмыс болып оқ-дәрімен атылатын қарулы заңсыз сақтау, жетімдер ақысын төлеуден қасақана бас тарту, әскерге шақырылудан бас тарту, біреудің бостандығын заңсыз шектеу және басқалар саналады. Ұзаққа созылған қылмыс қанша уақытқа созылса да оны бір ғана қылмыс деп қарау керек, ал жаңадан жасалған әрекет немесе әрекетсіздік ұзаққа созылған қылмыстың сол әрекетінің немесе әрекетсіздігінің бір буыны деп қаралады. Сот тәжірибесінде ортақ бір мақсатқа бағытталған және өз-жиынтығымен жеке бір қылмысты құрайтын бір-біріне жақын әрекеттерден қалыптасқан қылмыстар жалғасқан қылмыс деп жалғасқан қылмыстың ерекшеленетін қасиеті, ол жеке дербес қылмыс болып сипатталмайтын

жалпы әрекеттердің өзіндік кезеңдерімен және буындарымен үздіксіз жасалады. Жалғасқан қылмыстың жекелеген бөліктері дербес қылмыс сипатына ие болмаса жеке сараланбайды, жиынтығына қарай бір ғана қылмыс ретінде қарастырылады. Жалғасқан қылмыс бір-біріне жақын әрекеттерден құрылатын болғандықтан қылмыстың жиынтығынан айыру оңай.

Оны бірнеше мәрте, жүйелі түрде жасалатын және кәсіпке айналған қылмыстардан айыру қиынырақ соғады. Бірнеше мәрте және жүйелі жасалатын қылмыстар да бір-біріне жақын әлденеше қылмыстардан құралатындығымен сипатталады, бірақ олардың әрқайсының өзіндік сипаттары бар.

Бірнеше мәрте, жүйелі түрде жасалатын және кәсіпке айналған қылмыстарды жалғасқан қылмыстан айырудың күрделілігі - олардың сырт белгілерімен өзара ұқсас келетіндігінде. Қылмыстың көптілігі әлеуметтік құбылыс ретінде адамның біреуден артық қылмысымен әртүрлі жағдайда көрінеді. Бұл жағдайлар өзіне тән ерекшеліктерімен сипатталып, қылмыстық-құқықтық заң нормаларымен бекітілген әлеуметтік-құқықтық ұғымға ие болады.

Сөйтіп, қылмыстың көптілігі жалпы сипаттағы ұғым ретінде қылмыстық әрекеттердің көптілігінің жекелеген нысандарын көрсетуге қызмет ететін заңдық ұғымдар екенін жоққа шығармайды, керісінше солай деп ұйғарады.

Міне, сондықтанда қылмыстық әрекеттің көптілігінің көрінуінің нақты нысандары мен тиісті қылмыстық құқықтық нормалары туралы зерттеу туралы мәселе қойылып отыр. Қылмыстың көптілігінің көріну нысандары туралы мәселе қылмыстық құқық теориясында әрқилы қозғалып жүр. Біз үшін қылмыстың көптілігі нысандарын бөліп көрсетудің негізі ретінде заңдық белгілер емес (жасалған әрекет Қылмыстық

кодекстің бір немесе бірнеше бабымен сараланып, адам сотталды немесе басқаша жаза алды) қылмыс жасаған кездегі субъектінің мінез-құлқын сипаттайтын: әсіресе, қылмысты қайталау кезінен бастап қылмыстың көптілігімен жанасатын әлеуметтік белгілері алынуы тиіс сияқты.

Қайталанумен жалғасқан көп қылмыс жасағанда кінәлінің сана-сезімінде әлеуметтік пайдалы және әлеуметтік қауіпті себептердің тартысы пайда болады. Осы құқыққа қайшы әрекеттердің пайда болуының өзі көп ретте әлеуметтік қауіпті себептердің әлеуметтік пайдалы себептерден асып түсіп жататындығын байқатады. Бұл мән-жайлар кінәлінің бойындағы әлеуметтік зиянды қоғамға қарсы көзқарасты оны қоғамдық қауіпті әрекетке жетелейтіні сөзсіз.

Әлеуметтік қауіпті және әлеуметтік зиянды себептердің тартысымен өтетін қайталау идеялық ұғымдар жиынтығын қамтығын көп қылмыс жасауда бір-біріне сәйкес келмеуі мүмкін. Мұндай тұжырымдау мынадай қорытындыға әкеледі: қылмыстың көптілігі қылмыстың қайталануы және қылмыстың идеялық жиынтығы деген екі негізгі нысанда көрініс табады. Қылмыстың көптілігінің көрінуінің негізгі нысандарының бір ретіндегі идеялық жиынтық қылмыстың қайталануы сияқты негізгі нысанға қарағанда сирек кездеседі.

Бірақ қылмыстың идеялық жиынтығының мұндай аз кездесуі оның атқарар рөлін ешқандайда кемсітпейді. Қылмыстың қайталануы мен идеялық жиынтығы бірдей дәрежелі қорытындыдағы заңдық ұғымға, бір сыныптағы заңдық санатқа жатқызылуы тиіс.

Өз кезегінде қылмыстың қайталануы мен идеялық жиынтығы сот тәжірибесінде, қылмыстық құқық теориясында қолданыс тауып, тиісті ұғымдарға ие болады.

§2. Қылмыстық құқықбұзушылықтардың бірнеше рет жасалуы және оның түрлері

Қылмыстық құқық бұзушылықтардың бірнеше рет жасалуы ҚК-нің Ерекше бөлігінің бір бабында немесе бөлігінде көзделген екі немесе одан да көп әрекеттерді жасау деп танылады. Қылмыс пен қылмыстық теріс қылық бір-бірімен қайталанбайды (ҚР ҚК 12-бабының 1-бөлігі). Қылмыстық құқық бұзушылықтардың бірнеше рет жасалуы екі немесе одан да көп бірдей қылмыс жасаған кезде ғана орын алуы мүмкін. Бұл қайталанудың қайталанудан айырмашылығы, өйткені соңғысы екі немесе одан да көп біртекті қылмыстарды құра алады.

Қылмыстың жүйелілігі - бұл қылмыстық әрекетті үш немесе одан да көп жасауға ұйғарылған қайталанудың таза түрі. Қайталану сияқты жүйелілік те бір-біріне жақын қылмыстар жасаумен көрінеді. Дегенмен, жүйеліліктің негізгі белгісі қылмыстық әрекеттің саны емес, қылмыстық мінез-құлықтың қоғамға қауіптілік бағытының сипаты болып саналады.

Кәсіпке айналған қылмыс жасау заңда тура көрсетілгеніндей пайда табу үшін жасалады. Жүйелілік қылмыстық кәсіп сияқты қылмыстық мінез-құлықтың бір бағытындағы үш немесе одан да көп қылмыс жасаумен сипатталады. Аталған ұғымдардың ұқсастықтары осында.

Алайда, кәсіпке айналған қылмыста кінәлі адам қылмыстық әрекетінің нәтижесінде өзінің күнкөрісі үшін негізгі немесе қосымша көз болып саналатын белгілі бір пайда табуы тиіс.

Қайталану, жүйелілік және қылмыстық кәсіп Ерекше бөлімнің баптарымен саралаушы белгілер ретінде көзделгенде ғана қылмыстың көптілігі мәніне ие бола алады. Бірнеше рет, жүйелілік және қылмыстық балық аулау қылмыстардың көптігі тек белгілі бір

бөлімнің баптарында біліктілік белгілері ретінде қарастырылған кезде ғана маңызды болады. Егер олар негізгі құрамның белгілері ретінде әрекет етсе, көптік жоқ. Мұндай қылмыстарда неодность, жүйелілік және қылмыстық балық аулау қылмыстық жауаптылықтың қажетті шарттары болып табылады, ал мұндай әрекеттерді жасаудың жекелеген жағдайлары тек әкімшілік жауапкершілікке немесе тәртіптік ықпал ету шараларын қолдануға әкеп соғуы мүмкін. Егер бұрын жасалған қылмыстық құқық бұзушылық үшін адам заңда белгіленген негіздер бойынша сотталған не қылмыстық жауаптылықтан босатылған болса, қылмыстық құқық бұзушылық бірнеше рет жасалған деп танылмайды (ҚР ҚК 12-бабының 2-бөлігі).

Жалғасып жатқан қылмыстық құқық бұзушылық, яғни бірыңғай ниетпен және мақсатпен қамтылатын және тұтастай алғанда бір қылмыстық құқық бұзушылықты құрайтын бірқатар бірдей құқыққа қайшы әрекеттерден тұратын қылмыстық құқық бұзушылық бірнеше рет деп танылмайды (ҚР ҚК 12-бабының 3-бөлігі). Мәселен, егер, мысалы, дүкен кассирі белгілі бір уақыт ішінде өзіне сеніп тапсырылған мүлікті иемденіп, кассадан белгілі бір ақша ұрлап кетсе, бірнеше рет болмайды. Сонымен қатар, ұрланған ақшаның мөлшері әр уақытта әр түрлі болуы мүмкін-маңызды да, шамалы да.

Қылмыстық теріс қылықтардың қайталануы неғұрлым қатаң жазаға әкеп соғатын мән-жай ретінде ҚК-де көзделген жағдайларда, адам жасаған қылмыстық теріс қылықтар қылмыстық теріс қылықтардың қайталанғаны үшін жазаны көздейтін ҚК-нің Ерекше бөлігі бабының тиісті бөлігі бойынша сараланады (ҚР ҚК 12-бабының 5-бөлігі).

Егер олар негізгі құрамның белгілері ретінде көрінсе, көптілік жоқ деген сөз. Мұндай қылмыстарда қайталану, жүйелілік және қылмыстық кәсіп қылмыстық

жауаптылықтың қажетті шарттары болып саналады, ал жекелеген мұндай жағдайларда әкімшілік жауапкершілік немесе тәртіптік шара немесе қоғамдық әсер ету қолданылады.

§3. Қылмыстық құқық бұзушылықтардың жиынтығы және оның түрлері

Қылмыстық кодекстің әртүрлі баптарында немесе баптарының бөліктерінде көзделген, олардың ешқайсысы үшін адам заңда белгіленген негіздер бойынша сотталмаған немесе қылмыстық жауаптылықтан босатылмаған екі немесе одан да көп іс-әрекет жасау деп танылған қылмыстық құқық бұзушылықтардың жиынтығы. Қылмыстық құқық бұзушылықтар жиынтығы кезінде, егер адам осы әрекеттердің белгілері неғұрлым қатаң жазаны көздейтін ҚК-нің бір бабының немесе бабының бір бөлігінің нормасында қамтылмаса (ҚР ҚК-нің 13-бабының 1-бөлігі), қылмыстық кодекстің тиісті бабы немесе бабының бір бөлігі бойынша жасалған әрбір іс-әрекет үшін қылмыстық жауаптылықта болады. "Қылмыстардың жиынтығының заңнан қалай туындайтынын оның маңызды мынадай үш белгісі сипаттайды:

1) адамның екі немесе одан да көп қылмыс жасауы;

2) жасалған әрекеттің қылмыстық заңның түрлі баптарына сай келуі, яғни қылмыстың заңдық белгілері бойынша әртүрлі болып саналуы;

3) аталған қылмысты адамның сотталғанға дейін жасауы, яғни оның ісі соттық қарау нәрсесі болмаған және кінәлі әлі қылмыстың бірде біреуі үшін жазаланбауы. Жиынтықтың қажетті белгілері ретіндегі екі немесе одан да көп қылмыстар бар болса, сол

қылмыстардың өздеріне тән сипаттарының да болатыны сөзсіз. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 13-бабының мазмұны бойынша егер оған жататын қылмыстық әрекеттер қылмыстық заңның түрлі баптарымен қарастырылған болса, қылмыстық әрекеттің көптілігі жиынтық ретінде саралануы мүмкін.

Жиынтықтың елеулі белгісі - оған кіретін қылмыстардың бірде біреуінің соттық қарауда әлі болмағандығында және тергеу органдарында дер кезінде ашылып, кінәлінің мойнына бір мезгілде тартылуында.

Бұл жиынтықтың әлі өзінің заңдық күшін жоғалтпаған және соттық қарау нәрсесі болуға заңдық мүмкіндігі бар қылмыстырды топтастыруды білдіреді. Қылмыстық құқық бойынша ескіру мерзімі етіп кеткен қылмыс жасаған адамдар (ҚР ҚК 71-бабы); жасаған қылмыстары рақымшылық немесе кешірім жасау актісімен жойылған; заңда қарастырылғандай жәбірленуші тарапынан арыз болмаған немесе татуласуына байланысты жағдайда; егер адам Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 65-71-баптарына сәйкес қылмыстық жауаптылықтан босатылған жағдайда қылмыстық жауапқа тартылуға тиісті емес.

Осыған орай, қылмыстық заңның баптарында көзделгендей бір немесе екі әрекет бойынша ескіру мерзімі өтіп кеткен болса, рақымшылық немесе кешірім жасау актісі болса, жәбірленушінің арыз-шағымы болмай немесе татуласқан болса, қылмыстық жауаптылықтан босату жөнінде заңды күшіне енген соттың шешімі болса және оны бұзу жөнінде басқадай заңды негіз болмаса, онда қылмыстың жиынтығы да жоқ деп есептеледі. Қылмыстың жиынтығында оған кіретін қылмыстардың бәрі кінәлі сотталғанға дейін болуы керек. Сотталғанға дейін немесе сотталғаннан кейін адамның жасаған қылмысының белгісі бойынша жиынтық жазасын толығымен өтеп шыққанға дейін қылмыстың

қайталануынан айырмашылықта болады. Сонымен, қылмыстың жиынтығы сот-тергеу органдарының қарау нәрсесі - қылмыстық заңның түрлі баптарымен қарастырылған, бірде біреуі сотта қаралмаған және заңдық зардаптары жойылмаған немесе қылмыстық қудалау үшін процессуальдық тежеуі жоқ екі немесе одан да көп жасалаған қылмыс болғанда орын алады екен.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінде қылмыстың жиынтығы нақтылы және идеалды болып бөлінеді. Мұндай бөлу адамның қылмыстық әрекет жасағанда әртүрлі сипаттағы мінез-құлық танытатынын көрсетеді.

Теория мен сот тәжірибесінде идеалды жиынтық деп адамның бірі ғана жасаған қылмыстық әрекетінің нәтижесінде қылмыстық заңның бірнеше бабымен қарастырылатын екі немесе одан да көп қылмыстың нәтижесін беруі саналады.

Идеалды жиынтық ойдан шығарыла салған заңдық болжам емес, ол адамның екі немесе одан да көп қылмыстық әрекет жасағандағы нәтижесінің шындығын бейнелейді.

Осыған орай, Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 13-бабының 2-бөлімінде: Қылмыстық кодекстің екі немесе одан да көп баптарында көзделген қылмыстардың белгілері бар іс-әрекет (әрекетсіздік) те қылмыстардың жиынтығы деп танылады делінген.

Идеалды жиынтықтан бір ғана қылмыстық норманы қамтитын бір әрекетті қателікпен қылмыстық заңның екі немесе одан да көп баптарымен саралағандағы жайдан айыра білу қажет.

Айырмашылықтарын салыстыра келгенде әртүрлі құқықтық нормалармен көзделетін екі немесе одан да көп қылмыстық әрекеті бар қылмыстың жиынтығынан әр

белгісі екі немесе одан да көп қылмыстық-құқықтық нормаларды қамтитын кең немесе тар ауқымды бір ғана қылмыстың өзі кейде басым түсіп жатады. Заң әдебиеттерінде қылмысты саралаудағы қылмыстық-құқықтық нормалардың бәсекелестігі мынадай түрлерге бөлінеді: жалпы, арнайы, арнаулы нормалар, бөлік және бүтін.

1. Жалпы және арнаулы нормалар бәсекелестігінде жасалған қылмыс жалпы сипаттағы норманың санкциясымен салыстырғанда ауыр немесе орташа ауырлықтағы жаза қолданатындығына қарамастан қашанда арнаулы нормамен сараланады. Бұл ереже қылмыстық құқық теориясымен және сот тәжірибесімен дәлелденген. Оған заң шығарушының екі ұшты ойсыз-ақ осындай әрекеттердің басқа түрлерімен салыстыра, сондай-ақ жалпы сипаттағы нормаларды қамти отырып осы санаттағы қылмыстардың қоғамға қауіптілігінің көптігін немесе аздығын көрсетуі негіз болады. Бұл ереже Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 13-бабының 3-бөлігінде былай деп бекітілген: "Егер белгілі бір және нақ сол әрекет осы Кодекстің тиісті баптарының жалпы және арнаулы нормаларының белгілеріне сәйкес келсе, қылмыстардың жиынтығы болмайды және қылмыстық жауаптылық осы Кодекстің Ерекше бөлімінің арнаулы норманы қамтитын бабы бойынша туындайды".

2. Арнаулы қылмыстық-құқықтық норма бәсекелестігі орын алған қылмыстық әрекетті саралауда айтарлықтай қиындық туындайды. Біреуі ауырлататын мән-жайларға байланысты жауаптылықты, екіншісі жеңілдететін мән-жайларға байланысты жауаптылықты қарастыратын екі арнаулы нормалар бәсекелестігінде жеңілдететін мән-жайлардағы нормалар басымырақ болатынын тәжірибенің өзі көрсетіп жүр.

3. Ұлттық заңдардағы қылмыстық-құқықтық нормалар мен халықаралық құқық нормалар бәсекелестігінде, егер халықаралық келісім-шартта халықаралық құқықтық нормалардың басымдығы жөнінде нұсқау айтылған болса, онда басты орын халықаралық құқық нормаларына беріледі.

Қылмыстың нақтылы жиынтығы деп адамның әртүрлі дербес әрекеттерімен Қылмыстық кодекстің түрлі баптарымен көзделген, соның бірде біреуі үшін сотталмаған екі немесе одан да көп қылмыс жасаған жағдайы саналады. Нақтылы жиынтықтың міндетті белгісі - қылмыстық заң тұрғысында әрқайсысы жеке-жеке қылмыс болып саналатын екі немесе одан да көп әрекеттердің болуы. Қылмыстың жиынтығын зерттеу оның көп тараған түрі идеялық жиынтық емес, нақтылық жиынтық екенін көрсетеді.

Шын мәнісінде бір-бірімен тығыз байланысып жатқан жеке күрделі қылмысты қылмыстың жиынтығынан айыра білу үшін мыналарды айыра білуге тура келеді:

а) бір қылмыстық әрекеттің басқа бір қылмыстың пайда болуына жағдай туғызатын нақтылы жиынтық жағдайы. Мұндай нақтылы жиынтыққа белгілі бір зардап келтіретін автотокөлік құралдарын айдап әкету, жолда жүру қауіпсіздігі мен көлікті пайдалану ережесін бұзу мысал бола алады;

б) бір қылмыстық әрекеттің басқа бір қылмысты жасаудың әдісі немесе құралы болғандағы нақтылы жиынтық жағдай. Мұндай нақтылы жиынтықтың мысалына лауазымды адамның арамдық жасауы және бөтеннің мүлкін ұрлауды келтіруге болады;

в) бір қылмыстық әрекеттің басқа бір қылмысты жасырудың әдісі немесе құралы болғандағы нақтылы жиынтық жағдай. Мұндай жиынтық жағдайының мысалына бөтеннің мүлкін ұрлау мен лауазымды адамның арамдық жасауын келтіруге болады;

г) жасалған қылмыстың бір әрекеттің екінші әрекеттің жасалу жағдайына, әдісіне, құралына не жасыруына қатысы жоқ болғандағы, бірақ қол сұғушылықтың уақыты мен орнына қатысты сипаты бар нақтылық жиынтықтың жағдайы. Мұндай жиынтыққа адамның біреуді зорлап, ал оны аяқтаған соң жәбірленушісінің құнды затын ұрлауы жатады;

д) қол сұғу себептерінің біртектілігімен сипатталатын нақтылы жиынтық жағдай. Бұл нақтылы жиынтық жағдай қылмыстың әртүрлі уақытта жасалауымен сипатталуына, оны күрделі қылмыстан айыру қиындықтарына байланысты. Мысалы, адам бірінші бөтеннің мүлкін ұрлайды, ал бір айдан кейін мемлекет мүлкін иемденуге бағытталған қарақшылық жасайды.

§4. Қылмыстардың қайталануы (рецидив)

Егер бұрын бұл адам ауыр қылмыс жасағаны үшін бас бостандығынан айыруға сотталған болса, адамның ауыр қылмыс жасауы қылмыстардың қайталануы деп танылады (ҚР ҚК 14-бабының 1-бөлігі). 2014 жылғы ҚР ҚК-де заң шығарушы қайталанудың екі түрін көздейді: қарапайым және қауіпті (ҚР ҚК-нің 14-бабы), 1997 жылғы ҚР ҚК-нен айырмашылығы, онда аса қауіпті қайталану бар. Егер бұрын бұл адам ауыр қылмыс жасағаны үшін бас бостандығынан айыруға сотталған болса, адамның ауыр қылмыс жасауы қылмыстардың жалпы қайталануы деп танылады. Қылмыстық заңнамадағы жалпы рецидивке жаза тағайындау кезіндегі жауапкершілікті ауырлататын мән-жайлар беріледі (ҚР ҚК 54-бабының 1-бөлігі).

Адамның қылмыс жасауы қауіпті қайталану деп танылады:

1) Егер бұрын бұл адам ауыр қылмыс жасағаны үшін екі рет бас бостандығынан айыруға сотталған болса немесе аса ауыр қылмыс жасағаны үшін сотталған болса, ауыр қылмыс;

2) Егер бұрын ауыр немесе аса ауыр қылмысы үшін бас бостандығынан айыруға сотталған болса, аса ауыр қылмыс.

Қылмыстық-құқықтық рецидив түрлері ҚР ҚК 11-бабының 1-бөлігінде көзделген Санаттар ескеріле отырып айқындалады.

ҚР ҚК-нің 14-бабының 3-бөлігіне сәйкес он сегіз жасқа дейінгі адам жасаған қылмыстар үшін соттылық, сондай-ақ Қылмыстық кодексте белгіленген тәртіппен алынған немесе өтелген соттылық қылмыстардың қайталануын және қылмыстардың қауіпті қайталануын тану кезінде ескерілмейтінін есте ұстаған жөн. Қылмыстардың қайталануы және қылмыстардың қауіпті қайталануы ҚК көзделген негізде және шектерде неғұрлым қатаң жазаға әкеп соғады (ҚР ҚК 14-бабының 4-бөлігі).

1. Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 25 декабря 2007 года N 8. «О применении судами законодательства о рецидиве преступлений».

2. **Каратаев Т. В.** Повторность преступлений. – М., 1983.

3. **Красиков Ю. А.** Множественность преступлений. – М., 1988.

4. **Панько К. А.** Рецидив в советском уголовном праве. – Воронеж, 1983.

5. **Лопашенко Н.А.** Уголовное право. Общая часть. Преступление: акад. курс: в 10 т., Т. 8: Множественность преступлений. Стадии преступления., кн.1:

Множественность преступлений/ под ред. Н.А.
Лопашенко. - М. : Юрлитинформ, 2016.- 528 с.

XV-тарау. Жаза ұғымы және оның мақсаты

§1. Жаза ұғымы және оның белгілері

Жаза дегеніміз - соттың үкімі бойынша бойынша тағайындалатын мемлекеттік мәжбүрлеу шарасы. Жаза қылмыс жасауға кінәлі деп танылған адамға қолданылады және адамды құқықтары мен бостандықтарынан қылмыстық кодекспен көзделген айыру немесе оларды шектеу болып табылады (ҚР ҚК 39-бабының 1-бөлігі). Жазаның мынадай бірнеше белгілері болады:

1) жаза - қылмыстық заңмен ғана көзделген мемлекеттік мәжбүрлеу шарасы. Жаза - көпшілік алдында сипатталатын шара, ол қоғамның, яғни көпшіліктің мүддесі үшін тағайындалады және қолданылады;

2) жаза қылмыс жасаған кінәлі адамға ғана тағайындалады;

3) жаза тек қана жеке, дербес болады және ол біреу үшін біреуге қолданылмайды;

4) жаза мемлекеттің атынан тағайындалады;

5) жаза кінәлінің әрекеті мен тұлғасын жазаға бұйырумен, мемлекеттік бетке басумен көрінеді;

6) жаза соттау арқылы жүзеге асады.

2. Жазаның мемлекеттік басқа да мәжбүрлеу шараларынан айырмашылығы Қылмыстық жазаны әкімшілік жолмен әсер ету, азаматтық-құқықтық мәжбүрлеу шаралары сияқты мемлекеттік мәжбүрлеу шараларынан айыра білу қажет. Жазаның мемлекеттік басқа мәжбүрлеу шараларынан негізгі айырмашылығы үш белгіні салыстыру арқылы байқалады. Біріншіден, басқа құқықтық мәжбүрлеу шаралары қауіптілігі онша емес құқық бұзушылықтың зардабы болса, жаза қылмыстың зардабы болып саналады. Демек, жаза

мемлекет атынан тағайындалса, басқа құқықтық реттеу шаралары лауазымды адамның атынан қолданылады. Екіншіден, жаза соттылықпен көрінсе, басқа құқықтық мәжбүрлеу шараларында мұндай жоқ.

§2. Жазаның мемлекеттік мәжбүрлеудің басқа шараларын айырмашылығы

Қылмыстық жазаны мемлекеттік мәжбүрлеудің өзге де шараларынан, әкімшілік ықпал ету шаралары, азаматтық-құқықтық мұқтаждық шаралары болып табылатын шаралардан ажырату керек. Жазаның және мемлекеттік мәжбүрлеудің өзге де шараларының негізгі айырмашылықтары оларды үш белгі бойынша қоса қою арқылы белгіленуі мүмкін. Біріншіден, жаза қылмыстық құқық бұзушылықтың салдары, ал басқа да құқықтық мәжбүрлеу шаралары басқа, онша қауіпті емес құқық бұзушылықтардың салдары болып табылады. Екіншіден, жазаны мемлекет атынан және тек сот тағайындайды, ал басқа құқықтық реттеу шаралары лауазымды адамның атынан тағайындалуы мүмкін. Үшіншіден, жаза соттылыққа әкеп соғады, ал басқа да мәжбүрлеу шараларының мұндай салдары болмайды.

§3. Жаза мақсаты

Қылмыстық жаза институты қылмыстық құқықтың әлеуметтік- превентивтік (алдын алу) қызметін (жалпы және арнаулы қылмысты ескерту) жүзеге асыруға жағдай туғызатын қылмыстық құқықтың маңызды институттарының бірі болып саналады.

Қылмыстық құқық мәселесінің әсерлілігі белгілі бір дәрежеде қылмыстық жазаның тиімділігіне келіп саяды және жазаның мақсатын дұрыс бағыттауға байланысты болады. Қылмыстың мейлінше маңызды да

дәстүрлі мақсаты жалпы және арнаулы қылмыстардың алдын алу болып саналады. Осыған орай Чезаре Беккариа: "Жазалаудың мақсаты қорлау мен азаптауда және болып кеткен қылмысты болдырмауда емес", дей келе, жазалаудың мақсаты, кінәлінің қоғамға тағы да зиян келтіруіне тежеу салу және оны сол жасаған қылмысын қайталаудан сақтап қалу. Сондықтан да тек қана жасаған қылмысына сай келетін, адамдардың көңілдеріне кірбін келтірмейтіндей, тәнін қорламайтындай жазаның түрін қолданған жақсы деп тұжырымдайды¹.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 39-бабының 2-бөлігіне былай делінген: "Жаза әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру, сондай-ақ сотталған адамды түзеу және сотталған адамның да, басқа адамдардың да жаңа қылмыстар жасауынан сақтандыру мақсатында қолданылады.

Жаза тән азабын шектіруді немесе адамның қадір-қасиетін қорлауды мақсат етпейді". Қылмыстық жаза әлеуметтік әділеттілікті орнықтыру мақсатында алғаш рет Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 39-бабының 2-бөлігінде тура айтылған. Адамдардың мінез-құлқын анықтау алдын алудың жалпы міндеттерінің мүмкін болатын тиімділігінің қажетті алғышарттарын талап етеді.

Жаза қолданумен сескендіру адамның сана-сезімі ерік-жігеріне әсер етеді, сөйтіп ол бойында жат қылығы бар адамдардың қылмыс жасау пиғылына тоқтам жасайды. Қылмыстық құқық теориясы қылмыспен күресте алдын алу шараларының рөлі мен маңызын ешқашанда жоққа шығарған емес, қайта оған жағдай жасауға тырысады.

¹ Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях. 1764. с. 243.

Белгілі бір немесе нақты қылмыс үшін жазамен сескендіру, сондай-ақ қылмыскерлерге оны іс жүзінде қолдану қылмыс жасауға бет алған адамның бойына айтарлықтай қорқыныш тудыратыны сөзсіз.

Бұл қорқыныш адамды қылмыс жасаудан ұстап қалатын себеп болуы да мүмкін. Жазаның жалпы ескерту әсері бәрінен бұрын қылмыс жасауға мүмкін тұрған тұрақсыз элементтер үшін себепті әсер етуімен көрінеді. Сондай-ақ Гегель былай деп атап көрсетті: «Көбінесе құқық жазадан қорқу немесе басқа да қиыншылықтар, мысалы, өзінің жақсы атын, ар-намысын, беделін жоғалту, достарының, таныстарының, туыстарының алдында өзін нашарлату арқылы ғана бұзылмайды»¹. Жазаның жалпы профилактикалық әсері, ең алдымен, қылмыс жасауы мүмкін тұрақсыз элементтерге ынталандырушы әсер ету ретінде әрекет етеді.

Жаза қандай да бір түрде барлық тарихи дәуірлерде белгілі бір жағдайларға байланысты мемлекет қылмыс деп таныған әрекеттерді жасауға қабілетті адамдарды қорқыту қаруы ретінде қолданылған. Жазаның жалпы профилактикалық, тосқауылдық әсері туралы шешім қабылдағанда, қылмыстық құқық тарихында берік бекітілген фактіге сүйеніп, жазаның бұл жалпы алдын алу әсері қатыгездікпен емес, оның бұлтартпастығымен айқындалады.

Барлық кезеңдер тарихына жаза адамдарды қорқытудың құралы болып саналды. Тарихта жалпы алдын алу мәселесі жазаның қаталдығымен шешіліп келгені де белгілі. Бұл орайда Чезаре Беккариа: "Қылмысты тоқтатудың бірден бір жолы жазаның қаталдығында емес, оның шарасыздығында" деген екен².

¹ Гегель Г.В.Ф. Работы разных лет. Т. 2. М., 1979, С.32.

² Беккариа Ч.О. преступлениях и наказаниях. 1764. С. 143.

Жазалаудың жалпы ескертулік маңызын тек қана қоғамның тұрақсыз элементтерін қорқытуға теліп қоюға болмайды. Қоғамда қылмыстық әрекет жат қылық ретінде қаралады. Соттардың жазаны дұрыс қолдана білуі қоғам мүшелері арасында сезімділік тудырып, қоғамға қауіпті қылмыстық әрекеттерге деген төзбеушілікті қалыптастырады.

Арнайы (немесе жеке) ескерту міндеттерін шешу сотталушыға қылмысты немесе басқа да жаңа қылмыс жасамау туралы ескертумен шешіледі. Ол сотталушыны қайта тәрбиелеумен жүзеге асырылады.

Түзеу - қайта тәрбиелеудің бастапқы сатысы. Ол сотталушының ойынан қылмыс жасауға итермелейтін теріс пиғылдарды ысырып тастаумен, қылмыс жасау мүмкіндігінен арылуға жетелейтін дағдыларды қалыптастырумен көрінеді. Қайта тәрбиелеу - бұл сотталушының мінезі мен сана-сезімінің тереңірек өзгеруі. Ол көзқарас пен дағды-әдеттердің түбірінен өзгеруімен көрінеді, нәтижесінде бұрынғы сотталған адам қоғамның саналы мүшесі болуы мүмкін.

Біздің ойымызша, тәрбиелеу мақсатын қылмыстық құқықтың алдына қоюға болмайтын сияқты. Өйткені қылмыстық құқық өзінің атқаратын қызметіне орай белгілі бір құқықтарды шектеп, мәжбүрлеу шараларын қолданады. Осы сала бойынша қайта тәрбиелеу мәселесіне келетін болсақ, ол қылмыстың алдын алу жолы болып саналады. Сотталушының қайтадан жаңа қылмыс жасау мүмкіндігінің алдын алып, ескерту көптеген жағдайда әртүрлі жолмен жүзеге асырылады.

Атап айтқанда, қызмет бабын өз басының қамына пайдаланбас үшін және сол арқылы қылмыс жасамау үшін қызметінен босату, белгілі бір кәсіппен айналысуға тыйым салып, адамның сол арқылы қылмыс жасау мүмкіндігінен айыру. Қауіпі ұзақ уақыт бойы

көпшіліктен оқшаулау фактісінің өзі жаңа қылмыс жасау мүмкіндігінен айыратыны белгілі.

Жазаның қылмыскермен бірге басқа адамдарға әсер етуі белгілі бір дәрежеде жалпы және арнайы ескертудің міндетін атқаруға бейім. Жалпы және арнайы ескерту міндеттерінің арақатысы нақты бір тарихи жағдайларға байланысты болатыны сөзсіз.

Белгілі бір немесе нақ сондай қылмыстардың қауіптілік дәрежесінің өзгеруіне орай қылмыстық заң мен сот тәжірибесі олармен күрес жолында бірінші орына не жалпы, не арнаулы ескертулерді қоя алады.

Қаралап жазалауды жазаның мақсаты деп санау дұрыс емес, онда біз үшін жазалау қара бастың қамы, аясы тар мағынада қалар еді. Кез келген жаза қылмыскермен қоса басқа азаматтарға әсер етеді. Жаза арқылы қылмыскердің тұлғасына әсер етумен арнайы ескерту, яғни жаңа қылмыстың алдын алу мәселесі шешіледі. Жаза жалпы ескерту үшін, яғни басқа адамдардың қылмыс жасауының алдын алу мақсатында қолданылады.

Қылмыстық заңның және жалпы мемлекеттің қылмыс туралы саясатының міндеті арнайы және жалпы ескертулердің тиімді әдістерінің жетістіктерін жазаның қолданылуының әсерлі болуын көздеу¹.

Құқық қорғау органдары қызметінің жазаға мойынушыны жекелеген азаматтарды қанағаттандыруы мүмкін, бірақ әділеттілік деген ұғымға кей ретте сай келмей жатады. Қылмыстық құқық қылмыскерге тойтарыс беру жолындағы ұмтылысын көтеріп және мәселені жазаның тағайындалу мен өтелуіне қоғамға пайда келтіретіндей, жазалау құралдары ұтымды пайдаланылатындай мемлекеттік тұрғыдан қарауы тиіс.

¹ Жунусов Б.Ж. Проблемы уголовной политики: Монография. – Караганды, 2005. С. 24.

Құқық белгілі бір дәрежеде адамның құқығы мен міндеттерін белгілейді. Оны бұзу - құқықты, оның әділеттілігін бұзу деген сөз. Жаза сонымен бірге қылмыс жасау нәтижесінде нұқсан келтірілген жәбірленушілердің құқықтары мен бостандықтарын қалпына келтіру үшін, ең соңында әділеттілікті қалпына келтіру үшін қызмет етеді.

1. Постановление Пленума Верховного Суда РК «О некоторых вопросах назначения уголовного наказания» от 25 июня 2015 г. № 4.
2. Постановление Пленума Верховного Суда РК «О применении судами законодательства при разрешении споров, связанных с воспитанием детей» от 29 ноября 2018 г. № 15.
3. **Розенберг Э.В.** Необходимость целесообразного и экономного назначения меры наказания. / Э.В. Розенберг; - Караганда, 1998. - 72

XVI-тарау. Жаза жүйесі мен түрлері

§1. Жаза жүйесі ұғымы мен мәні

Белгілі бір тәртіппен орналастырылған жазаның түрлері (ауыр жазадан онша ауыр емесе жазаға дейін немесе керісінше) жазалар жүйесін қалыптастырады. Жаза жүйесін заңмен белгіленген, соттар үшін өте міндетті және ауырлық дәрежесіне қарай белгілі бір тәртіппен орналастырылған толық қамтылған жазалардың тізілімі деп айтуға болады.

Бұл анықтамада жаза жүйесінің негізгі белгілері баса айтылған;

- біріншіден, оны толық қамтылған жаза түрлерінің тізілімі, жазаның барлығы қалыптастырады;

- екіншіден, соттар үшін жазалардың осы тізілімі міндетті (сот заңды жүйеге енгізілмеген жазаның түрін таңдай алмайды);

- үшіншіден, жүйе жазаның кез келген жиынтығынан емес, ауырлық дәрежесіне қарай орналасқан жазаның түрлерінен құралады.

1. Қылмыстық теріс қылық жасағаны үшін кінәлі деп танылған адамға мынадай негізгі жазалар:

- 1) айыппұл;
- 2) түзеу жұмыстары;
- 3) қоғамдық жұмыстарға тарту;
- 4) қамаққа алу;
- 5) шетелдікті немесе азаматтығы жоқ адамды Қазақстан Республикасының шегінен тысқары жерге шығарып жіберу қолданылуы мүмкін.

2. Қылмыс жасағаны үшін кінәлі деп танылған адамға мынадай негізгі жазалар:

- 1) айыппұл;
- 2) түзеу жұмыстары;
- 2-1) қоғамдық жұмыстарға тарту;

- 3) бас бостандығын шектеу;
- 4) бас бостандығынан айыру қолданылуы мүмкін.

Сотталғандарға негізгі жазалардан басқа мынадай қосымша жазалар қолданылуы мүмкін;

3. Қылмыстық құқық бұзушылық жасағаны үшін кінәлі деп танылған адамға негізгі жазамен қатар мынадай қосымша жазалар:

- 1) мүлкін тәркілеу;
- 2) арнаулы, әскери немесе құрметті атағынан, сыныптық шенінен, дипломатиялық дәрежесінен, біліктілік сыныбынан және мемлекеттік наградаларынан айыру;
- 3) белгілі бір лауазымды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру;
- 3-1) Қазақстан Республикасының азаматтығынан айыру;
- 4) шетелдікті немесе азаматтығы жоқ адамды Қазақстан Республикасының шегінен тысқары жерге шығарып жіберу қолданылуы мүмкін.

§2. Негізгі және қосымша жазалар

Жазалар жүйесін қарастырғанда олардың әртүрлілігі мен араларындағы айтарлықтай айырмашылықтарына назар аудармасқа болмайды. Сонымен бірге бұл айырмашылықтар жазаның әрбір түрінің мазмұнынан, сипатынан, оларды қолдану шарттары мен тәртібінен де орын алады.

Бұл жазаның түрлерін саралауды да қажет етеді. Бір адамның бір қылмысы үшін тағайындалған жазаның өзі негізгі және қосымша деп бөлінеді.

Белгілі бір жаза тағайындау үшін субъектінің ерекшеліктеріне байланысты жазаны жіктегенде жазаны жалпы және арнайы түрін еске алуға тура келеді. Сондай-ақ жазаның бірыңғай жүйесінің өзінің ішінде де оларды мазмұндарының бір-біріне жақындығына байланысты топтарға бөлуге тура келеді. Қылмыстық кодекск

баптарының санкцияларында қосымша жаза қолданудың мүмкіндігі қарастырылған жағдайда соттар міндетті түрде сол жазаны тағайындау мәселесін талқылауы және үкімде оны қолданудың себептерін көрсетуі тиіс.

Қосымша жазаны қолданғана бірқатар талаптарды орындауға тура келеді. Қосымша жазаны қолданбауға заңмен көзделген кінәні жеңілдететін мән-жайлар болған жағдайда ғана жол беріледі және ол жөнінде соттың міндетті түрде келтірген себебі болуы керек.

Қосымша жаза заңға сәйкес қолдануға болмайтын адамдарға қолданылмауы тиіс. Қосымша жаза сипаты жағынан да дәрежесі жағынан да негізгі жазадай болмауы тиіс, өйткен жағдайда ол заңға кереғар келіп, жазаны тым ауырлатып жіберген болып саналады.

Жазаны осылайша негізгі және қосымша деп бөлудің іс жүзіндегі мәні зор. Қосымша жазаны қолдану жазаны жекелеу қағидасын жүзеге асырудың жолы саналады. Жазаның қайсысы заңға сәйкес негізгі, қайсысы қосымша екенін нақты көрсету заң талаптарына орай жүргізіледі.

Жазаны жалпы және арнайы деп бөлу де айтарлықтай орын жалпы деп қылмыс жасаған немесе құқық бұзған кез келген адамдарға қолданылса, ал арнайы жаза белгілі бір адамдар шеңберіне ғана қолданылады. Жаза түрлерін жалпы және арнайы деп бөлу бірдей маңызды. Кез – келген адамға тағайындалуы мүмкін жазалар жалпы болып саналады; арнайы-тек белгілі бір адамдар тобына қолданылатын жазалар.

Мысалы, арнайы жазалар тек әскери қызметшілерге қолданылады (әскери қызмет бойынша шектеу, тәртіптік әскери бөлімде ұстау, әскери атақтан айыру). Мұндай жазалар дербес жүйені құрмайды және тек қылмыстық заңнама бойынша жазалардың бірыңғай жүйесін толықтырады. Арнайы жаза түрлерін белгілейтін қылмыстық-құқықтық нормалар арнайы

субъектілердің кейбір топтарын жазалау туралы мәселені шешу кезінде қылмыстық заңнамада белгілі ерекшеліктердің бар екендігін куәландырады.

Арнайы, мысалы, әскери қызметкерлерге тәртіп батальонына жіберу, еңбекпен түзеу жұмыстарымен алмастырылатын гаупвахтада қамауда ұстау, әскери атағын алып тастау түрінде қолданылады.

Әскери қызметкерлерге қолданылатын арнайы жаза жеке дербес жүйе құрмайды, ол тек қана қылмыстық заң бойынша жазаның бірыңғай жүйесін толықтырады.

Жазаның арнайы түрлерін белгілейтін қылмыстық-құқықтық нормалар, арнайы субъектілерін жекелеген топтарын жазалау мәселесін шешуде қылмыстық заңның белгілі бір ерекшелікте болатынын айғақтайды.

Жазаны жіктеудің осы қарастырылған жолдарынан басқа да жолдар бар екендігі белгілі. Олар жазаның әсер ететін қасиеттеріне байланысты.

Жазаны әсер ету қасиеттеріне қарай жіктеуге ұмтылудың іс жүзіндегі тәжірибе үшін берері мол. Жазаның сипаты туралы мәселелерді еңбекпен түзеу құқығы, педагогика, психология және экономика ғылымдарының жетістіктері және мәселелерімен ұштастыра отырып шешу жазаны орындау процесіндегі тиімділікті арттыра түсетінді.

§3. Айыппұл

Айыппұл - Қылмыстық Кодексте көзделген шекте, Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген және қылмыстық құқық бұзушылық жасалған кезде қолданыста болған айлық есептік көрсеткіштің белгілі бір санына сәйкес келетін мөлшерде не пара сомасына немесе құнына, берілген ақша сомасына немесе берілген мүлік құнына, жымқырылған

мүлік құнына, алынған кіріс сомасына немесе бюджетке түспеген төлемдер сомасына еселенген мөлшерде тағайындалатын ақшалай өндіріп алу.

Айыппұл қылмыстық теріс қылықтар үшін – айлық есептік көрсеткіштің жиырмадан екі жүзге дейінгі шегінде, қылмыстар үшін айлық есептік көрсеткіштің екі жүзден он мыңға дейінгі шегінде не еселенген мөлшерде белгіленеді.

Айыппұл тағайындау кезінде сот оның мөлшері мен төлеу мерзімін қылмыстық құқық бұзушылықтың ауырлығын, сотталған адамның мүліктік және отбасылық жағдайын, оның жалақы немесе өзге де кіріс алу мүмкіндігін ескере отырып айқындайды.

Айыппұл төлеу мерзімі үкім заңды күшіне енген кезден бастап есептеледі және сот үкімі бойынша үш жылдан аспайды.

Сотталған адамның жалақысының кешіктірілуіне немесе төленбеуіне, уақытша еңбекке жарамсыздығына, жұмысынан немесе кірісінен айырылуына байланысты мүліктік жағдайы уақытша нашарлаған жағдайда, сот кейінге қалдыруды бір айдан бір жылға дейінгі мерзімге бере алады. Кейінге қалдыру уақыты сот үкімінде белгіленген, айыппұл төлеу мерзімін есептеуге кірмейді. Айыппұл белгіленген мерзімде төленбеген кезде сот үкімі (қаулысы) мәжбүрлеп орындауға жатады. Айыппұлдың төленбеген бөлігі:

1) қылмыстық теріс қылық үшін сотталғандарға – төленбеген бір айлық есептік көрсеткіш үшін қоғамдық жұмыстардың бір сағаты есебімен қоғамдық жұмыстарға тартумен не төленбеген төрт айлық есептік көрсеткіш үшін қамаққа алудың бір тәулігі есебімен қамаққа алумен;

2) онша ауыр емес немесе ауырлығы орташа қылмыс үшін сотталғандарға – төленбеген төрт айлық есептік көрсеткіш үшін бас бостандығын шектеудің

немесе бас бостандығынан айырудың бір күні есебімен бас бостандығын шектеумен не бас бостандығынан айырумен;

3) ауыр қылмыс үшін сотталғандарға – төленбеген төрт айлық есептік көрсеткіш үшін бас бостандығынан айырудың бір күні есебімен бас бостандығынан айырумен;

4) еселенген айыппұлға сотталғандарға төленген және өндіріп алынған айыппұл бөлігін ескере отырып, осы Кодекстің Ерекше бөлігінің тиісті бабының санкциясы шегінде бас бостандығынан айырумен ауыстырылады.

Аталған қылмыстық құқық бұзушылық үшін көзделгеннен неғұрлым жеңіл жаза тағайындау, аяқталмаған қылмыс үшін жаза тағайындау кезінде, сондай-ақ жазаны ауыстыру кезінде айыппұл мөлшері осы бапта белгіленген ең төменгі шектен төмен болуы мүмкін. Айыппұл айыпталушыға психологиялық әсер етеді, бұл мемлекеттің тыйым салғанын растайды және мүліктік және басқа да қылмыстардың көптеген түрлерін қылмыскер үшін қолайсыз және қауіпті етуі мүмкін елеулі материалдық зардаптарға әкеп соғады.

§4. Түзеу жұмыстары

Бостандықтан айырмайтын түзеу жұмыстары – ТМД елдерін жазалаудың айрықша шараларының бірі. Алайда, нарықтық қатынастарға көшу жағдайында түзеу жұмыстарын бас бостандығынан айырусыз орындау кезінде үлкен практикалық қиындықтар туындайды.

Түзеу жұмыстары – Қылмыстық Кодексте көзделген шекте, Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген және қылмыстық құқық бұзушылық жасалған кезде қолданыста болған айлық есептік көрсеткіштің белгілі бір санына сәйкес келетін

мөлшерде тағайындалатын ақшалай өндіріп алу (ҚР ҚК 43-бабы).

Түзеу жұмыстары алименттерді, жарақаттануға немесе денсаулықтың өзге де зақымдануына, сондай-ақ асыраушысының қайтыс болуына байланысты келтірілген зиянды өтеу есебіне мерзімдік төлеуге (өндіріп алуға) жататын қаражатты шегергенде, сотталған адамның жалақысының (ақшалай үлесінің) оннан елу пайызға дейінгісін ай сайын ұстап қалу және жәбірленушілерге өтеу қорына аудару арқылы орындалады.

Түзеу жұмыстары қылмыстық теріс қылықтар үшін – айлық есептік көрсеткіштің жиырмадан екі жүзге дейінгі шегінде, қылмыстар үшін айлық есептік көрсеткіштің екі жүзден он мыңға дейінгі шегінде белгіленеді.

Түзеу жұмыстарын тағайындау кезінде сот олардың көлемін қылмыстық құқық бұзушылықтың ауырлығын, сотталған адамның мүліктік және отбасылық жағдайын ескере отырып айқындайды.

Еңбекке қабілеттілігін жоғалтқан жағдайда, сотталған адам жазаның қалған бөлігін орындаудан босатылуы мүмкін не орындалмаған бөлік айыппұлмен ауыстырылады. Түзеу жұмыстарын орындауға кедергі келтіретін өзге мән-жайлар туындаған жағдайда, олар:

1) қылмыстық теріс қылық үшін сотталғандарға – өндіріп алынбаған бір айлық есептік көрсеткіш үшін қоғамдық жұмыстардың бір сағаты, өндіріп алынбаған төрт айлық есептік көрсеткіш үшін қамаққа алудың бір тәулігі есебімен қоғамдық жұмыстарға тартуға не қамаққа алуға;

2) онша ауыр емес немесе ауырлығы орташа қылмыс үшін сотталғандарға – өндіріп алынбаған төрт айлық есептік көрсеткіш үшін бас бостандығын шектеудің немесе бас бостандығынан айырудың бір күні

есебімен бас бостандығын шектеуге не бас бостандығынан айыруға;

3) ауыр қылмыс үшін сотталғандарға өндіріп алынбаған төрт айлық есептік көрсеткіш үшін бас бостандығынан айырудың бір күні есебімен бас бостандығынан айыруға ауыстырылады.

Аталған қылмыстық құқық бұзушылық үшін көзделгеннен неғұрлым жеңіл жаза тағайындау, аяқталмаған қылмыс үшін жаза тағайындау кезінде, сондай-ақ жазаны ауыстыру кезінде түзеу жұмыстарының мөлшері 42- бапта белгіленген ең төменгі шектен төмен болуы мүмкін. Түзеу жұмыстары еңбекке қабілетсіз деп танылған не тұрақты жұмысы жоқ немесе оқу орындарында өндірістен қол үзіп оқитын адамдарға тағайындалмайды.

Түзеу жұмыстарын тағайындау кезінде сот олардың мөлшерін қылмыстық құқық бұзушылықтың ауырлығын, сотталғанның мүліктік және отбасылық жағдайын ескере отырып айқындайды.

Қазіргі уақытта негізді тағайындалған (қылмыстық әрекеттің сипаты мен қоғамдық қауіптілік дәрежесін және кінәлі адамның жеке басы туралы деректерді ескере отырып) түзеу жұмыстары жеке және жалпы алдын алу мақсаттарын қамтамасыз ететін жаза болып табылатыны жалпыға бірдей танылды.

Бұл ережені анықтау, алайда, қылмысқа қарсы күресте түзету жұмыстарын одан әрі пайдалану перспективаларын талқылауды жоққа шығармайды.

§5. Қоғамдық жұмыстарға тарту

Заң шығарушының ойынша, міндетті қоғамдық жұмыстар бостандықты қандай да бір жолмен шектейтін жаза түрлерінің тізімін аша отырып, бостандықты шектеуге байланысты адамға тікелей әсер етудің ең

жұмсақ тәсілі ретінде әрекет етуі керек. Жазаның бұл түрінің мазмұны сотталушының санынан, сипаты мен шарттарынан жалтаруға құқығы жоқ тегін еңбек болып табылады.

"Қоғамдық жұмыстар сотталушыны қылмыспен келтірілген залалдың орнын толтырудың оң әдісін білдіреді және оның жеке басының қалыптасуына ықпал етуі мүмкін. Қоғамдық жұмыстардың мақсаты құқық бұзушыны қоғамға қайта біріктіру:

- пайдалы және күш-жігерді қажет ететін тегін еңбекпен байланысты тәртіпке мәжбүрлеу;

- мұндай жұмыстың қоғам үшін өтемақы болуын қамтамасыз ету, құқық бұзушылықтан келтірілген залалды өтеу;

- құқық бұзушыны тегін жұмыстарды орындауға мәжбүрлеу, жұмысты орындағаны үшін есептілік нысанында тәртіпті сақтау және бос уақытынан айыру арқылы жазалау"¹.

ҚР ҚК 43-бабының 1-бөлігіне сәйкес қоғамдық жұмыстар сотталғандардың қоғамдық орындарда Жергілікті атқарушы органдар ұйымдастыратын белгілі бір біліктілікті талап етпейтін тегін қоғамдық пайдалы жұмыстарды орындауынан тұрады. Бұл қалалар мен кенттерді абаттандыру, көшелер мен алаңдарды тазарту, науқастарды күту, тиеу-түсіру және ерекше біліктілікті қажет етпейтін басқа да осындай жұмыстар бойынша жұмыстар болуы мүмкін деп болжануда.

Қоғамдық жұмыстар қылмыстық теріс қылықтар үшін – жиырмадан екі жүз сағатқа дейінгі мерзімге, онша ауыр емес және ауырлығы орташа қылмыстар үшін екі

¹ Турецкий Н.Н., Ромашко А.Э. Развитие общественных работ как вида уголовного наказания в Республике Казахстан. – Алматы, 2004. С. 11.

жүзден бір мың екі жүз сағатқа дейінгі мерзімге белгіленеді.

Қоғамдық жұмыстар сотталған адамды оларды өтеу уақыты кезінде негізгі жұмыс орны бойынша еңбек міндеттерін орындаудан босата отырып не оқудан бос уақытында күніне төрт сағаттан асырылмай өтеледі.

Қоғамдық жұмыстардан жалтарған жағдайда, олар:

1) қылмыстық теріс қылық үшін сотталғандарға – қоғамдық жұмыстардың орындалмаған төрт сағаты үшін қамаққа алудың бір тәулігі есебімен қамаққа алуға;

2) қылмыс үшін сотталғандарға қоғамдық жұмыстардың орындалмаған төрт сағаты үшін бас бостандығын шектеудің немесе бас бостандығынан айырудың бір күні есебімен бас бостандығын шектеуге не бас бостандығынан айыруға ауыстырылады.

Аталған қылмыстық құқық бұзушылық үшін көзделгеннен неғұрлым жеңіл жаза тағайындау, аяқталмаған қылмыс үшін жаза тағайындау кезінде, сондай-ақ жазаны ауыстыру кезінде қоғамдық жұмыстардың мерзімі 43-бапта белгіленген ең төменгі шектен төмен болуы мүмкін.

Қоғамдық жұмыстарға тарту жүкті әйелдерге, үш жасқа дейінгі жас балалары бар әйелдерге, үш жасқа дейінгі жас балаларын жалғыз өзі тәрбиелеп отырған еркектерге, елу сегіз жастағы және ол жастан асқан әйелдерге, алпыс үш жастағы және ол жастан асқан еркектерге, бірінші немесе екінші топтағы мүгедектігі бар адамдарға, әскери қызметшілерге тағайындалмайды.

Қылмыстық жаза ретіндегі қоғамдық жұмыстарға тарту заңдардан орнықты орыналумен бірге бірқатар елдердің іс-тәжірибесінде нық орын алған (мысалы, Скандинавия елдерінде). Біздің республикамызда оның даму перспективалары өте оптимистік: көптеген жұмыс түрлері бар, соның ішінде қоғамдық орындарды орналастыру бойынша, олардың төлемі бюджетке

салынбайды. Сонымен қатар, қоғамдық жұмыстарға тартудың тиімділігінің көрсеткіші кейбір сотталғандардың жаза мерзімі аяқталғаннан кейін осындай қоғамдық қызметпен айналысуды жалғастыруы болып табылады. Қоғамдық жұмыстар қоғамнан оқшауланбай іс жүзінде мүмкін, тәртіптік және тиімді жазаға айналуға арналған, бұл сотталушының қалыпты әлеуметтік жағдайларға бейімделуіне және рецидивтерді азайтуға ықпал етуі мүмкін¹.

§6. Бас бостандығын шектеу

Бостандықты шектеу-жазалау жүйесіндегі жаңа түр. ҚР ҚК 44-бабының 1-бөлігіне сәйкес бас бостандығын шектеу сотталған адамды алты айдан жеті жылға дейінгі мерзімге пробациялық бақылауды белгілеуден және оны жазасын өтеудің бүкіл мерзімі ішінде жыл сайын жүз сағат бойы мәжбүрлі еңбекке тартудан тұрады.

Бас бостандығын шектеу сотталған адамның тұрғылықты жері бойынша қоғамнан оқшауланбай өтеледі. Бас бостандығын шектеу тек қана негізгі жаза болып саналады және ол Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің Ерекше бөліміндегі баптардың санкциясында көзделген жағдайда ғана тағайындалуы мүмкін. Пробациялық бақылауды қосу жазаның осы түрінің айтарлықтай өзгеруі болды. 2016 жылғы 30 желтоқсанда Қазақстан Республикасының "Пробация туралы" Заңы қабылданды, ол сынаманы ұйымдастыру және оның жұмыс істеуі саласындағы қоғамдық қатынастарды реттеуге арналған, пробацияны жүзеге асыру ұғымын, мақсатын, міндеттерін, қағидаттарын, түрлері мен нысандарын, сондай-ақ пробация

¹ Турецкий Н.Н., Ромашко А.Э. Указ. раб. С. 20.

қолданылатын адамдар мен оның субъектілерінің құқықтық мәртебесін белгілейді жүзеге асырады. ҚР "Пробация туралы" Заңының 1 –бабына сәйкес, пробация-бұл қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алу үшін санаттары заңмен белгіленген адамдардың мінез-құлқын түзетуге бағытталған қызмет түрлерінің және жеке анықталатын бақылау және әлеуметтік-құқықтық сипаттағы шаралардың жүйесі.

Бас бостандығын шектеу сотталған адамға алты айдан жеті жылға дейінгі мерзімге пробациялық бақылау белгілеуден және оны жазаны өтеудің бүкіл мерзімі ішінде жыл сайын бір жүз сағаттан мәжбүрлі еңбекке тартудан тұрады. Бас бостандығын шектеу сотталған адамның тұрғылықты жері бойынша қоғамнан оқшауланбай өтеледі. Мәжбүрлі еңбекті жергілікті атқарушы органдар қоғамдық орындарда ұйымдастырады және күніне төрт сағаттан асырылмай өтеледі. Тұрақты жұмыс орны бар немесе оқып жүрген сотталғандар, кәмелетке толмағандар, жүкті әйелдер, үш жасқа дейінгі жас балалары бар әйелдер, үш жасқа дейінгі жас балаларын жалғыз өзі тәрбиелеп отырған еркектер, елу сегіз жастағы және ол жастан асқан әйелдер, алпыс үш жастағы және ол жастан асқан еркектер, бірінші немесе екінші топтағы мүгедектігі бар адамдар, сондай-ақ жазасы алты айдан аз мерзімге бас бостандығын шектеуге ауыстырылған сотталғандар мәжбүрлі еңбекке тартылмайды. Пробациялық бақылауды уәкілетті мемлекеттік орган жүзеге асырады және сот шешімі бойынша сотталған адамның; сотталған адамның мінез-құлқын бақылауды жүзеге асыратын уәкілетті мемлекеттік органға хабарламай, тұрақты тұрғылықты жерін, жұмысын, оқуын ауыстырмау; белгілі бір орындарға бармау; психикаға белсенді әсер ететін заттарды тұтынуға байланысты психикалық, мінез-құлықтық бұзылушылықтарынан (ауруларынан),

жыныс жолдары арқылы берілетін аурулардан емделу курсынан өту; отбасын материалдық қолдауды жүзеге асыру міндеттерін; сотталған адамның түзелуіне және оның жаңа қылмыстық құқық бұзушылықтар жасауының алдын алуға ықпал ететін басқа да міндеттерді орындауды қамтиды. Бұл жерде жеке адамға, оның физикалық және психикалық құрылымына жазалау әсерінің жоғары деңгейі болуы мүмкін екендігі сөзсіз. Аталған қылмыстық құқық бұзушылық үшін көзделгеннен неғұрлым жеңіл жаза тағайындау, аяқталмаған қылмыс үшін жаза тағайындау кезінде, сондай-ақ жазаны ауыстыру кезінде бас бостандығын шектеу мерзімі осы бапта белгіленген ең төменгі шектен төмен болуы мүмкін.

§7. Қамаққа алу

ҚР ҚК 45-бабының 1-бөлігіне сәйкес қамауға алу тағайындалған жазаның барлық мерзіміне қоғамнан қатаң оқшаулау жағдайында сотталған адамды ұстаудан тұрады. Қамаққа алу сотталған адамды тағайындалған жазаның бүкіл мерзімінде қоғамнан қатаң оқшаулау жағдайларында ұстауды білдіреді. Қамаққа алу он тәуліктен елу тәулікке дейінгі мерзімге белгіленеді. Ұстап алу мерзімі қамаққа алу мерзіміне қосылады. Сотталғандар сотталған жері бойынша арнайы қабылдағыштарда, тергеу изоляторларының оқшауланған учаскелерінде қамауға алу түріндегі жазасын өтейді. Қамаққа сотталғандар қатаң оқшаулау жағдайында ұсталады. Қатаң оқшаулау қамаққа сотталғандарға түрмеде жалпы режим жағдайында бас бостандығынан айыру түріндегі жазасын өтеп жатқан адамдар үшін белгіленген ұстау шарттарын қолдануды білдіреді. Оларға адвокаттармен кездесулерді қоспағанда, айдауылсыз жүруге, маусымға сәйкес

қажетті заттар мен киімдерді қоспағанда, сәлемдемелер, посылкалар, бандерольдер алуға тыйым салынады. Сотталғандарды жалпы білім беру және кәсіптік оқыту жүзеге асырылмайды. Сотталғандардың: айына бір рет өз есебінен хаттар алуға және жіберуге; ақшалай аударымдар алуға; ұзақтығы кемінде бір жарым сағат күнделікті серуендеуге; жұбайымен (зайыбымен), жақын туыстарымен қайтыс болған немесе жұбайының (зайыбының) ауыр сырқаты болған жағдайда жеке қаражаты есебінен телефон арқылы сөйлесуге құқығы бар науқастың өміріне қауіп төндіретін жақын туысы; оның отбасына және жеке хакердің өзге де ерекше жағдайларына елеулі материалдық залал келтірген дүлей зілзала; жұбайының (зайыбының), жақын туысының қайтыс болуына немесе ауыр ауруға шалдығуына, науқастың өміріне қатер төндіруіне, елеулі материалдық залал келтірген дүлей зілзалаға байланысты (бес тәуліктен аспайтын) жол жүру үшін қажетті уақытты есептемегенде, жеті күннен аспайтын мерзімге қысқа мерзімді шығуға оның отбасына зиян. Ақшаны уақытша орналастырудың қолда бар бақылау шоттарындағы қаражатқа сотталғандардың азық-түлік өнімдері мен бірінші кезекте қажетті заттарды сатып алуға бір айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде ай сайын жұмсауға құқығы бар (ҚР ҚАК 86-бабы). Қамаққа алу кәмелетке толмағандарға, жүкті әйелдерге, жас балалары бар әйелдерге, жас балаларын жалғыз өзі тәрбиелеп отырған еркектерге, елу сегіз жастағы және ол жастан асқан әйелдерге, алпыс үш жастағы және ол жастан асқан еркектерге, бірінші немесе екінші топтағы мүгедектігі бар адамдарға тағайындалмайды. (ҚР ҚК 45-бабының 3-бөлігі) Әскери қызметшілер қамауға алуды гауптвахтада өтейді (ҚР ҚК 45-бабының 4-бөлігі). Қамаққа алу түріндегі жазаны өтеу уақыты әскери қызметтің жалпы мерзіміне және кезекті әскери атақ беруге еңбек сіңірген

жылдарына есептелмейді. Жазаны өтеу кезінде сотталған адам кезекті әскери атақ беруге ұсынылмайды, жоғары тұрған лауазымға тағайындалады, жаңа қызмет орнына ауыстырылады және денсаулық жағдайы бойынша қызметке жарамсыз деп танылған жағдайларды қоспағанда, әскери қызметтен босатылады. Сонымен қатар, сотталған әскери қызметшілерге қамаққа алу түріндегі жазасын өтеу кезінде ақшалай үлес төленбейді. (ҚР ҚАК 87-бабының 3-бөлігі). Қамаққа алудың нақты мазмұны салыстырмалы түрде қысқа мерзім ішінде жүзеге асырылатын сотталғанға қоғамнан қатаң оқшаулауымен, және күшейтілген қатаң әсерден тұрады. Қамаққа алу қылмыскерге өзін әлі бұдан да қатаң жаза күтіп тұр деген, сотталушыға психологиялық әсер ететін және өзінің қоғамнан қатаң оқшаулауымен, тәртіп шарттарына бағынумен ойғада, бойға ауырлық түсіретін жаза. Мұндай әсер ету жазаның мақсатына жеткізетін шаралармен толықтырылуы тиіс, яғни әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіруге, сотталушының да басқаның құқыққа деген дұрыс көзқарасын қалыптастыруға бағытталуы тиіс. Қамаққа алу алғаш рет ауыр емес қылмыстар жасаған адамдарға қатысты қолданылуы мүмкін, оларды салыстырмалы түрде ұзақ мерзімге бас бостандығынан айырудың қажеті жоқ, бірақ сонымен бірге қылмыстық заңның күшін сезінуге мүмкіндік беру керек. Қамаққа алу бірінші рет қылмыс жасаған адамға да ескерту ретінде, сондай-ақ қылмыстық заңның күші мен әсерін көрсететіндей құрал немесе шара ретінде қолдануға да әбден болады.

§8. Бас бостандығынан айыру

Қолданыстағы қылмыстық заң бойынша бас бостандығынан айыру тек негізгі жаза ретінде тағайындалуы мүмкін. Бас бостандығынан айыру

сотталғанды қылмыстық-атқару жүйесі мекемесіне жіберу жолымен қоғамнан оқшаулаудан тұрады (ҚР ҚК 46-бабының 1-бөлігі). ҚР ҚК 46-бабының 2-бөлігіне сәйкес үкім шығарылған кезде он сегіз жасқа толмаған бас бостандығынан айыруға сотталған адамдар кәмелетке толмағандарды ұстау үшін орташа қауіпсіздік қылмыстық-атқару жүйесінің мекемелеріне орналастырылады.

ҚР Қылмыстық кодексінде көзделген қылмыстар жасағаны үшін бас бостандығынан айыру алты айдан он бес жылға дейінгі мерзімге, ал аса ауыр қылмыстар үшін- жиырма жылға дейінгі мерзімге не өмір бойына белгіленеді. Абайсызда қылмыс жасағаны үшін бас бостандығынан айыру мерзімі он жылдан аспауы керек. Айыппұл, түзеу жұмыстары ауыстырылған, қоғамдық жұмыстарға тартылған немесе бас бостандығынан айыру арқылы бас бостандығын шектеген жағдайда ол алты айдан аз мерзімге тағайындалуы мүмкін.

Қылмыстар жиынтығы бойынша жаза тағайындау кезінде бас бостандығынан айыру мерзімдері ішінара немесе толық қосылған жағдайда және ҚК-нің 47-бабының 5-бөлігінде, 71-бабының 5-бөлігінде және 77-бабының 5-бөлігінде көзделген жағдайларда бас бостандығынан айырудың ең ұзақ мерзімі жиырма бес жылдан аспауы тиіс, ал ұрылар жиынтығы бойынша-көп отыз жыл (ҚР ҚК 46-бабының 3-бөлігі).

ҚР ҚК 46-бабының 4-бөлігіне сәйкес өмір бойына бас бостандығынан айыру аса ауыр қылмыстар жасағаны үшін белгіленуі мүмкін.

Өмір бойына бас бостандығынан айыру он сегіз жасқа дейін қылмыс жасаған адамдарға, әйелдерге, алпыс үш жастағы және ол жастан асқан еркектерге тағайындалмайды.

Өмір бойына бас бостандығынан айыру кешірім жасау тәртібімен белгілі бір мерзімге бас бостандығынан айыруға ауыстырылуы мүмкін.

Өмір бойына бас бостандығынан айыру он сегіз жасқа дейінгі қылмыс жасаған адамдарға, алпыс үш және одан жоғары жастағы әйелдерге, ер адамдарға тағайындалмайды. Кешірім жасау тәртібімен өмір бойына бас бостандығынан айыру белгілі бір мерзімге бас бостандығынан айырумен ауыстырылуы мүмкін.

Бас бостандығынан айыру түріндегі жазаның ауырлығы көбінесе сотталғандар осы жазаны өтейтін түзеу мекемесінің түрімен анықталады. Өз кезегінде, түзеу мекемесінің түрі сотталушының жасаған қылмысының ауырлығына және кінәлінің жеке басын сипаттайтын мәліметтерге байланысты. Түзеу мекемесінің түрін тағайындау критерийлері ретінде заң абайсызда қылмыс жасауды, жаза мерзімін, қылмыс санатын, рецидивтің немесе қауіпті рецидивтің белгісін, сотталғанның жынысын белгілейді. Сотталған адам бас бостандығынан айыруды өтейтін түзеу мекемесінің түрін соттың айқындау қағидалары ҚР ҚК 46-бабының 5-бөлімінде көзделеді. Осы нормаға сәйкес бас бостандығынан айыру түріндегі жазаны өтеу тағайындалады:

1) қылмыстық-атқару жүйесі мекемелерінде: абайсызда жасаған қылмыстары үшін сотталған адамдарға; ҚК-нің 7, 8, 9, 12 және 13-тарауларында көзделген зорлық-зомбылық қолдануға байланысты емес қылмыстары үшін сотталған адамдарға; тарауда көзделген қылмыстары үшін сотталған адамдарға 15 ҚК, олар қылмыспен келтірілген залалды толық өтеген жағдайда; екі жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға жаза тағайындалған қасақана қылмыс жасағаны үшін алғаш рет сотталған адамдарға;

2) орташа қауіпсіздіктегі қылмыстық-атқару жүйесі мекемелерінде: бұрын бас бостандығынан айыруды өтемеген шағын, ауырлығы орташа немесе ауыр қылмыстарды қасақана жасағаны үшін екі жылдан астам мерзімге бас бостандығынан айыруға сотталған адамдарға; аса ауыр қылмыс жасаған әйелдерге, сондай-ақ қылмыстар рецидиві кезінде; айыппұл, түзеу жұмыстары, қоғамдық жұмыстарға тарту, бас бостандығын шектеу бас бостандығынан айырумен ауыстырылған адамдарға;

3) ең жоғары қауіпсіздік қылмыстық-атқару жүйесінің мекемелерінде: аса ауыр қылмыстар жасағаны үшін бас бостандығынан айыруға алғаш рет сотталған ер адамдарға; зорлық-зомбылық қолдануға байланысты емес қылмыстар үшін сотталған адамдарды қоспағанда, бас бостандығынан айыруға бұрын бас бостандығынан айыруға сотталған адамдарға, Қылмыстық кодекстің 7, 8, 9, 12 және 13-тарауларында көзделген, сондай-ақ Қылмыстық кодекстің 15-тарауында көзделген қылмыстар үшін сотталған адамдар, олар қылмыспен келтірілген залалды толық өтеген жағдайда; қылмыстар қайталанған кезде сотталған ер адамдар; әйелдер-қылмыстардың қауіпті қайталануы кезінде;

4) қылмыстардың қауіпті қайталануы кезінде, сондай – ақ өмір бойы бас бостандығынан айыруға сотталған адамдарға-төтенше қауіпсіздіктің қылмыстық - атқару жүйесі мекемелерінде. қылмыстық-атқару жүйесінің қауіпсіздігі барынша жоғары мекемелерінде:

Өмір бойына бас бостандығынан айыруға сотталған адамдардан басқа, бұрын бас бостандығынан айыруды өтеген, аса ауыр қылмыстар жасағаны үшін бес жылдан астам мерзімге бас бостандығынан айыруға сотталған адамдарға қылмыстардың қауіпті қайталануы кезінде жаза мерзімінің бір бөлігін, бірақ бес жылдан аспайтын мерзімді қылмыстық-атқару жүйесінің толық

қауіпсіз мекемелерінде өтеу тағайындалуы мүмкін. (ҚР ҚК 46-бабының 6-бөлігі).

Үкіммен тағайындалған мекеменің түрін өзгертуді сот Қазақстан Республикасы Қылмыстық-атқару кодексінің 96-бабына (ҚР ҚК 46-бабының 7-бөлігі) сәйкес жүргізеді.

ҚР ҚАК 89-бабына сәйкес мекемелер:

- 1) қауіпсіздігі барынша төмен мекемелер;
- 2) орташа қауіпсіз мекемелер;
- 3) кәмелетке толмағандарды ұстауға арналған орташа қауіпсіз мекемелер;
- 4) қауіпсіздігі барынша жоғары мекемелер;
- 5) төтенше қауіпсіз мекемелер;
- 6) толық қауіпсіз мекемелер;
- 7) қауіпсіздігі аралас мекемелер болып бөлінеді.

Бас бостандығынан айыруды өтеудің ең қатал шарттары түрмеге байланысты (сотталғандарды камерада орналастыру, басқа камералардағы сотталғандармен қарым-қатынасқа жол бермеу, материалдық-тұрмыстық жағдайлардағы үлкен шектеулер беру, сәлемдемелер, ақша жұмсау құқығы және т.б.). Қазіргі уақытта бас бостандығынан айыру түріндегі жаза қылмыстық-құқықтық құралдардың бүкіл жүйесінің мойын тіректерінің рөлін атқарады. Сондықтан біздің Республикамызда басталған заңнамалық реформалар, егер олар қылмысты бақылау саласындағы істердің жағдайын түбегейлі өзгертуді талап етсе, ең алдымен жазалау әсерінің осы түріне қатысты жаңа шешімді қамтамасыз етуі керек. Тәжірибені талдау көрсеткендей, жазаның бұл түріне шамадан тыс құмарлық күтілетін нәтиже бермейді. Сонымен қатар, сот практикасында жазаның бір түрі ретінде нақты бас бостандығынан айыруды қолдану жақында гипертрофиялық сипатқа ие болды. Жеке бас бостандығы-азаматтың ең құнды әлеуметтік

игіліктерінің бірі, ал оны жоғалту перспективасы қылмыс жасауға бейім адамдарды тежейтін күшті психологиялық фактор болып табылады. Сонымен қатар, басқа жазалармен салыстырғанда бас бостандығынан айыру беделді төмендетеді және, әдетте, осы жазаға ұшыраған адамдардың болашақ жағдайын нашарлатады, бұл оның қорқынышты әсерін едәуір арттырады.

Сондықтан қылмыстың жалпы алдын – алу тұрғысынан бас бостандығынан айыру жоғары тиімділікке ие шара екендігіне күмән жоқ.

Бас бостандығынан айырудың жеке ескерту рөліне келетін болсақ, оны бағалауға сараланған түрде қарау керек. Бас бостандығынан айыру түріндегі жазасын өтеген адамдар арасындағы рецидив жазаның басқа түрлеріне сотталғандарға қарағанда жоғары екендігі белгілі факт қорытындыларда сақтық үшін негіз болып табылады. Жалпы, бас бостандығынан айыруды өтеу кезеңінде бұл жазаның жеке ескерту мүмкіндіктері өте жоғары, ал құқық бұзушылардың белгілі бір санаттарына қатысты қайта жазылу ықтималдығы толығымен дерлік алынып тасталады. Алайда, өтелген жазаның адамның кейінгі мінез-құлқына әсерін қарастырған кезде оптимизмге негіз аз болады.

Біріншіден, бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған адам өмірдің қалыпты жағдайларына бейімделу кезінде сөзсіз үлкен әлеуметтік-психологиялық қиындықтарға тап болады. Бұл көптеген эмпирикалық зерттеулермен белгіленген, бас бостандығынан айыру жазасын өтеген адамдар арасындағы рецидив босатылғаннан кейінгі алғашқы айларда ең жоғары қарқындылықпен сипатталатындығын түсіндіреді. Екіншіден, бас бостандығынан айыру түріндегі жазасын өтеген және, демек, қандай да бір дәрежеде қоғамнан оқшаулану жағдайларына бейімделген адам, әрине, қылмыстық-

құқықтық ықпалдың басқа түрлеріне ұшыраған құқық бұзушыларға тән жазадан қорқуды бастан кешірмейді. Сондықтан, қылмыстық Заңмен қайтадан қақтығысқан жағдайда бас бостандығынан айыру қорқынышы осы жазаға ұшыраған адамдарда күштірек болады деп сену психологияның қарапайым заңдарына қарсы "күнә жасау" дегенді білдіреді. Осылайша, егер сіз бас бостандығынан айырудың тәрбиелік мазмұнынан алшақтасаңыз, онда ол өтелгеннен кейін жеке ескерту мақсатына жету мүмкіндігі тұрғысынан жазаның басқа түрлерімен салыстырғанда ешқандай артықшылықтарға ие емес деген қорытындыға келуге болмайды.

Осылайша, бостандықты қолданудың негізделген шекаралары, оның жазаның басқа түрлерімен байланысы қылмыстық саясаттың негізгі мәселелері болып табылады. Әрине, бас бостандығынан айыруды бірлесіп циологиялық және аксиологиялық бағалау кезінде проблеманы масштабтардың механикалық қысқаруына дейін төмендетуге болмайды, мысалы, бұл жазаны қылмыстың қандай түрлері мен құқық бұзушылардың түрлерін ескермей қолдану.

Әлеуметтік жүйеге немесе оның жекелеген салаларына айтарлықтай зиян келтіретін қылмыстар бар, сондықтан оларға қарсы күресте бас бостандығынан айыруды жаза ретінде пайдалану тек кәсіби мақсатты ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік тұрғыдан да ақталады. Қазіргі кезде қолданылатын қылмыстық-құқықтық шаралардың жалпы санында бас бостандығынан айыруды қысқартудың қандай да бір нақты бағдарларын атауға болмайды. Сонымен бірге, шетелдік тәжірибе көрсеткендей, иә, егер өте өткір әлеуметтік қайшылықтар болса, қоғамдық тәртіптің тұрақтылығы қылмыскерді қоғамнан оқшаулауға байланысты қылмыстық жазаларды өте жұмсақ қолданған кезде сақталуы мүмкін. Батыс Еуропаның

көптеген мемлекеттерінде бас бостандығынан айырудың қолданылатын жазалар санындағы үлес салмағы 10-15% - дан аспайды. Бұл біздің мемлекетімізде құқық қолдану практикасының осыған ұқсас бағытта жүруі үшін одан да үлкен резервтер бар деп пайымдауға негіз береді.

§9. Мүлікті тәркілеу

Мүлікті тәркілеу дегеніміз – сотталған адамның меншігіндегі, қылмыстық жолмен табылған не қылмыстық жолмен табылған қаражатқа сатып алынған мүлікті, сондай-ақ қылмыстық құқық бұзушылық жасау қаруы немесе құралы болып табылатын мүлікті мәжбүрлеп өтеусіз алып қою және мемлекеттің меншігіне айналдыру.

Ақша мен өзге де мүлік тәркіленуге жатады:

- 1) заңды иесіне қайтарылуға жататын мүлікті және одан түскен табыстарды қоспағанда, қылмыстық құқық бұзушылық жасау нәтижесінде алынған ақша мен өзге мүлік және осы мүліктен алынған кез келген табыс;
- 2) қылмыстық құқық бұзушылық жасау нәтижесінде алынған мүлік пен осы мүліктен алынған табыстар ішінара немесе толығымен ауыстырылған немесе айналдырылған;
- 3) экстремистік немесе террористік әрекетті не қылмыстық топты қаржыландыруға немесе өзге де қамтамасыз етуге пайдаланылатын немесе арналған;
- 4) қылмыстық құқық бұзушылық жасау қаруы немесе құралы болып табылатын;
- 5) 48-баптың 2 бөлігінде көрсетілген, сотталған адам басқа тұлғалардың меншігіне берген ақша және өзге де мүлік жатады.

Мүлікті тәркілеу заңда көзделген қосымша жазалардың ең ауыр түрі болып саналады. Осыған орай

соттардың басты міндеттерінің бірі сотталушының нақты жеке меншігіне жататын мүліктерді анықтау. Егер осы баптың бірінші және екінші бөліктерінде көрсетілген мүлікке кіретін белгілі бір затты тәркілеу осы затты тәркілеу туралы сот шешімі қабылданған кезде оның пайдаланылуы, сатылуы немесе өзге де себептері бойынша мүмкін болмаса, сот шешімі бойынша осы заттың құнына сәйкес келетін ақшалай сома тәркіленуге жатады. Кей ретте мүлікті тәркілеу мүмкіндігі болмаған жағдайда оның орнын ақшалай құнымен толтыру жүзеге асырылады.

Қылмыстық-атқару заңнамасында көзделген тізбеге сәйкес сотталған адамның өзіне немесе оның асырауындағы адамдарға күнделікті өмірде қажетті мүлік тәркіленбейді.

Сондай-ақ, "Қазақстан Республикасының азаматтарына, оралмандарға және Қазақстан Республикасында тұруға ықтиярхаты бар тұлғаларға олардың мүлікті жария етуіне байланысты рақымшылық жасау туралы" Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес жария етілген ақша мен өзге де мүлік, егер олар қылмыстық құқық бұзушылық жасау нәтижесінде болса, тәркіленуге жатпайды-осы Заң бойынша қылмыстық жауаптылықтан босату көзделген (ҚР ҚК 48-бабының 5-бөлігі). Мүлікті тәркілеуді қолданудан бас тарту жағдайында үкімде мұндай шешімнің себептерін толық және жан-жақты көрсету аса маңызды орын алады. Тәркілеу тек заңды түрде сатып алынған мүлікке қолданылады. Қылмыс жолымен немесе өзге де заңсыз тәсілмен сатып алынған мүлік арнайы тәркілеу тәртібімен алынады және оған жалпы тәркілеу қолданылмайды.

§10. Арнаулы, әскери немесе құрметті атағынан, сыныптық шенінен, дипломатиялық дәрежесінен, біліктік сыныбынан және мемлекеттік наградаларынан айыру

Қасақана қылмыстық құқық бұзушылық жасағаны үшін соттаған кезде сот кінәлі адамның жеке басын ескере отырып, оны арнаулы, әскери, құрметті немесе өзге де атағынан, сыныптық шенінен, дипломатиялық дәрежесінен, біліктілік сыныбынан айыра алады. Қарастырылып отырған жаза түрі тек қосымша ретінде және ауыр немесе аса ауыр қылмыс жасағаны үшін сотталған кезде ғана қолданылады.

Қазақстан Республикасының мемлекеттік наградалары, сол сияқты Қазақстан Республикасының Президенті берген арнаулы, әскери, құрметті немесе өзге де атағы, сыныптық шені, дипломатиялық дәрежесі немесе біліктілік сыныбы бар адамды қасақана қылмыстық құқық бұзушылық жасағаны үшін соттаған кезде сот үкім шығарғанда сотталған адамды осы наградалардан, атақтардан, сыныптық шенінен, дипломатиялық дәрежесінен немесе біліктілік сыныбынан айыру туралы ұсыныс енгізе алады, ал сыбайлас жемқорлық қылмыстар бойынша Қазақстан Республикасының Президентіне ұсыныс енгізеді.

Жазаның бұл түрі сотталушы үшін маңызды саналатын, сіңірген еңбегі үшін берілген айыру белгілерінен айырып, кәсіби қызметінде одан әрі өсуіне кесел жасап, тиісті жеңілдіктерінен айырып материалдық әрі психолохиялық әсер етеді.

Шын мәнінде бұл шара ауыр қылмыс жасап сотталушы атағынан немесе белгісінен айыру мақсатында емес, осы адамның бұдан былайда осындай қылмысты жасамайтындай әсерде қалдыру мақсатында қолданылады.

§11. Белгілі бір лауазымды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру

Белгілі бір лауазымды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру мемлекеттік қызметте, жергілікті өзін-өзі басқару органдарында, қаржы ұйымдарында белгілі бір лауазымдарды атқару не белгілі бір кәсіптік немесе өзге де қызметпен айналысу болып табылады (ҚР ҚК 50-бабының 1-бөлігі). Қаралып отырған жаза кінәлі қылмыстардың сипаты бойынша сот оған белгілі бір лауазымға ие болу немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығын сақтау мүмкін емес деп таныған жағдайда тағайындалуы мүмкін. Бұл ереже жаза негізгі және қосымша ретінде тағайындалған жағдайларға қолданылады. Белгілі бір лауазымды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру бір жылдан он жылға дейінгі мерзімге белгіленеді.

Қылмыстық құқық бұзушылық жасағаны үшін кінәлі деп танылған адамға негізгі жазамен қатар белгілі бір лауазымды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру түріндегі қосымша жаза қолданылуы мүмкін. Қарастырылып отырған жазаны негізгі немесе қосымша ретінде тағайындаудың негіздері әртүрлі. Бірінші жағдайда, ол кінәлі сотталған баптың санкциясында тікелей көзделген кезде ғана тағайындалуы мүмкін. Бұл жазаны қосымша ретінде тағайындау үшін мұндай шарт міндетті емес.

Белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру, егер жасалған іс-әрекеттің сипаты мен дәрежесін және кінәлі адамның жеке басын ескере отырып, сот осы Кодекстің Ерекше бөлігінің тиісті бабында тиісті қылмыстық құқық бұзушылық үшін қосымша жаза ретінде көзделмеген жағдайларда да тағайындалуы мүмкін ол үшін белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен

айналысу құқығы (ҚР ҚК 41-бабының 3-бөлігі). Бұл соттардың жеке жауапкершілік практикасы үшін өте маңызды, өйткені жасалған қылмыстың сипатына байланысты белгілі бір қызметпен айналысу немесе белгілі бір лауазымдарды атқару құқығынан айыруды қосымша жаза ретінде пайдалану қажеттілігі әлдеқайда кең.

Кінәлі адам белгілі бір лауазымға орналасу немесе белгілі бір қызметпен айналысу арқылы қылмыс жасай алатын жағдайлар әртүрлі. Белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру жұмысшыны сот оған тыйым салған лауазымнан босату қажеттілігін білдіреді. Сонымен қатар, кінәлі адамға басқа жерде бірдей немесе ұқсас лауазымға орналасуға тыйым салынады. Белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру-оны кәсіптік (мысалы, дәрігерлік қызмет) немесе кәсіп шеңберінен тыс жүзеге асырылатын өзге де қызметпен (Әуесқойлық жүргізумен) айналысуға тыйым салу. Бұл нақты кәсіби немесе басқа қызметпен айналысу құқығынан айыру туралы екенін атап өту маңызды сияқты. Бұл қызмет Бірыңғай кәсіп шеңберінде жүзеге асырылатын өзге қызметпен араласпауға тиіс. Сонымен, адвокаттық қызметпен айналысу құқығынан айырылған адам заңгер ретінде жұмыс істей отырып, адвокаттың кәсіби міндеттерін орындай алады.

Бұл жазаны бас бостандығынан айыруға, қамауға алуға қосымша ретінде тағайындаған кезде ол негізгі жазаны өтеудің барлық уақытына қолданылады, бірақ бұл ретте оның мерзімі бас бостандығынан айыруды, қамауға алуды өтеген кезден бастап есептеледі. Жазаның басқа негізгі түрлеріне жазаның қосымша түрі ретінде белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру тағайындалған жағдайда, сондай-ақ жазаны өтеуді кейінге қалдыру

немесе шартты түрде соттау кезінде оның мерзімі үкім заңды күшіне енген кезден бастап есептеледі (ҚР ҚК 50-бабының 4-бөлігі).

Белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру түріндегі қосымша жазаны қолдану тәжірибесін зерттеу біріншісі екіншісіне қарағанда едәуір жиі қолданылатынын көрсетті. Бұл белгілі бір қызметпен айналысуға тыйым салу іс жүзінде неғұрлым қалаулы жаза болып табылатындығымен түсіндіріледі, өйткені ол адамды өзінің кәсіби қызметіне жүгіну құқығынан айырады: дәрігер-дәрігер, жүргізуші-көлік жүргізушісі және т. б. Белгілі бір лауазымдарды атқару құқығынан айыру, әдетте, адамды өзінің мамандығы бойынша жұмыс істеу мүмкіндігінен айырмайды.

§12. Қазақстан Республикасының азаматтығынан айыру

Азаматтықтан айыру институты 2017 жылы, наурыздағы Конституциялық реформа барысында енгізілді. Қазақстан Республикасының өмірлік маңызды мүдделеріне және террористік шаралар жасалған жағдайда сондай-ақ өзге де ауыр зиян келтіргені үшін азаматтықтан айыруға, маңызды түзету енгізілді.

Мәселен, Қазақстан Республикасы Конституциясының 10-бабының 2-тармағына сәйкес республика азаматы азаматтығынан, өз азаматтығын өзгерту құқығынан айырыла алмайды, сондай-ақ Қазақстаннан тыс жерлерге шығарыла алмайды. Азаматтықтан айыруға террористік қылмыстар жасағаны үшін, сондай-ақ Қазақстан Республикасының өмірлік маңызы бар мүдделеріне өзге де ауыр зиян келтіргені үшін соттың шешімі бойынша ғана жол беріледі.

Кейіннен азаматтықтан айыру туралы нормалар "Қазақстан Республикасының азаматтығы туралы" 1991 жылғы 20 желтоқсандағы 1017-ХІІ Қазақстан Республикасы Заңының 1-бабына және "Қазақстан Республикасының азаматтығынан айыру түріндегі жазаны орындау тәртібі" 71-1 – баптарын енгізу жолымен ҚР-ның Қылмыстық-атқару кодексіне енгізілді.

Қазақстанның қылмыстық заңнамасымен азаматтықтан айыру түріндегі жаза терроризмге қарсы іс-қимыл шараларының бірі ретінде көзделген, халықаралық террористік топтардың қатысушыларына да, белгілі бір мемлекеттің аумағында террористік қызметке қатысатын адамдарға да қатысты жауапкершілікті күшейту жөніндегі осындай шаралар бірқатар бейбітшілік елдерінде қабылданады.

§13. Шетелдікті немесе азаматтығы жоқ адамды Қазақстан Республикасының шегінен тысқары жерге шығарып жіберу

ҚР ҚАК-нің 70-бабына сәйкес ҚР шетелдікті немесе азаматтығы жоқ адамды Қазақстан Республикасының шегінен шығарып жіберу жөніндегі заңды күшіне енген сот үкімін орындау мәжбүрлеу тәртібімен жүргізіледі.

Шығарып жіберілетін шетелдік немесе азаматтығы жоқ адам ішкі істер органдарының жүріп-тұру еркіндігін алдын ала шектеу туралы сот санкциялаған қаулысы негізінде оны Қазақстан Республикасының шегінен тысқары жерге шығарып жіберуді ұйымдастыру үшін қажетті, бірақ отыз тәуліктен аспайтын мерзімге ішкі істер органдарының арнаулы мекемесіне орналастырылады. Шығарып жіберу Қазақстан Республикасының аумағына кіруге бес жыл мерзімге

тыйым салу белгілене отырып, шығарып жіберілетін шетелдікті немесе азаматтығы жоқ адамды Қазақстан Республикасының Үкіметі айқындайтын тәртіппен Қазақстан Республикасының Мемлекеттік шекарасына дейін шығарып салу арқылы жүзеге асырылады. Сотталған адамды шығарып жіберу бойынша шығыстарды оның өзі не оны Қазақстан Республикасына шақырған жеке немесе заңды тұлғалар көтереді. Аталған тұлғалардың шығыстарды жабуға қаражаттары болмаған не жеткіліксіз болған жағдайларда, шығарып жіберу бюджет қаражаты есебінен жүргізіледі. Қылмыс жасағаны үшін шетелдікті немесе азаматтығы жоқ адамды Қазақстан Республикасынан тысқары жерлерге шығарып жіберу жазаның қосымша түрі ретінде, ал қылмыстық теріс қылық жасағаны үшін – жазаның негізгі және қосымша түрі ретінде тағайындалуы мүмкін (ҚР ҚК 51-бабы).

1. **Абдиканов Н.** Мораторий и отмена смертной казни – объективное требование времени // Фемида. – 2004. – № 7.
2. **Агыбаев А.** Проблемы наказания в виде смертной казни // Фемида. – 2004. – № 6.
3. **Гальперин И. М., Мельникова Ю. Б.** Дополнительные наказания. – М., 1981.
4. **Карпец И. И.** Наказание: социальные, правовые и криминологические проблемы. – М., 1973.
5. **Лухтин Ю. И., Лухтина Е. Ю.** Восстановить «лестницу» наказаний // Основные направления формирования правового государства: Сб. науч. тр. – Караганда, 2003.
6. Наказания, не связанные с лишением свободы. – М., 1972.

7. **Пимонов В. А.** Конфискация имущества как уголовное наказание // Государство и право. – 2002. – № 7.
8. **Полубинская С. В.** Цели уголовного наказания. – М., 1990.
9. **Шаргородский С. Д.** Наказание: его цели и эффективность. – Л., 1973.
10. **Наумов А. В.** Уголовная ответственность и наказание: учебное пособие для вузов / [и др.]; ответственный редактор А. В. Наумов, А. Г. Кибальник. — Москва: Издательство Юрайт, 2020. — 130 с.

XVII-тарау. Жаза тағайындау

§1. Жаза тағайындаудың жалпы негіздері

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 52-бабының 3-бөлігіне сәйкес жаза тағайындау кезінде қылмыстың сипаты мен қоғамдық қауіптілік дәрежесі, айыпкердің жеке басы, сонымен бірге оның қылмыс жасағанға дейінгі және одан кейінгі мінез-құлқы, жауаптылық пен жазаны жеңілдететін және ауырлататын мән-жайлар, сондай-ақ тағайындалған жазаның сотталған адамның түзелуіне және оның отбасының немесе оның асырауындағы адамдардың тіршілік жағдайына ықпалы ескеріледі.

Жаза тағайындаудың жалпы негіздерінің басты талабы – сот кінәліге жасаған қылмысы үшін жауаптылықты көздейтін заң баптарының шеңберіндегі жазаны ғана тағайындай алады. Бұл сот жаза тағайындаған кезде жасалған қылмысты саралайтын баптардың санкциясындағы көрсетілген жазаның түрі мен мөлшерін тағайындай алады деген сөз.

Сот қандай жағдайда болсын баптардың санкциясында көрсетілген нұсқаулардан асып, шығып кете алмайды. Сол сияқты оны төмендетілген немесе жеңілдетілген мөлшерде де пайдалана алмайды.

Әдетте, ол қылмыс санкцияланған баптың ең төменгі санкциясынан тыс жаза тағайындамауы керек. Баптың ең жоғары және ең төменгі санкцияларын белгілей отырып, заң шығарушы тиісті қылмыстық әрекеттің әлеуметтік қауіптілігін ескереді. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 52-бабы соттың екі жағдайда, яғни Ерекше бөлімнің тиісті бабында белгіленген шекте және Жалпы бөлімнің ережелерін ескере отырып жаза тағайындауға құқылы екенін айтады. ҚР ҚК 52-бабының 2-бөлігі қылмыстық құқық

бұзушылық жасағаны үшін ҚР ҚК Ерекше бөлігінің тиісті баптарында көзделгеннен аса қатаң жаза тағайындау мүмкіндігін көздейді, екі жағдайда:

1) қылмыстық құқық бұзушылықтар жиынтығы бойынша жаза тағайындау кезінде (ҚР ҚК 58-бабы);

2) үкімдер жиынтығы бойынша жаза тағайындау кезінде (ҚР ҚК 60-бабы).

Бірақ, бұл жағдайда Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 52-бабының 1-бөлігіндегі белгіленген ережеден белгілі бір мәнде қашқақтау және Қылмыстың кодекстің Ерекше бөлімі белгілеген жазаны шектеу жөнінде сөз болып отырған жоқ. Бұл екі жағдайда (нормалардың мазмұны кейінірек айтылады) кінәлі адамның жасаған бір қылмысы үшін емес, екі немесе одан да көп қылмысы үшін тағайындалатын жаза жөнінде сөз болып отыр.

Осы жағдайда да әрбір қылмысқа белгіленген шекте жеке-жеке (санкция бойынша) жаза қолданылады. Бұл орайда шектен шығып кету адамның жасаған барлық қылмысы үшін жалпы (қорытындылаушы) жаза қолданылғанда мүмкін. Жазаның төменгі шегіне шығу немесе жеңілдеу жаза тағайындауға Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 55-бабында арнайы көзделген санкция негіз болады (оның мазмұны кейінірек айтылады).

Бұл қылмыстық құқықтың әділеттілік және гуманизм қағидаларына сай келеді. Қылмыс жасаған адамға оның түзелуі және жаңа қылмыстардың алдын алу үшін қажетті және жеткілікті жаза тағайындалуы тиіс.

Егер жасалған қылмыс үшін көзделген жазаның онша қатаң емес түрі жазаның мақсатына жетуді қамтамасыз ете алмайтын болса ғана ол үшін көзделгендері арасынан неғұрлым қатаң жаза тағайындалады. жасалған қылмыс үшін Қылмыстық кодекстің Ерекше бөліміндегі тиісті баптарды

көзделгеннен неғұрлым қатаң жаза Кодекстің 58 және 60-баптарына сәйкес қылмыстардың жиынтығы бойынша немесе үкімдердің жиынтығы бойынша тағайындалуы мүмкін. Жасалған қылмыс үшін Қылмыстық кодекстің Ерекше бөліміндегі тиісті баптарда көзделгеннен қатандығы төменірек жаза тағайындау үшін негіз Кодекстің 55-бабында белгіленеді (ҚР ҚК 52-бабының 2-бөлігі).

Сот жаза тағайындағанда Қылмыстық кодекстің Жалпы бөлімінің ережелерін де ескеруге міндетті. Бұл талаптарды дұрыс түсіне білу әділетті және заңды жаза тағайындауда ерекше орын алады. Бұл жағдайда Жалпы бөлімнің жаза тағайындауға қатысы бар нормалары осы процеске әсер етеді.

Ол нормалар - жазаның міндеті, ұғымы, мақсаты және түрлері туралы, қылмыстық жауаптылықтың ерекшеліктері және кәмелетке толмағандарға жаза тағайындау туралы. Соттардың жаза тағайындау кезінде Жалпы бөлімінің ережелерін ескермеуі әділ сот орнатудағы заңдылықтарды өрескел бұзушылық болып саналады және ол негізсіз үкім шығаруға әкеп соқтырады. Қылмыс жасауға айыпты деп танылған адамға Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінің тиісті бабында белгіленген шекте және Кодекстің Жалпы бөлімінің ережелері ескеріле отырып, әділ жаза тағайындалады (ҚР ҚК 52-бабының 1-бөлігі).

Сот жаза тағайындау кезінде жасалған қылмыстың қоғамға қауіптілік сипаты мен дәрежесін ескеруі тиіс. Қылмыстың қоғамға қауіпті сипаты оның сапалық өзгешелігі, сапалық сипаты оның қауіптілігінің қылмыстық жазалануға жататын әрекеттің белгілі бір түрі деп танылады. Біріншіден қылмыстық қол сұғу объектісінің сипаты мен құндылығына байланысты. Осы тұрғыдан алғанда адам өміріне қарсы қылмыс — кісі өлтіру қылмыстың басқа түрлерінен (қол сұғу

объектісіне қарай) айырықша ерекшеленеді. Сот жаза тағайындаған кезде адамның жасаған қылмысының онша ауыр емес, ауырлығы орташа, ауыр қылмыс немесе ерекше ауыр қылмыс санаттарына жататындығын ескеруі тиіс.

Сонымен бірге соттар жасалған қылмыстың қоғамға қауіптілік сипатын ғана емес, оның дәрежесін де ескерулері тиіс. Қылмыстың қоғамға қауіптілік дәрежесі - белгілі бір және нақ сол сипаттағы қылмыстық әрекеттің сандық сипаты. Бір қылмыстың шеңберінде ол келтірілген шығынның мөлшеріне (айталық, жәбірленушіге айтарлықтай немесе ірі мөлшерде шығын әкелген бөтеннің мүлкін ұрлау), кінәнің нысанына (қасақана немесе абайсыздықта бөтеннің мүлкін құрту немесе бүлдіру), қылмыс жасау тәсіліне (мысалы, жалпы қауіпті тәсілмен қасақана кісі өлтіру үшін жоғары жауаптылықты қарастыру) және жасалған қылмыстың белгілері мен мән-жайларына байланысты.

Жасалған қылмыстың сипатына, сондай-ақ дәрежесіне әсер ететін аталған мән-жайлардың бәрі де адамның жасалған қылмысының құрамындағы белгілерінің қатарына енбеген жағдайда жаза тағайындауда ғана ескеріледі. Сондықтан жаза тағайындағандағы жасалған қылмыстың сипаты ғана емес, оның қоғамға қауіптілік дәрежесі жөніндегі талаптар да әділетті жаза тағайындаудың маңызды алғышарты болып саналады.

Жаза тағайындаудың жалпы негіздерінің басты ережесі кінәлінің жеке басын ескеру жөніндегі талаптар болып саналады.

Қылмыс жасаған адам белгілі бір әлеуметтік-психологиялық және жеке ерекшеліктерімен сипатталады. Кінәлінің (қылмыскердің) жеке басы дегеніміз

- қылмыстық-құқықтың мәні бар қылмыс жасаған адамның әлеуметтік-саяси, психологиялық және дене мүшелері белгілерінің жиынтығы.

Қолданыстағы қылмыстық заң белгілі бір әрекеттің жазалауға жататындық шегін белгілей отырып, кінәлінің жеке басы туралы мағлұматтарды ескере бермейді. Мұнымен барлық азаматтардың заң алдындағы жауаптылығының теңдігі туралы қағида айғақтала түседі.

Бірақ бірқатар жағдайда кінәлінің жеке басының белгілері белгілі бір жасалған қылмыстың жазаға жататындығының мөлшерін анықтау арқылы заңмен белгіленеді (қылмыстың қайталануы, лауазымдық жағдай, кәмелетке толмағандық, жүктілік, 8 жасқа толмаған баласының болуы).

Қылмыс жасаған адамдардың отбасы жағдайына, біліміне, жасына, денсаулығына, тұрмыстағы мінез-құлқы мен еңбекке деген көзқарасына, Отан алдындағы сіңірген еңбегі мен ұжым арасындағы беделіне қарай өзгешеліктері болады. Жаза тағайындаудың басты негіздеріне жауаптылықты жеңілдететін және ауырлататын мән-жайлар жөніндегі заң талаптары жатады.

Жеңілдететін және ауырлататын мән-жайлардың тізімі заңда көрсетілген (ҚР ҚК 53, 54-баптары). Сонымен бірге ауырлататын мән-жайлар заңдағы осы тізіммен шектелетін болса, ал жеңілдететін мән-жайлар мұнымен шектеліп қалмайды. Жеңілдететін мән-жайлардың бар екендігі жасалған қылмыстың онша қауіпті емес екендігін білдірсе, керісінше ауырлататын мән-жайлардың болуы оның қауіпті екендігін және оған қатаңырақ жаза қолданудың қажет екендігін білдіреді. Заңдағы жеңілдететін және ауырлататын мән-жайларды ескеріп отыру соттардың құқығы емес, міндеті болып саналады.

Осыған байланысты соттардың жаза тағайындаған кезде жеңілдететін және ауырлататын мән-жайларды назардан шығарып алуы заңдағы міндеттерін орындамауы, заңды бұзуы болып есептеледі.

Ауырлататын мән-жайларды ескеріп отыру соттардың міндеті емес, құқығы болатын жағдай заңмен көрсетіледі. Соттардың жаза тағайындау кезінде жауаптылықты жеңілдететін және басқа да мән-жайларды тануы туралы мұндай ереже Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 53-бабынан туындайды. Соттардың жаза тағайындау кезіндегі жауаптылықты жеңілдететін және ауырлататын мән-жайларды ескергендіктерін үкімде көрсетуі сотталушылар мен сот залында отырғандардың сенімін арттыра түседі және жоғары органдардың жазаға байлынысты заңдылықтарды орындау мен үкімнің негізділігін тексеру қызметін оңайлатады.

Сот өзінің қызметінің кез келген сатысында құқықтық санаға жүгінеді. Олардың құқықтық санасы қабылданған шешімнен де көрініп тұрады. Әртүрлі лауазымдағы сот қызметкерлерінің өзі түрлі шешім қабылдап, жазаның қатаңдық дәрежесін түрліше саралайтын жәйттер де кездесіп тұрады.

Бұл тиісті лауазымды сот қызметкерлерінің құқтық санасының деңгейі мен құқықтық мәдениетін аңғартады. Соттар жаза тағайындағанда тағайындалған жазаның кінәлінің өзінің түзелуіне және олардың отбасының жағдайына тигізетін әсерін де ескереді. Осының біріншісінде жазаның мақсатқа жетуі көзделсе, екіншісінде заң шығарушы тағайындалған жазаның әлеуметтік қосымша мәселе тумауын ойластырады.

Жаза тағайындаудың жалпы негіздерінің қатарына кінәлінің қылмыс жасағанға дейінгі және қылмыс жасағаннан кейінгі мінез-құлқын қарастыратын жаңа негіз қосылады.

Бұл жерде осы жағдай кейбір кінәліге жағымды (мысалы, кінәлі қартайған ата-аналарының жалғыз ғана асыраушысы немесе көп балалы жалғыз басты әйел), ал кейбіреуге жағымсыз (кінәлі үздіксіз ішімдікпен айналысытан маскүнем, үйінде үнемі ұрыс-төбелес шығаратын мінезі бұзық, балаларларға қатыгез адам) болуы мүмкін.

Жаза тағайындаудың жалпы негіздерін құрайтын айтылған барлық шарттар мен жағдайлардың барлығы олардың жинақталуымен міндетті түрде орындалуы тиіс. Осы көрсетілген талаптарды бұлжытпай орындағанда ғана соттар қылмыстық заңда қалыптасқан мақсаттарға жауап беретін әділетті жаза тағайындай алады. Құқықтық сана жасалған қылмыстың қоғамға қауіптілік дәрежесіне, кінәлінің жеке басына және тағайындалған жазанының әділетілігіне баға берудің шегі болып саналады. Жаза тағайындаудың жалпы негіздерін дұрыс түсіне білу жазаны жекелеудің, заңды және негізделген үкім шығарудың бірден-бір алғышарттары болып есептеледі.

§2. Қылмыстық жауаптылықпен жазаны жеңілдететін мән-жайлар

Қылмыстық жауаптылық пен жазаны жеңілдетудің бірінші мән-жайлары кездейсоқтықтың тоғысуы салдарынан алғаш рет қылмыс жасау болып табылады (ҚР ҚК 53-бабы 1-бөлігінің "1" тармағы). Алғаш рет қылмыстық теріс қылық жасау не мән-жайлардың кездейсоқ тоғысуы салдарынан онша емес немесе орташа қылмыс жасау (ҚР ҚК 53-бабының 1-бөлігінің 1-тармағы).

ҚР ҚК 11-бабының 2-бөлігіне сәйкес ауырлығы онша емес қылмыстарға қасақана жасалған әрекеттер, қылмыстық кодексте көзделген көзделген ең ауыр жаза

бас бостандығынан айыру екі жылдан аспайтын қасақана жасалған іс-әрекеттер, сондай-ақ жасалғаны үшін осы Кодексте көзделген ең ауыр жаза бас бостандығынан айыру бес жылдан аспайтын абайсызда жасалған іс-әрекеттер онша ауыр емес қылмыстар деп танылады.

Алайда, қылмыстық жауаптылық пен жазаны жеңілдететін жағдайға ауырлығы онша емес қылмыстың өзі емес, оны бірінші рет жасау фактісі және жағдайлардың кездейсоқ үйлесуі салдарынан жатады. Жағдайды жауаптылық пен жазаны жеңілдететін деп тану үшін жоғарыда аталған барлық үш фактордың болуы қажет.

Егер адам бұрын қылмыс жасамаған болса, оны бірінші рет жасаған деп санауға болады. Аталған санатқа бұрын қылмыстық құқық бұзушылық жасаған, бірақ оларға қатысты ескіру мерзімі өтіп кеткен бұрын қылмыс жасаған адам (ҚР ҚК 71-бабы), үкімінің орындалуының ескіру мерзімі өткен (ҚР ҚК 77-бабы), рақымшылық, кешірім жасау актілермен соттылығы алынып тасталған (ҚР ҚК 78-бабы) соттылығы, жалпы негізде алынған адамдар (ҚР ҚК 79-бабы).

Егер қылмыстық теріс қылық жасау алғаш рет жасаған деген ұғым заңмен белгіленген болса, мән-жайлардың кездейсоқ тоғысуы бағалаушы санатқа жатады және ол соттың зерттеуімен істегі мән-жайлардың жиынтығы бойынша шешіледі. Мән-жайлардың кездейсоқ тоғысуы болып адамның жасаған әрекетінің қауіптілік дәрежесін айыра алмауы, қылмыстық әрекет жасаушы топтың арасына бірнеше рет кездейсоқ кіріп кетуі, кінәліге сай деп саналмайтын қылмыстық әрекет жасауы (мінезі жақсы, жақсы оқиды, жақсы еңбек етеді) саналады.

Қылмыстық жауаптылық пен жазаны жеңілдететін екінші мән-жайы кінәлінің кәмелетке толмауы болып саналады. Бұл мән-жайларды

тұжырымдауда заң шығарушы кәметке толмағандардың өздерінің әлеуметтік жағынан жетілуінің жетімсіздігінен жасалған қылмыстарының қауіптілігін дұрыс түсіне бермейтіндігін ескерген. Мұнымен бірге жастар ересектерге қарағанда әрнәрсеге, соның ішінде теріс қылықтарға еліктегіш, сондай-ақ түзеуге және тәрбиелеуге бейім келеді. Осыған байланысты мұндай жағдайлар Қылмыстық кодекстің алтыншы бөліміне қайшы келмейді деуге болады. Кәметке толмағандардың қылмыс жасау фактісінің өзі соттардың оларға байланысты жасалған қылмыстардың себептері мен мақсаттарына, олардың жеке бастарына тереңірек зер салып, мұқият зерттеулерін талап етеді. Қылмыстық жауаптылық пен жазаны жеңілдететін тағы бір мән-жайлары жүктілік болып саналады. (ҚР ҚК 53-бабы 1-бөлігінің,2-тармағы).

Жүктілік әйелдердің денсаулығы мен психикасына белгілі бір өзгерістер әкеліп және әсер ететіні белгілі. Әйел адам дәл қылмыс жасаған кезде жүкті болмай, ал жаза тағайындар кезінде жүкті болып шыққанында оның жазасы жеңілдетілуі мүмкін. Заң шығарушы бұл жерде адамгершілік қағидасына жүгініп, жүкті әйелдің денсаулығын сақтау пен іштегі баланың ойдағыдай дамуы мен дұрыс тууына жағдай жасайды. Үнемі маскүнемдікпен айналысатын, баланың сақталуын ойламайтын, әйелге және моральға жат қылықтар жасайтын, қасақана қылмыс жасап немесе кісі өлтірген жүкті әйелге жеңілдік жасау заңға сыя қоймайды. (ҚР ҚК 53-бабы 1-бөлігінің,3 тармағы).

Айыпкердің жас балаларының болуы да қылмыстық жауаптылық пен жазаны жеңілдететін мән-жайлар болып саналады (ҚР ҚК 53-бабы 1-бөлігінің 4 тармағы), Сот тәжірибесіне сәйкес жас бала деп он төрт жасқа толмағандар саналады. Бұл жағдайды жазаны жеңілдететін мән-жайларға жатқызуды заң

шығарушының кінәлі адамның отбасының, әсіресе жас балалардың денсаулығының және адамгершілігінің мүддесін қорғауға деген ұмтылысы деп қарау керек. Бұл мән-жайлар кінәлінің жас балаларының бар екендігін анықтаумен ғана емес, оларды асырау мен материалдық жағынан қамтамасыз ететіндігі белгілі болғанда ғана жеңілдетуші болып саналуы тиіс.

Аталған мән-жайлар кінәлі ата-аналық құқысына айырылған, көп уақыттан бері балаларымен бірге тұрмайтын, оларға материалдық көмек көрсетпейтін, оларға қатыгездікпен қарайтын, соларға байланысы бар қылмыс жасаған жағдайларда жеңілдетуші болып саналмайды.

Қылмыстық жауаптылық пен жазаны жеңілдетудің басқа бір мән-жайлары қылмыс жасағаннан кейін зардап шегушіге тікелей медициналық өзге де көмек көрсету, қылмыс салдарынан келтірілген мүліктік залал мен моральдық зиянның орнын өз еркімен толтыру, қылмыспен келтірілген зиянды жоюға бағытталған өзге де іс-әрекеттердің болуы саналады (ҚР ҚК 53-бабы 1-бөлігінің 5 тармағы). Кінәлінің қылмыс жасағаннан кейін жәбірленушіге медициналық және басқа да көмек көрсетуі, мүліктік шығындар мен моральдық зардаптардың, сондай-ақ басқа да әрекеттерінің орнын өз еркімен қалпына келтіруге ұмтылуы қауіптіліктің онша емес екендігін көрсетеді. Көрсетілген мән-жайлар кінәлінің өз ісіне өкінгендігін байқатады және ол жазаны жеңілдетудің мән-жайлары ретінде қаралуы мүмкін. Мұндай жағдайлар жазаны жеңілдетуге негіз болатындай өзіне тән әртүрлі әрекеттердің орындалумен байқалады (кінәлінің өзінің ережені бұзу нәтижесінде жол апатынан жарақат алған жәбірленушіге "жедел жәрдем" шақыруы немесе оны ауруханаға жеткізуі, ұрлаған затын жәбірленушінің өзіне қайтарып беруі, жәбірлеген адамынан кешірім сұрауы, т. б.).

Жеке басындық, отбасылық немесе өзге де ауыр мән-жайлар тоғысуының салдарынан не жаны ашығандық себебімен қылмыс жасау да қылмыстық жауаптылық пен жазаны жеңілдететін мән-жайларға жатады (ҚР ҚК 53-бабы 1-бөлігінің 7 тармағы).

Өмір сүруге байланысты ауыр мән-жайлар болып: жеке-отбасылық немесе жеке-қызметтік жағдайлар; бөтеннің мүлкін ұрлауда жұмыстан шығып қалуына байланысты күнкөріс қаражатының болмауы; есірткілік заттар ұрлауда - кінәлінің өзінің немесе оның жақынтұыстарының қатты сырқаттануы; пара беруде тұрмыс жағдайының нашарлығы сияқты әртүрлі мән-жайлар танылуы мүмкін. Аяушылық білдіру себебі де жазаны жеңілдететін жана ұғым ретінде танылады. Мұндай себептерге ауру кінәлі адамның өлетінін біле тұра адамның өтініші бойынша оған әдейі көп мөлшерде дәрі беруді жатқызуға болады. Қылмыстық жауаптылық пен жазаны жеңілдететін тағы бір мән-жайлар - күштеп немесе психикалық мәжбүрлеу салдарынан не материалдық, қызметтік немесе өзге де тәуелді себепті қылмыс жасау (ҚР ҚК 53-бабы 1-бөлігінің 8 тармағы).

Күштеп немесе психикалық мәжбүрлеу салдарынан не материалдық, қызметтік немесе өзге де тәуелді себепті қылмыс жасауда сот тәуелділік немесе мәжбүрлеу шын мәнінде болды деп санағанда ғана қылмыстық жауаптылық пен жазаны жеңілдететін мән-жайлар болып танылады.

Ал мәжбүрлеуші адамның әрекеті амалсыздықтан туды деп саналуы мүмкін. Психикалық мәжбүрлеу денеге жарақат салумен, бопсалау, адамның ар-ұятын төгетіндей сыртынан өсек таратумен қорқыту арқылы жасалады. Күштеп мәжбүрлеу дегеніміз адамға ұрып-соғу немесе денесіне жарақат салу, мүлкін қиратып-бүлдіру арқылы әсер ету. Күштеп мәжбүрлеу де, психикалық мәжбүрлеу де кінәлінің өзі- мен бірге оның

туған-туыстары арқылы жасалуы да мүмкін. Материалдық тәуелділік деп кінәлі адам өзін материалдық жағынан, яғни ақшамен, азық-түлікпен, киім-кешекпен қамтамасыз ететін адамдардың (ата-анасы, асыраушысы, жақын-туыстары) мүддесі үшін қылмыс жасауы танылады. Қызметтік тәуелділік деп қызмет немесе жұмыс бабымен бір адамның екінші біреуге бағыныштылығы (мысалы, кәсіпорын бастығының жұмыстан шығарамын деп бухгалтерді ақша ұрлауға мәжбүр етуі).

Мәжбүрлеу деп біреудің жүйкесіне тиіп, психикалық жолмен қорқытып немесе ұрып-соғып, күштеп қылмыс жасауға итермелеуін айтамыз. Қылмыстық әрекет жасалмайтын мұндай мән-жайлардың біз қарастырып отырған мәжбүрлеудің айырмашылығы кінәлі адам бұл жағдайда өзін өзі ұстай алуы мүмкін. Өртүрлі жағдайда болып тұратын тәуелділіктің басқа да түрлері бар (оқушы мен студенттің мұғалім мен оқытушыға тәуелділігі, куәгердің немесе айыпталушының тергеушіге тәуелділігі).

Қажетті қорғанудың құқықтық дұрыстығының шартын бұзу, аса қажеттілік, қылмыс жасаған адамды ұстау, негізді тәуекел, бұйрықты немесе өкімді орындау жағдайларында қылмыс жасау да қылмыстық жауаптылық пен жазаны жеңілдететін мән-жайларға жатады (ҚР ҚК 53-бабы 1-бөлігінің 9 тармағы). Қылмыстық заңмен белгіленген (ҚР ҚК 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38-баптары) шарттардың барлығын орындаған жағдай бұл мән-жайлар қылмыстық әрекетті болдырмайды. Ал осы шарттарды орындамаған жағдайда сол мән-жайлармен кінәлінің жасаған қылмысы үшін жауап беруге тура келеді. Сол сияқты бұл қажетті қорғану, қылмыскерді ұстау жағдайлар да жазаны жеңілдетуге негіз болады. Мұндағы маңызды шарт - олар егер Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексі Ерекше

бөлімінің баптары ("Қажетті қорғаныс шегінен шығу кезінде жасалған адам өлтіру" - 102-бап, "Қылмыс жасаған адамды ұстап алу үшін қажетті шаралар шегінен шығу кезінде жасалған адам өлтіру" - 103-бап) диспозицияларының құрамдас бөлігі болып саналмаса жеңілдетуші болып танылады. Қылмыс жасау үшін түрткі болып табылған жәбірленушінің заңға қайшы немесе адамгершілікке жатпайтын қылығы да қылмыстық жауаптылық пен жазаны жеңілдететін мән-жайлар болып саналады (ҚР ҚК 53-бабы 1-бөлігінің 10 тармағы). Мұндай жағдайда адамды қылмыс жасауға итермелеген жағдайлар мен мән-жайлардың қатарындағы жәбірленушінің мінез-құлқы маңызды орын алады. Бұл жерде адамның өзінің себепкер мінезі туралы сөз болып отыр. Мұндай жеңілдетудің шарты қылмыс жасауға себепкер болған жәбірленушінің мінез-құлқы құқыққа қайшы немесе моральдық жағынан ерсі болуы керек. Құқыққа қайшы мінез белгілі бір құқықтық (қылмыстық-құқықтық, әкімшілік құқықтық, азаматтық құқықтық және басқа), моральдық (этика) нормаларды және қоғамдық тәртіп ережелерін бұзуға бейім келеді.

Қылмыстық жауаптылық пен жазаны жеңілдететін тағы бір мән-жайлары шын жүректен өкіну, айыбын мойындап келу, қыл-мысты ашуға, қылмысқа қатысушыларды әшкерелеуге және қылмыс жасау нәтижесінде алынған мүлікті іздеуге белсенді жәрдемдесу болып саналады (ҚР ҚК 53-бабы 1-бөлігінің 11 тармағы). Бұл көрсетілген мән-жайлар қылмыс жасаған адамның қауіптілігінің төмендігін дәлелдейтін қылмыстан кейінгі позитивті мінез-құлық деп аталатын мән-жайлардың түріне енеді. Осы мән-жайлардың ішіндегі орындысы шын ниетпен өкіну болып саналады. Өйткені адамның түзелуінің өзі өкініштен басталатыны белгілі. Ал, айыбын мойындап келу болса, ол қылмыстың жасалғанын өкімет органдарына өз еркімен хабарлап

айтуымен байқалады. Осы айыбын мойындап келудің қылмыстық жауапқа тартудағы ескіру мерзімінің шегі үшін қылымыстық-құқықтық мәні бар. Бұл мән мұндай келудің себебіне тәуелді емес. Бұл жерде құқық қорғау органдарының жасалған қылмыс туралы білу-білмеуі, кінәліге іздеу салынғаны салынбағаны ерекше рөл атқармайды. Дегенмен, маңыздысы келудің амалсыздықтан немесе өз еркімен болуында.

Қылмысты әшкерелеуге шын пейілімен жәрдемдесу кінәлінің қылмысқа байланысты өзіне белгілі ақпараттарды тергеу органдарына жеткізуімен білінеді (мысалы, қарудың қай жерге жасырылғанын көрсету, тергеу эксперименттері мен бухгалтерлік сараптарды

- ұйымдастыру мен жүргізуге көмектесу, заттық айғақтарды тауып беру, тағысын тағылар).

Қылмысқа қатысушыларды әшкерелеуге және қылмыс жасау нәтижесінде алынған заттарды іздеп табуға көмектесу кінәлінің қылмысты ашуға белсенді жәрдемдесуі болып табылады. Осы мән-жайлар іс жүзінде болды деп тану үшін кінәлі бұл іске біреудің қыспағымен емес өзінің еркімен араласуы тиіс. Қанша дегенмен кінәлінің жәбірленушіге медициналық және басқадай көмек беруі, мүліктік немесе моральдық нұқсандарының орнын толтыруы, сондай-ақ, зардаптың орнын жабуға бағытталған басқа да әрекеттері қауіптілік дәрежесін азайта түседі.

Көрсетілген бұл мән-жайлар да кінәлінің өзінің жасағанына өкігендігін білдіріп және жазаны жеңілдететін мән-жайлар ретінде де қарастырылуы мүмкін. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 53-бабының 2- бөлігіне сәйкес осы баптың 1-бөлігінде көзделмеген мән-жайлар да жаза қолдану кезінде жеңілдетуші ретінде ескерілуі мүмкін. Қазақстан

Республикасы Қылмыстық кодексінің 53-бабының 3-бөлігінде егер жеңілдететін мән-жай Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінің тиісті бабында қылмыс белгісі ретінде көзделген болса, ол өзінен өзі жаза тағайындау кезінде қайталап ескеріле алмайтындығы айтылған. Осы соңғы ереже сот тәжірибесіне орай нақты нықтана түседі. Ол қажетті қорғаныс шегінен шығу кезінде жасалған кісі өлтіру (ҚР ҚК 102-бабы) немесе қылмыс жасаған адамды ұстау үшін қажетті шаралардың шегінен шығу кезінде жасалған кісі өлтіру (ҚР ҚК 103-бабы) сияқты қылмыс түрлері болғанда сай келеді.

Сот осы аталған қылмыстарға жаза тағайындаған кезде заң шығарушы бұларды жеңілдетілген мән-жайлардағы қылмыстың құрамына ҚК тиісті ҚК бабының санкциясы шегінде жүзеге асырылады.

§3. Қылмыстық жауаптылықпен жазаны ауырлататын мән-жайлар

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 54-бабының 1-бөлігіне сәйкес қылмыстық жауаптылық пен жазаны ауырлататын мән-жайлар қатарына төмендегілер жатады.

1) Қылмыстық құқық бұзушылықтардың бірнеше рет жасалуы, қылмыстардың қайталануы, қылмыстардың қауіпті қайталануы (ҚР ҚК 54-бабы 1-бөлігінің 1 тармағы). Қылмыстық құқық бұзушылықтардың бірнеше рет жасалуы, қылмыстардың қайталануы, қылмыстардың қауіпті қайталануы қылмыстың көптілік нысаны болғандықтан қылмыстық жауаптылық пен жазаны ауырлататын мән-жайлардың бір тобына еніп отыр.

Қылмыстық Кодекстің Ерекше бөлігінің дәл сол бір бабында немесе бабының бөлігінде көзделген екі немесе одан да көп іс-әрекетті жасау қылмыстық құқық бұзушылықтардың бірнеше рет жасалуы деп танылады.

Қылмыс және қылмыстық теріс қылық өзара бірнеше рет жасалуды құрамайды. (ҚР ҚК 12-бабының 1-бөлігі). Қылмыстарды бірнеше рет жасаудың қауіптілігі адамның түзелу жолына түспейтіндігіне және бір қылмыс жасағаннан кейін екінші бір қылмыс жасауында. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 14-бабы қылмыстардың қайталануы ұғымына түсінік беріп және оны үш түрге бөледі. Қылмыстардың қайталануының осы үш түрінің қайсысын жасаса да ол жазаны ауырлататын мән-жай болып танылады. Бұл жерде кінәлінің бұрынғы соттылығы алынып тасталған немесе жойылған болса, жаңа қылмыс жасағаны үшін жаза тағайындауда оның қылмыстарды бірнеше рет жасауы мен қылмыстарының қайталануы жазаны ауырлататын мән-жайлар болып танылмайды. Қылмыстардың қайталануының кез келген түрін қылмыскер қылмысты қасақана жасағанда ғана осы мән-жайларды ескерген жөн. Осыған орай, ҚР ҚК 14-бабына сәйкес, абайсыздықта жасаған қылмыс үшін соттылығы алынып тасталмаған немесе жойылмаған жағдайда, кінәлінің әрекетінде қылмыстардың қайталануы, ерекше қылмыстардың қайталануы немесе айырықша ерекше қылмыстардың қайталануы бар деп тануға болмайды.

2) Қылмыс жасау арқылы ауыр зардаптар келтіру (ҚР ҚК 54-бабы 1-бөлігінің 2 тармағы). Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінің көптеген баптарында ауыр зардаптардың пайда болуы қылмыстың белгісі саналады және ол жазаны ауырлататын мән-жайлар бола алмайды.

Қылмыстық кодексте ауыр зардаптары қылмыстың белгісі бола алмайтын қылмыстар да бар, бірақ олардың жасалу нәтижесінде ауыр зардаптар пайда болуы мүмкін. Мұндай жағдайда сот осы қылмыстардың жасалу нәтижесінде пайда болған ауыр зардаптарды жазаны ауырлататын мән-жайлар деп тануға құқылы. Ауыр зардаптар қасақана да, абайсыздықта да жасалған

қылмыстарда кездесуі мүмкін, сондықтан ондағы кінә нысандарына қарамастан оларды ауырлатушы мән-жайлар деп тануға болады. Бұл үшін сот жасалған әрекет пен пайда болған зардаптардың арасындағы байланысты анықтауы керек.

3) Адамдар тобының, алдын ала сөз байласқан адамдар тобының, ұйымдасқан топтың немесе қылмыстық қауымдастықтың (қылмыстық ұйымның) құрамында қылмыс жасау (ҚР ҚК 54-бабы 1-бөлігінің 3 тармағы).

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 31-бабы адамдар тобының, алдын ала сөз байласқан адамдар тобының, ұйымдасқан топтың немесе қылмыстық қауымдастықтың (қылмыстық ұйымның) құрамында қылмыс жасау ұғымына түсінік береді. Кез-келген топтасып жасаған қылмыс қылмыстық әрекеттердің қауіпті түрі болып танылады, сондықтан да Ерекше бөлімінің көптеген баптарында адамдар тобының, ұйымдасқан топтың немесе қылмыстық қауымдастықтың жасаған қылмыстары қылмыс құрамының белгілерін саралаушы болып танылады. Сонымен бірге Ерекше бөлімде қарастырылған көптеген қылмыс құрамдарының диспозицияларында қылмыс құрамының белгілерінен құралған мән-жайлар бола бермейді, сондықтан да олар ауырлатушы мән-жайлар болып танылуы мүмкін.

4) Қылмыс жасағанда айырықша белсенді рөл атқару (ҚР ҚК 54-бабы 1-бөлігінің 4 тармағы).

Қылмысқа қатысушылардың әрқайсының рөлі жасалған әрекеттің мән-жайын зерттегенде де, оның жеке басын зерттегенде де анықталуы тиіс. Кінәлінің белсенді рөлі қылмыстың кез келген сатысында көрінуі мүмкін. Әсіресе бұл мәселе қылмысты ұйымдастырушы мен оның белсенді орындаушысына көбірек назар аударуды талап етеді.

5) Айыпкер үшін психикасы бұзылуының ауыр түрінен зардап шегетіні алдын ала белгілі адамдарды не қылмыстық жауаптылық жасына толмаған адамдарды қылмыс жасауға тарту (ҚР ҚК 54-бабы 1-бөлігінің 5 тармағы).

Бұл мән-жайлар арқылы кінәлінің қылмыстық жауаптылықтан қашқақтауға ұмтылуына қарап, оның жасаған қылмысының қауіпті екенін аңғаруға болады. Ерекше қауіптілік кәметке жасы толмағандарды қылмысқа тарту болып саналады. Ауыр психикалық аурумен сырқаттанғандар, жасы қылмыстық жауаптылыққа тартуға толмағандар өздерінің денсаулығы мен санасының тарлығына байланысты азғыруға тез көнеді. Қылмыс жасауға тарту адамның тікелей сол қылмысты жасауы арқылы ғана емес, сол қылмыстың жекелеген сатыларын, атап айтқанда қылмысқа дайындалу мен оқталу сатыларының тапсырмаларын орындауға итермелеу арқылы да көрінеді.

б) Ұлттық, нәсілдік және діни өшпенділік немесе араздық себебі бойынша, басқа адамдардың заңды іс-әрекеті үшін кектенушіліктен, сондай-ақ басқа қылмысты жасыру немесе оны жасауды оңайлату мақсатында қылмыс жасау (ҚР ҚК 54-бабы 1-бөлігінің 6 тармағы). Қазақстан Республикасының Конституциясы азаматтарды әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық, діни жағдайларына қарамастан шектеуге тыйым салады. Осыған байланысты ұлттық, нәсілдік, діни өшпенділік салдарынан пайда болған мән-жайлар жазаны ауырлатушы болып саналады. Қылмыстық әрекеттер ұлттық немесе нәсілдік сезімді, дәстүрді, көзқарасты, салтты қорлау, күш көрсету, арандатушылық арқылы көрінуі мүмкін. Басқа адамдардың заңды іс-әрекеті үшін кектенушіліктен, сондай-ақ басқа қылмысты жасыру немесе оны жасауды оңайлату мақсатында жасалған

қылмыс опасыздық ниеттегі қылмыс болып табылады. Әдетте мұндай қылмыс қасақаналықпен жасалады. Кінәлі адам мұндай қылмысқа ұғынып барады (мысалы, куәгер адамның дұрыс көрсету беруіне байланысты кінәлі мүлікті бүлдіреді немесе құртып жібереді) Мұндай әрекеттің қауіптілігі осында, сондықтан ол жазаны ауырлататын мән-жай болып саналады.

7) Жүктілік жағдайы айыпкер үшін алдын ала белгілі әйелге қатысты, сондай-ақ жас балаға, басқа да қорғансыз немесе дәрменсіз адамға не айыпкерге тәуелді адамға қатысты қылмыс жасау (ҚРҚК 54-бабы 1-бөлігінің 7 тармағы).

Жәбірленушінің жүктілігі әлі туылмаған нәрестенің өміріне де қатер төнуіне байланысты оған қарсы қылмысты қауіпті ете түседі. Мұндайда жасалған қылмыс үшін жазаны ауырлатудың шарты қылмыскердің жәбірленушісінің жүктілігін білу-білмеуіне байланысты. Жас балаға, басқа да қорғансыз немесе дәрменсіз адамға қатысты қылмыс жасау кінәлінің адамгершілігінің жоқтығын және нағыз айуандығын көрсетеді. Жас бала деп жас 14-ке толмағандар аталады. Қорғансыз және дәрменсіз деп ақыл-есі кем, дене кемістігі бар, қартайған адамдар саналады. Бұл көрсетілген санаттағы адамдардың кінәліге қарсы әдейілеп әрекет жасай алмайтыны сөзсіз. Айыпкерге тәуелді адамдар деп солардың арқасында қылмысты көздеген мақсатына жеткізуге жағдай туғызатын адамдар саналады. Мұндай жағдайда басқа адамның қылмыскерге тәуелділігі материалдық, қызметтік жағынан болуы мүмкін, сол сияқты балалар ата-анасына, мүгедек адам өзіне көмектесушіге тәуелді.

8) Белгілі бір адамның өзінің қызметтік, кәсіби немесе қоғамдық борышын өтеуіне байланысты оған немесе оның туыстарына қатысты қылмыс жасау (ҚР ҚК 54-бабы 1-бөлігінің 8 тармағы). Қызметтік борышын

өтеу деп мемлекеттік, жеке меншіктік немесе белгіленген тәртіп бойынша тіркелген кәсіпорын немесе мекемелердің өзара қызметі жөніндегі келісім-шартында көрсетілген міндеттерін орындау әрекеті саналады.

Қоғамдық борышын өтеу деп азаматтардың өзіне арнайы жүктелген қоғамдық міндеттерді орындауы, сондай-ақ қоғамның немесе жекелеген адамдардың мүддесі үшін басқа да міндеттерді атқаруы танылады, мысалы, құқық бұзушылыққа тосқауыл болу, дайындалып жатқан қылмыс туралы тиісті органдарға хабар беру және басқалар.

Адамның қызметтік борышы мен қоғамдық борышын орындауымен жасалған қылмыстардың арасындағы байланыс қылмыстың адамның әлеуметтік-пайдалы мінез-құлқына кедергі жасау немесе осы мінезі үшін адамға кектенушілік мақсатымен көрінеді. Қылмыс қызметтік немесе қоғамдық борышын өтеумен жасалғанда ғана емес, оның туыстарына қатысты болғанда да ауырлатылған мән-жайлармен жасалды деп саналады. Тәжірибе көрсеткеніндей адам қызметтік немесе қоғамдық борышын өтеп жүрген адамдарға (әсіресе, бірбеткей, принципшіл адамдарға) белгілі бір дәрежеде әсер еткенде, қылмыскер оның өзі мен оның туыстарына да тиісуі мүмкін.

9) Аса қатыгездікпен, садизммен, қорлаумен, сондай-ақ жәбірленушіні қинап қылмыс жасау (ҚР ҚК 54-бабы 1-бөлігінің 9 тармағы).

Мұндай мән-жайлар айыпкердің қылмыс жасауымен көрінетін аяусыздығын, рақымсыздығын, асқан қатыгездігін сипаттайды. Аса қатыгездік пен садизм деп айыпкердің жәбірленушісіне дене ауыртпалығы мен қиналыс жасайтын әрекеттері танылады. Адамды қорлау оның абыройын аяққа басу мен психикалық жапа шектірумен көрінеді. Барлық жағдайда кінәлі адам осындай қылмыстың өзінің

жәбірлеушісіне немесе оның туыстарына дене ауыртпашылығын, психикалық жапа шегушілік әкелетінің ұғына білуі керек.

10) Қару, оқ-дәрілер, жарылғыш заттар, жарылыс немесе оларды имитациялайтын құрылғылар, арнайы дайындалған техникалық құралдар, тез тұтанатын және жанғыш сұйықтықтар, улы және радиоактивті заттар, дәрілік және өзге де химиялық-фармакологиялық препараттар пайдаланып, сондай-ақ күштеп немесе психикалық мәжбүрлеуді қолданып не жалпы қауіпті тәсілмен қылмыстық құқық бұзушылық жасау (ҚР ҚК 54-бабы 1-бөлігінің 10 тармағы).

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 54-бабы 1-бөлігінің 11 тармағында көрсетілген қару немесе жарылғыш заттарды пайдаланып жасалған қылмыстардың бәрінің қауіптілігі жоғары болады. Бұл жерде кінәлі адам осы нәрселерді пайдалану нәтижесінде өзінің қылмыстық әрекетін жеңілдетін болса, екінші жағынан азаматтар мен қоғамға едәуір залал әкелуі мүмкін. Бұл мән-жайлардың екеуі де зардаптың қауіптілігін күшейтеді және кінәлінің жазасын ауырлатады. Қару дегеніміз тірі жанға зақым келтіретін оқ ататын немесе шаруашылық және тұрмыстық мақсатта қолданылатын өткір құрал-саймандар мен аспаптар. Күштеп зорлық жасау жасау деп кінәлінің жәбірленушіге кез-келген тәсілмен күш көрсетуі (ұрып-соғып, денесіне жарақат салу) танылады. Психикалық зорлық көрсету дегеніміз жәбірленушіні немесе оның туған-туыстарын қорқытып, мүліктерін бүлдіріп, қирату.

11) Төтенше жағдайды, төтенше ахуалды жағдайларды қылмыстық құқық бұзушылық жасау үшін пайдалану, сондай-ақ жаппай тәртіп бұзушылық кезінде қылмыстық құқық бұзушылық жасау. Мұндай әрекеттерді төтенше жағдайды немесе жұртшылыққа келген ауыртпалық жағдайларды пайдаланып

қылмыстық құқық бұзушылық жасау деп атаймыз. Жұртшылыққа келген ауыртпалық жағдайына жер сілкіну, су тасқыны, қар көшкіні, өрт апаты, дауыл соғуы сияқты оқиғалар жатады. Төтенше жағдайға - мемлекетте жаппай тәртіпсіздікке немесе басқа оқиғаларға байланысты пайда болған ерекше жағдайға байланысты белгілі бір уақытқа тәртіп сақтау үшін енгізілген ерекше құқылық шаралар болып табылады. Бұл туралы осы мәселеге арналған заңда нақты айтылады. Төтенше жағдайдың жариялануына байланысты ерекше қорғану шараларын, құзыреттерді іске асыратын арнаулы органдар құрылады.

Кінәлі адамның басқа уақытқа қарағанда осы жағдайды пайдаланып қылмыстық құқық бұзушылық істеуі оның жауаптылығын, сөз жоқ, ауырлатады.

12) Алкогольдік, есірткілік немесе уытқұмарлықтан масаң күйде қылмыстық құқық бұзушылық жасау. Адамның осындай күйде болып қылмыстық құқық бұзушылық істеуі кінәлінің келтіретін зияндылығының сау адамға қарағанда едәуір зор болатындығы, сонымен бірге оның қауіптілік дәрежесінің де үлкен екендігін көрсетеді. Қандай жағдайда мас күйге келудің қылмыстық құқық бұзушылықты саралау үшін маңызы шамалы. Адамның алкоголь ішімдігін, есірткілік немесе уландыратын заттарды пайдаланып, мас күйге келуі арқылы қылмыстық құқық бұзушылық істеуі мүмкін. ҚК-нің 54-бабы бірінші бөлігінің «12» тармағына сәйкес, қылмыстың сипатына қарай сот қылмыстық құқық бұзушылықты мас күйінде жасауды жауапкершілік пен жазаны ауырлататын мән-жай ретінде танымауға құқылы. Бұл мәселені шешу барысында соттар жасалған қылмыстық әрекеттің өзінің сипаты бойынша кінәлінің мастығына қатысы бар- жоғын, сондай-ақ оны осындай күйге алып келген жағдайларды ескеруі тиіс. Мысалы:

отбасына, жеке басына келген ауыр кайғыдан, күйіктен ішіп мас болуы немесе мас болып маңызы шамалы қылмыстық құқық бұзушылықты істеу, т. б. жағдайлар. Сондай-ақ кәмелетке толмаған адамның қылмыстық құқық бұзушылық жасаған кезде мас болуы, егер оны бұндай күйге арақ, есірткі немесе баска да есеңгірететін заттарды пайдалану арқылы ересек қылмыстық құқық бұзушылыққа қатысушы жеткізсе, жауапкершілік пен жазаны ауырлататын жағдай ретінде есептелмейді. Мұндай іс-әрекет Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінде көрсетілген жеке қылмыстық құқық бұзушылық құрамын түзеді.

13) Адамның өзі берген антын немесе кәсіби антын бұза отырып қылмыстық құқық бұзушылық жасауы. Аталған жағдайда қылмыстық құқық бұзушылық істеу - әруақытта да жазаны жоғарылатудың негізі. Өйткені, аталған адамдар өзі қабылдаған антын бұза отырып, өзіне берілген сенімге қиянат жасап, алдау жолына түседі. Мысалы, антты бұзып, мемлекеттік құпияны жариялайды, береді немесе банк қызметкері кәсіби антын бұзып салушылардың қаржыларын өзі пайдаланып кетеді және т. б. әрекеттер.

14) Қылмыскердің қызмет бабын немесе шартқа байланысты өзіне көрсетілген сенімді пайдаланып қылмыстық құқық бұзушылық жасауы. Бұл жағдайларда қызметкер өзіне сеніп тапсырылған қызмет жағдайын пайдаланып сенімге қиянат жасап, оны қылмыстық құқық бұзушылық істеуге пайдаланады. Мұндай ретте осындай қылмыстық құқық бұзушылықты лауазымды адамдар қызметкерлерімен бірге қатардағы қызметкерлер де жасауы мүмкін. Шартқа байланысты мәселе Азаматтық кодекс нормасы арқылы реттеледі. Шарт заңды тұлғалармен де, жеке азаматтармен де бекітілуі мүмкін. Шарттан туындайтын сенімді

пайдаланып, қиянат жасау жауаптылық пен жазаны ауырлатын мән- жайға жатады.

15) Билік өкілінің нысанды киімін немесе құжаттарын пайдаланып қылмыстық құқық бұзушылық жасау (ҚР ҚК 54-бабы 1-бөлігінің 15 тармағы). Билік өкілінің нысанды киімін немесе құжатын пайдаланып қылмыс жасау бүтіндей қоғамға, сондай-ақ жекелеген азаматтарға да айтарлықтай зиян келтіреді. Мұндай қылмыстар белгілі бір мамандық иелерінің беделін түсіріп, мемлекеттік, қоғамдық ұйымдарға және коммерциялық немесе басқа да құрылымдардың қызметіне елеулі сенімсіздік тудырады.

Кәсіби қызметінде нысанды киімдер пайдаланылатын қызмет орындарында кінәлі адам өзін осы мамандықтың адамы деп немесе өкімет өкілдерінің құжаттарын иеленіп, қызмет орындарында араласып сенімге кіріп алып бір талай қылмыс жасауы мүмкін (мысалы, кінәлі адам өрт сөндіру органының қызметкерімін деп, олардың киімін киіп алып, үйлерді аралап, өрт қауіпсіздігінің ережелерін бұзғандардан ақша алуы мүмкін).

Билік өкілінің нысанды киімін немесе құжатын пайдаланып қылмыс жасаудың қауіптілігі жоғары, сондықтың да заңның осы мән-жайларды жазаны ауырлатушы деп санауы орынды. Егер жеңілдетуші мән-жайлардың тізімі кеңейтіліп алынып және сот осы көрсетілген мән-жайлардың кез келгенін жеңілдетуші деп алған болса, онда ауырлатушы мән-жайлардың тізімі пайдаланылмайды (ҚР ҚК 54-бабының 3-бөлігі).

16) Құқық қорғау немесе арнаулы мемлекеттік орган қызметкерлерінің, судьяның өзінің қызмет бабын пайдаланып, қылмыстық құқық бұзушылық жасауы. Құқық қорғау қызметкерлеріне, прокуратура, ішкі істер, әділет органдары қызметкері, арнаулы мемлекеттік орган қызметкерлеріне - ұлттық қауіпсіздік органдары, басқа

да ар- найы мемлекеттік органдар қызмткерлір судьялық қызметке осы лауазымдарға заңда бел- гіленген тәртіппен сайланған тұлғалар жатады. Мұндай адамдардың қызмет бабын пай- даланып, қылмыстық құқық бұзушылығы өте қауіпті. Осындай жағдайды ескере отырып, жаңа Қылмыстық кодекстің 54-бабының 16-тармақшасында бұл жағдай жауаптылықпен жазаны ауырлататын мән-жай ретінде тұңғыш рет көрсетіліп отыр. Құқық қорғау органы қызметкерінің түсінігі құқық қорғау органдары туралы заңда, судьялық қызмет түсінігі де арнаулы заңдарда көрсетілген осындай лауазымдарды пай- даланып қылмыс жасау аса қауіпті, бұлар жауаптылықты және жазаны ауырлататын мән-жай ретінде есепке алынады.

Жазаны ауырлататын мән-жайларды анықтағанда мынаны ескерген жөн: егер ауырлатушы мән-жайлар қылмыстың саралаушы белгісі болып саналса, ол жазаны ауырлатшы мән-жайлар бола алмайды (ҚР ҚК 54-бабының 2-бөлігі).

Жаза тағайындау кезінде сот 54-баптың 1-бөлігінде (ҚР ҚК 54-бабы 3-бөлігі) көрсетілмеген мән-жайларды ауырлататын мән-жайлар деп тани алмайды.

§4. Белгілі бір қылмыстық құқық бұзушылық үшін көзделген жазадан гөрі неғұрлым жеңіл жаза тағайындау

Сот жаза тағайындағанда жаза тағайындаудың негізгі бастамаларын басшылыққа ала отырып, Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінің бабы бойынша сараланған нақты қылмыстық құқық бұзушылық көлемінде көрсетілген жазаның түрі мен шегінен шықпай жаза белгілейді. Заңда белгіленген жазаның түрі мен шегінен шығушылық тек қылмыстық заңда арнайы көрсетілген жағдайда ғана орын алады. Яғни,

қылмыстық заңда көрсетілгеннен гөрі жеңілірек жаза тағайындауға мүмкіндік береді. Жазаны мейілінше жекелеу үшін соттың қарауына берілетін мүмкіндіктердің арасынан белгілі бір қылмыс үшін заңмен көзделген ең төменгі шектен төмен жаза тағайындау құқығы ерекше орын алады. Кейбір кезде сот заңда көзделген жағдайларға байланысты ең төменгі шектен төмен жаза тағайындай алады (ҚР ҚК 55-бабы).

Мән-жайларды осылайша ескерумен бірге заң кінәлінің жеке басын ескеруді де міндеттейді. Кінәлінің жеке басына баға беруде оның жасаған қылмысының қоғамға қауіптілік сипаты мен дәрежесі шешуші әсер ететіні белгілі. Заң шығарушы кінәлінің қылмыс жасауға қатысы жоқ мұндай мінезін арнайы көрсетеді, өйткені кейбір мінездер қылмыскер қоғамдық және моральдық бейнесіне онша нұқсан келтірмейді. Мұны оған берілген өндірістік мінездеме, денсаулық жағдайы, асырауындағы адамдардың саны, үйіндегі мінез-құлқы дәлелдейді. Істің мән-жайы мен қылмыскерді бағалаудың арасында тығыз байланыс бар. Істің ерекше мән-жайы кінәлінің жеке басының теріс мінездемесі болғанымен ең төменгі шектен төмен жаза тағайындауға негіз бола алмайды. Бірнеше рет сотталғандығы, қоғамға пайдалы еңбекпен айналыспайдындығы сияқты мән жайлардың болуы көп ретте жазаны жеңілдетуге кедергі болады. Сонымен бірге жеке бастың жақсы мінездемесі, жұмыстағы жақсы еңбегі немесе үкімет наградасының барлығы, жасаған қылмысына өкінуі, денсаулығының нашарлығы, асырауында көп баласының бар екендігі, отбасының ауыр жағдайы басқа әрекеттерге қарағанда жасаған әрекетінің қоғамға деген қауіптілігі мейілінше аз екендігін дәлелдейтін мән-жалар болмаса ҚР ҚК 55-бабын қолдануға негіз бола алмайды. Сөйтіп, жеңіл жаза қолдануға ерекше мән-жайлардың болуы шарт. Сот тәжірибесінде қашанда істің ерекше мән-жайы деп

жасалған қылмыстың қоғамға қауіптілік дәрежесін төмендететін мән-жайлар танылады. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 55-бабында ерекше мән-жайлардың мазмұны нақты көрсетілген. Мұнда бірінші орынға әрекеттің қоғамға қауіптілігін едәуір төмендететін әрекеттің мақсаты және себебімен, қылмыс жасаудағы кінәлінің атқарған рөлімен, қылмыс жасау кезінде және жасалғаннан кейінгі мінезі-құлқымен байланысты және басқа да мән-жайлар қойылады. Бұл жағдайда кінәлінің қылмыс жасаудағы мақсаты мен себебі ар-ождансыз сипатта және оның арамдық ниетте жасалғандығын дәлелдейтін, ал себебіне қарай қылмыстық заңда көзделген жазаны жеңілдету мүмкіндіктеріне жақын болуы керек. Ерекше мән-жайлар деп жазаны жеңілдететін мән-жайлар қатарына кіретін, сондай-ақ заң шығарушымен осы қатарға енбейтін бірақ сот таныған жазаны жеңілдетуші мән-жайлар танылады. Мұндай қорытынды жеңілдетуші мән-жайлар тізімінің ашық сипаттамасынан туындайды (сот осы тізімге кірмейтін мән-жайларды ескеруге де құқылы). Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 55-бабының 2-бөлігіне сәйкес ерекше мән-жайлар деп жекелеген жеңілдетуші мән-жайлармен бірге сот тәжірибесімен жинақталған мән-жайлар да танылуы мүмкін. Яғни, қылмыстық заңда көрсетілгеннен гөрі жеңілірек жаза тағайындауға мүмкіндік береді. Қылмыстық кодекстің 55-бабына сәйкес:

Егер ҚР Қылмыстық Кодекстің Ерекше бөлігінің адам кінәлі деп танылған бабында немесе бабының бір бөлігінде бас бостандығынан айырудан гөрі онша қатаң емес жазаның негізгі түрі көзделсе, адамды:

1) онша ауыр емес немесе ауырлығы орташа қылмыс жасағаны үшін соттау кезінде, қылмыспен келтірілген мүліктік залалды адам өз еркімен өтеген,

моральдық және өзге зиянды қалпына келтірген жағдайда;

2) ҚР Қылмыстық Кодекстің 218, 248 және 249-баптарында көзделгендерді қоспағанда, экономикалық қызмет саласында қылмыс жасағаны үшін соттау кезінде, қылмыспен келтірілген мүліктік залалды адам өз еркімен өтеген жағдайда, бас бостандығынан айыру тағайындалмайды.

2. Жасалған қылмыс белгісі ретінде көзделмеген жеңілдететін мән-жай болған және ауырлататын мән-жайлар болмаған кезде, жаза мерзімін немесе мөлшерін ҚР Қылмыстық Кодекстің Ерекше бөлігінің тиісті бабында көзделген жазаның анағұрлым қатаң түрінің ең жоғары мерзімінің немесе мөлшерінің:

1) онша ауыр емес немесе ауырлығы орташа қылмыс жасаған кезде жартысынан;

2) ауыр қылмыс жасаған кезде - үштен екісінен;

3) аса ауыр қылмыс жасаған кезде төрттен үшінен асыруға болмайды.

3. Жеделдетілген сотқа дейінгі тергеп-тексеру істері, сондай-ақ процестік келісімнің барлық шарттары орындалған істер бойынша жасалған қылмыстық құқық бұзушылық үшін жазаның мерзімін немесе мөлшерін Қылмыстық Кодекстің Ерекше бөлігінің тиісті бабында көзделген жазаның анағұрлым қатаң түрінің ең жоғары мерзімінің немесе мөлшерінің жартысынан асыруға болмайды. Айыптау үкімі бұйрықты іс жүргізу тәртібімен шығарылған істер бойынша айыппұл қылмыстық теріс қылық жасалған кезде – айлық есептік көрсеткіштің оннан жиырмаға дейінгі, онша ауыр емес қылмыс жасалған кезде айлық есептік көрсеткіштің елуден екі жүзге дейінгі мөлшерінде тағайындалады.

ҚР ҚК 55-бабының 5-бөлігіне сәйкес жекелеген жеңілдететін мән-жайлар да, сондай мән-жайлардың

жиынтығы да айрықша деп танылуы мүмкін, бұл да қалыптасқан сот практикасына сәйкес келеді.

§5. Аяқталмаған қылмыс үшін жаза тағайындау

Қолданыстағы қылмыстық заң аяқталмаған қылмыс үшін жаза тағайындаудың ерекшелігін көрсетіп отыр. Аяқталмаған қылмыста екі саты - қылмысқа даярланғандық және оқталғандық орын алады. Аяқталмаған қылмысты істеу барысында іс-әрекеттің нәтижесінен қоғамға қауіпті зардап орын алмайды. Осыған байланысты аяқталмаған қылмыстар үшін аяқталған қылмыстарға қарағанда жаза тағайындаудың арнайы заңдылық тәртібі қарастырылған. Аяқталмаған қылмыс үшін тағайындау кезінде сот оның не себепті қылмыс ақырына дейін жеткізілмегінін ескеруі қажет. Бұл мәселе жазаны ауырлататын немесе жеңілдететін мән-жайлар ретінде ескерілуі мүмкін. Қылмысқа дайындалғандықтың қоғамға қауіптілігі қылмысқа оқталғандықтан төмен. Осыған байланысты қылмысқа дайындағаны үшін жаза мерзімі мен мөлшері Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінде аяқталған қылмыс үшін тиісті бапта көзделген жазаның неғұрлым қатаң түрінің ең жоғарғы мерзімінің немесе мөлшерінің жартысынан аспауы керек. Ал қылмысқа оқталғаны үшін жаза мөлшері аяқталған қылмыс үшін көзделген жазаның неғұрлым қатаң түрінің жоғарғы мерзімінің немесе мөлшерінің төрттен үшінен аспауы керек. Бұл жерде қылмысқа оқталғандықтың қылмысқа даярланғандықтан қоғамға қауіптілігі ескеріліп, тағайындалатын жаза мөлшері де көтеріңкі түрде көрсетіліп отыр. Қылмысқа даярланғандық және оқталғандық үшін қолданылуға жатпайтын жаза түрлері ҚК-тің 56-бабында 4-тармағында көрсетілген.

Бұл жерде қылмыстық жауаптылық тек ауыр немесе аса ауыр қылмысқа дайындалғанда қолданылатыны есте болсын. Қылмысқа оқталу қылмыстық әрекеттің қауіптірек сатысы. (ҚР ҚК56-бабының 3-бөлігі). Сонымен бірге қылмыс жасауға оқталғаны үшін жаза тағайындау кезінде сот оны жасауға жағдай жасаған мән-жайларды анықтап, сондай-ақ іс бойынша жеңілдететін және ауырлататын нақты мән-жайларды ескеруі керек. Қылмысқа оқталуда қылмыс кінәлінің еркіне тәуелді емес мән-жайлар бойынша жасалмайды, алайда мән-жайлар әртүрлі болуы мүмкін және олар жаза тағайындар кезінде ескерілуі тиіс. Әртүрлі баға кінәлінің әрекетіне орай беріледі, мысалы кінәлі өзінің жәбірленушісін өлтіру мақсатымен мылтықпен атып, бірақ оқты жанды жеріне дәл тигізе алмай, мүлт жіберіп, тек жарақаттайды және кінәлінің өзінің дер кезінде көмек көрсетуіне орай жәбірленуші тірі қалады. Қылмысқа дайындалуға қарағанда қылмысқа оқталудың айырмашылығы қылмыстық жауаптылық жасалған қылмыстың санатына қарамастан ауырлығы орташа, ауыр немесе ерекше ауыр қылмыс жасауға оқталғаны үшін басталады (ҚР ҚК 24-бабының 4-бөлігі). Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 56-бабының 4-бөлігіне сәйкес, қылмысқа дайындалғаны үшін және қылмыс жасауға оқталғаны үшін өмір бойы бас бостандығынан айыру тағайындалмайды.

§6. Сыбайлас қатысып жасалған қылмыстық құқық бұзушылық үшін жаза тағайындау

Қылмыстық заңға сәйкес жасаған қылмыстық әрекет үшін сол қылмыс жасауға қатысқандардың бәрі бірдей жауапты. Соған қарамастан жаза әркімге бөлек-бөлек тағайындалады. Егер қатысушылардың әрқайсысы қылмыс жасауда жеке-жеке рөл атқаратынын ескерер

болсақ, сот жаза тағайындағанда әркімнің жасаған әрекетінің қоғамға қауіптілік дәрежесіне сай, әрқайсысына байланысты жеңілдетуші және ауырлатушы мән-жайларды да ескеруі тиіс.

Қылмыстық кодекстің 57-бабында сыбайлас қатысып жасалған қылмыстық құқық бұзушылық үшін жаза тағайындаудың заңдылық тәртібі белгіленген. Қылмыстық кодекстің 27-бабында Қылмыстық құқық бұзушылыққа сыбайлас қатысу ұғымы, 28-бапта осы тұрғыдағы қылмысқа қатысушылардың түрлері, 29-бапта қылмыстық құқық бұзушылыққа сыбайлас қатысушылардың жауаптылығы туралы анықтамалар берілген. Адамның қылмысқа іс жүзіндегі қатысуының сипаты мен дәрежесін анықтай отырып, тағайындалатын жазаның мерзімі мен мөлшерін де белгілеуге болады. Қылмыстың ұйымдастырушысына немесе айдап салушысына олардың әрекетіндегі қауіптіліктің жоғары екендігін ескере отырып, орындаушыға қарағанда қатаңырақ жаза тағайындауға да болады.

Сыбайлас қылмысқа қатысушыларға жаза тағайындау үшін ерекше мән-жайлар болып қатысушылардың біреуінің (орындаушының шектен шығуы) басқалардың ниетінде болмаған әрекет жасау фактісі саналады.

Мұндай жағдайда шектен шығушылық үшін жауаптылық орындаушыға ғана жүктеледі де, ал қатысушылардың қалғандары өздерінің ниетіндегі әрекет үшін ғана жауапты.

Сыбайлас қылмысқа қатысушыларға жаза тағайындағанда қатысушылардың әрқайсының жеке басы мен жағдайын сипаттайтын мағлұматтар ескерілуі тиіс. Жаза тағайындау кезінде қатысушылардың әрқайсысының келтірген немесе келтіруге мүмкін зиянының сипаты мен мөлшері маңызды орын алады. Егер қатысушы қылмыс жасау кезінде залал келтірмеуді

өтініп, ал істі тергеу мен сотта қарау кезінде келтірілген шығын мен моральдық зиянның орнын толтыруға белсенді араласқан болса, оның бұл әрекеті жаза тағайындау кезінде ескеріледі. Қатысушылардың біреуінің жеке басына қатысты жауаптылық пен жазаны жеңілдететін немесе ауырлататын мән-жайлар тек сол қатысушыға жаза тағайындау кезінде ғана ескеріледі. Сыбайлас қатысушылардың біреуінің жеке басына қатысты жауаптылық пен жазаны жеңілдететін немесе ауырлататын мән-жайлар тек сол сыбайлас қатысушыға жаза тағайындау кезінде ғана ескеріледі. (ҚР ҚК 57-бабының 2-бөлігі).

§7. Қылмыстық құқық бұзушылықтар жиынтығы бойынша жаза тағайындау

Қылмыстық құқық бұзушылықтар жиынтығы бойынша жаза тағайындаудың белгілі бір қиындықтары бар. Ол белгілі бір кінәліге бірнеше қылмыс жасағаны үшін жаза тағайындауға байланысты.

Қылмыстық заңдардың әртүрлі жүйесінде бірнеше қылмыстар үшін жаза белгілеудің тәртібі мен шегін анықтау да әртүрлі болады. Мысалы, АҚШ-тың көптеген штаттарында әрбір жасалған қылмыстың бөлек-бөлек жазалауға жататындығы мен тағайындалған жазаны бірінен соң бірін өтеудің қағидалары орын алған.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 58-бабының 1-бөлігінде былай делінеді, қылмыстық құқық бұзушылықтар жиынтығы кезінде сот әрбір қылмыс үшін бөлек жаза (негізгі және қосымша) тағайындап, қатаң жазаны ауырырақ қатаң жазаға сіңіру жолымен немесе тағайындалған жазаларды толық немесе ішінара қосу жолымен белгілейді. Негізгі жазаға кінәлінің өз кінәсінен жасалған қылмыс үшін жауаптылықты белгілейтін заң баптарында көзделген

қосымша жазалардың кез келгені қосылуы мүмкін. Егер қылмыстық құқық бұзушылықтар жиынтығында кішігірім ауырлықтағы қылмыстар қамтылса, онда түпкілікті жаза жеңілірек, қатаң жазаны ауырырақ жазаға сiңiру жолымен не жазаларды толық немесе iшiнара қосу жолымен тағайындалады. Бұл жағдайларда жазаларды қосу кезінде түпкілікті жаза жасалған қылмыстардың iшiндегi ең ауыр қылмыс үшiн көзделген жазаның ең жоғары мерзiмi мен мөлшерiнен аспауы керек (ҚР ҚК 58-бабының 2-бөлiгi). Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексiнiң 58-бабында қылмыстық құқық бұзушылықтар жиынтығы мынадай екi түрге бөлiнген: адам қылмыстық заңның әртүрлi баптарында көзделген екi немесе да көп қылмыс жасап, соның бiрде бiреуi үшiн сотталмағандығы; үкiм шығарылғаннан кейiн, бiрақ жазасын толық өтегенге дейiн осы үкiм шығарылғанға дейiн басқа да қылмыс жасағандығының белгiлi болуы. Жиынтықтың осы екi түрiн бiрiктiру олардың бiр баппен қарастырылатын ұқсастығына байланысты жүзеге асырылады. Жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтар жиынтығы бойынша жаза тағайындаудың тәртiбi мынада, сот ең алдымен жиынтыққа енетiн қылмыстардың әрқайсысы үшiн жаза тағайындап, содан кейiн ғана барлық әрекеттерге бүтiндей түпкілікті жаза тағайындауды қолға алуға мiндеттi. Соттың әрбiр қылмыс үшiн жаза тағайындауы, сол қылмыстардың жеке-жеке және кiнәлiнiң қоғамға қауiптiлiгiн анықтауға жол ашады. Осылайша жекелеген қылмыстарды бағалауды басшылыққа ала отырып, сот олардың қоғамдық қауiптiлiгiне сәйкес жаза тағайындай алады. Әрбiр қылмыс үшiн жеке-жеке жаза тағайындау тәртiбiн сақтау кiнәлiнi әдiл соттаудың кепiлi болып қана қоймайды, ол қылмыстық құқықтың жекелеген институттарын қолданудың шарттары үшiн де қызмет етедi. Сонымен бiрге, бұл тәртiптi сақтаудың кешiрiм

жасау актісін жүргізу үшін де маңызы ерекше. Сот жасалған әрбір қылмыс үшін үкім шығарған жағдайда ғана, сотталушыға кешірім жасау актісі кедергісіз жүзеге асырыла алады. Жаза бөлек-бөлек тағайындалмаған жағдайда кешірім жасау актісін түпкілікті немесе ішінара орындау мүмкін емес, тіпті кей жағдайда істі қайта қарауға тура келеді. Әрбір қылмысқа бөлек жаза тағайындау сонымен бірге адамның қылмысты қайталауын тану мәселесін шешуде де қолданылады. Әрбір қылмыс үшін бөлек жаза тағайындау мәселесінің сот органдарының кассациялық және қадағалау негізінде істі қайта қарауы үшін процессуалдық маңызы да бар. Егер үкім жасалған қылмыстардың жиынтығындағы әрбіреуіне сай келмесе, үкімді кері қайтарып, істі қайтадан қарау қолға алынады. Қылмыстардың әрқайсысына бөлек жаза тағайындай отырып, айыпкердің қоғамға қауіптілігін айғақтайтын қылмыстарын бүтіндей ескере отырып, қатаң жазаны ауырырақ қатаң жазаға сiңiру жолымен немесе жазаларды толық немесе iшiнара қосу жолымен түпкілікті анықтауды жүзеге асырады. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 58-бабының 2-бөлігінде былай делінген: "Егер қылмыстық құқық бұзушылықтар жиынтығында кішігірім ауырлықтағы қылмыстар қамтылса, онда түпкілікті жаза жеңілірек, қатаң жазаны ауырырақ жазаға сiңiру жолымен не жазаларды толық немесе iшiнара қосу жолымен тағайындалады. Бұл жағдайларда жазаларды қосу кезінде түпкілікті жаза жасалған қылмыстардың ішіндегі ең ауыр қылмыс үшін көзделген жазаның ең жоғары мерзімі мен мөлшерінен аспауы керек" Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 58-бабының 3-бөлігі былай дейді: "Егер қылмыстардың жиынтығында орташа ауырлықтағы қылмыс, ауыр немесе аса ауыр қылмыс қамтылса, түпкілікті жаза жазаларды ішінара

немесе толық қосу жолымен тағайындалады. Бұл орайда бас бостандығынан айыру түріндегі түпкілікті жаза жиырма жылдан аспауы керек". Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 58-бабының 3-бөлігі былай анықтайды, егер қылмыстардың жиынтығында Қылмыстық кодексте жиырма жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыру көзделген, ең болмағанда, бір аса ауыр қылмыс қамтылатын болса, түпкілікті жазалау ішінара немесе толық қосылып тағайындалады. Бұл орайда бас бостандығынан айыру түріндегі түпкілікті жазалау жиырма бес жылдан аспауға тиіс. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 58-бабында қандай жағдайларда қылмыстың жиынтығы бойынша түпкілікті жаза қатаң жазаны ауырырақ қатаң жазаға сiңiру жолымен, қандай жағдайда жазаларды толық немесе iшiнара қосу жолымен тағайындалатыны жөнiнде нұсқаулар берiлген. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 58-бабымен белгіленген қылмыстық құқық бұзушылықтар жиынтығы бойынша жаза тағайындау тәртібі мен қағидалары адамның барлық қылмыстары үшін бір мерзімде соттауда ғана емес, үкім шығарылғаннан кейін осы үкімнен бұрын да басқа қылмыс жасағандығы белгілі болған жағдайларда да қолданылады. Мұндай жағдайларда жиынтық бойынша тағайындалған жаза алғашқы үкім бойынша жазасын толық немесе ішінара өтегендігі бойынша есептеледі. Егер сотталған адамның ісі бойынша сот үкім шығарғаннан кейін оның бірінші іс бойынша үкім шығарылғанға дейін жасаған басқа бір қылмысқа айыпты екені анықталса, жаза нақ сол ережелермен тағайындалады. (ҚР ҚК 58-бабының 6-бөлігі). Бұл жағдайда екі үкім бойынша тағайындалған жазаларды бір-біріне сiңiру мен қосуды сот бірінші үкімге байланысты жазаның өтелген бөлігіне орай жүргізе алатынын да ескеру керек. Егер жиынтыққа кіретін

қылмыс үшін өмір бойына бас бостандығынан айыру тағайындалса, онда түпкілікті жаза өмір бойына бас бостандығынан айыру түрінде тағайындалады. Егер сотталған адамның ісі бойынша сот үкім шығарғаннан кейін оның бірінші іс бойынша үкім шығарылғанға дейін жасаған тағы да басқа қылмыстық құқық бұзушылыққа кінәлі екені анықталса, жаза осы баптың қағидалары бойынша тағайындалады. Бұл жағдайда соттың бірінші үкімі бойынша өтелген жаза түпкілікті жаза мерзіміне есептеледі.

§8. Қылмыстардың қайталануы, қылмыстардың қауіпті қайталануы кезінде жаза тағайындау

Қылмыстық құқық бұзушылықтар қайталануының түсінігі Қылмыстық кодекстің 14-бабында белгіленген. Қылмыстық кодекстің 59-бабында көзделген жағдайлар қылмыстың қайталануы, қылмыстардың қауіпті қайталануы жағдайында жазаның түрі мен мөлшерін тағайындау мәселесін шешуде маңызды рөл атқарады. Қылмыстың қайталануы, қылмыстардың қауіпті қайталануы жағдайында қылмыс істеген адамның іс-әрекетінің қоғамға қауіптілігін және қылмыскердің тұлғасын сипаттайтын белгі болып табылады. Қылмыстық кодекстің 59-бабында қайталанып жасалған, қауіпті қайталануы жағдайында жасалған қылмыстар үшін жаза тағайындаудың ерекшелігі көрсетілген. Қылмыстардың қайталануы немесе қауіпті қайталануы жағдайында жаза тағайындау кезінде бұрын істелген қылмыстардың саны, сипаты мен қоғамға қауіптілік дәрежесі, оның алдындағы тағайындалған жазаның түзету ықпалының жеткіліксіздігіне себеп болған мән-жайлар, жағдайлар, сондай-ақ жасалған қылмыстардың сипаты мен қоғамға қауіптілік дәрежесі ескеріледі. Қылмыстық кодекстің 54-

бабының 1-тармағында сәйкес көрсетілген іс-әрекеттерді жасау қылмыстық жауаптылық пен жазаны ауырлататын мән- жайлар болып табылады

Жаза тағайындау кезінде сот Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 59-бабына сәйкес, қылмыстардың қайталануы немесе қылмыстардың қауіпті қайталануы жағдайында жаза тағайындау кезінде бұрын жасалған қылмыстардың саны, сипаты мен қоғамға қауіптілік дәрежесі, оның алдындағы жазаның түзету ықпалының жеткіліксіздігіне себеп болған мән-жайлар, сондай-ақ жаңадан жасалған қылмыстардың сипаты мен қоғамға қауіптілік дәрежесі ескеріледі. Қылмыстың қайталану сипатына қарамастан, сот оның алдындағы жасалған қылмыстардың санын, қоғамға қауіптілік сипаты мен дәрежесін ескергені дұрыс. Көп ретте жаза тағайындау басқа қылмыстар өзінің қауіптілік дәрежесіне қарай қасақаналықпен жасалған қылмыстармен бірдей бола алмайтын болғандықтан кінәлінің қандай қасақана қылмыстар жасағанына және оны қанша рет жасағанына тәуелді болады. Жаза тағайындау кезінде жаңадан жасалған қылмыстардың да қоғамдық қауіптілігінің сипаты мен дәрежесін бағалаған жөн болады. Кейде кінәлінің кейінгі жасаған қылмысының қауіптілігі алдындағы жасаған қылмыстардан төменірек болады. Сот сонымен бірге алдындағы жазаның түзелту әсерінің жеткіліксіз болған мән-жайларын да анықтауға тиісті. Бұл мән-жайлар әртүрлі болып және жазаның мерзімі мен мөлшеріне тиісті әсер етеді. Бір жағдайларда жаңадан қылмыс жасауға түзеу колонияларындағы сотталғандармен жұмыс жүргізудің жетімсіздігі себеп болса (тәрбие жұмыстарының нашарлығы, зорлық бет алуы, колониядағы қауіпті қылмыскердің бедел алуы, т.т.); енді бір жағдайларда жаңадан қылмыс жасаудың себептері қылмыскердің өзіне байланысты болады (жазасын өтеп

келгеннен кейін үнемі маскүнемдікке салынуы, еш жерде жұмыс істемеуі, бұрын сотталғандармен араласып, тағы да қылмыс жасауы). - 1959 жылғы ҚазКСР Қылмыстық кодексінде адамды аса қауіпті қылмыс қайталаушы деп тану немесе танымау мүмкіндігі қарастырылған болатын. Ал, қазіргі Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде онда баламалылық жоқ. Қылмыстың қайталануы, қауіпті қылмыстың қайталануы немесе аса қауіпті қылмыстың қайталануының болу-болмауы 14-бапта көрсетілген мән-жайларға байланысты анықталады. Мұндай шарттар жаңадан қылмыс жасауға бейім тұрған адамдарды ұстап қалатын себеп және жаңадан қылмыс жасаудың алдын алу мақсатында тәрбиелік әсер етеді деген тұжырым бар. Осы мән-жайлармен де қылмыстың қайталануының әрбір түріне жаза белгілеу де анықталады. Қылмыстың қайталануы қауіптірек болған сайын оған деген ең төменгі мерзімді жазаның өзі қатаңырақ болады.

§9. Үкімдердің жиынтығы бойынша жаза тағайындау

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 60-бабы жиынтықтың ерекше түрі - үкімдер жиынтығын қарастырады. Жиынтықтың мұндай түрі сотталушы үкім шығарылғаннан кейін, жазасын толық өтегенге дейін жаңа қылмыс жасаған жағдайда ойластырылады. Аталған жағдай барлық қылмыстың үкім шығарылғанға дейін жасалуына қатысты үкімдердің жиынтығын қылмыстардың жиынтығынан айырмашылыққа бөледі. Бұрын жасалған қылмыс үшін сотталу фактісінің өзі адамның қоғамға қауіптілігін айғақтайды және жаза тағайындау кезінде оған мейлінше қатаң қарауды талап етеді. Тағайындалған жазаларды толық және ішінара қосу қағидасы сияқты қатаң жазаны ауырырақ жазаға сіңіру қағидаларын қарастыратын Қазақстан

Республикасы Қылмыстық кодексінің 58-бабына қарағандағы айырмашылық, бұл жағдайда жаза тек қана бұрыңғы үкімнің өтелмеген жазаның бөлігіне кейінгі үкіммен тағайындалған жазаны толық немесе ішінара қосу жолымен тағайындалады. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 60-бабының 1-бөлігіне сәйкес, егер сотталған адам үкім шығарылғаннан кейін, бірақ жазаны толық өтегенге дейін жаңадан қылмыс жасаса, сот соңғы үкім бойынша тағайындаған жазаға соттың алдыңғы үкімі бойынша жазаның өтелмеген бөлігін толық немесе ішінара қосады. Мұндай қосудың шегі, яғни түпкілікті жазаның мөлшері Қылмыстық кодексте екі жолмен белгіленеді: бас бостандығынан айыруға қарағанда қатаңырақ жазаға және бас бостандығынан айыру түріндегі жазаға сәйкес үйлестіріледі Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 60-бабының 2-бөлігіне сәйкес, үкімдердің жиынтығы бойынша түпкілікті жаза, егер ол бас бостандығынан айырумен байланысты болмаса, Қылмыстық кодекстің Жалпы бөліміндегі осы жазалау түрі үшін көзделген жазалардың ең жоғары мерзімімен немесе мөлшерінен аспауы керек. Басқа жол - Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 60-бабының 3-бөлігінде үкімдердің жиынтығы бойынша бас бостандығынан айыру түріндегі түпкілікті жаза жиырма жылдан аспауы керек. Егер адам үкімдердің жиынтығында Қылмыстық кодекстің 58-бабының 4-бөлігінде аталған қылмыстардың біреуін болса да жасаған деп танылған үкім қамтылатын болса, бас бостандығынан айыру түріндегі үкімдер жиынтығы бойынша түпкілікті жаза отыз жылдан аспауы керек деп берілген. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 60-бабының 3-бөлігіне сәйкес, үкімдердің жиынтығы бойынша түпкілікті жаза қайта жасалған қылмыс үшін тағайындалған жазадан да, соттың оның алдындағы үкімі бойынша тағайындалған жазаның

өтелмеген бөлігінен де артық болуы тиіс. Үкімдердің жиынтығы бойынша жаза тағайындауда жазалардың қосымша түрлерінің қосылуы қылмыстардың жиынтығы бойынша жаза тағайындаудағыдай жүргізіледі (ҚР ҚК 58-бабының 5-бөлігі). Бұдан бұрын айтылғандай, қылмыстың жиынтығы бойынша жазалардың ішінара немесе толық қосылуы сияқты үкімдердің жиынтығында да әртекес жазалардың қосылуы туралы мәселе туындайды. Қылмыстық құқық бұзушылықтардың жиынтығы және үкімдердің жиынтығы бойынша жазаларды ішінара немесе толық қосу кезінде:

1) бас бостандығынан айырудың бір күніне айыппұлдың немесе түзеу жұмыстарының төрт айлық есептік көрсеткіші, қоғамдық жұмыстардың төрт сағаты, қамаққа алудың бір тәулігі, бас бостандығын шектеудің бір күні сәйкес келеді;

2) бас бостандығын шектеудің бір күніне айыппұлдың немесе түзеу жұмыстарының төрт айлық есептік көрсеткіші, қоғамдық жұмыстардың төрт сағаты, қамаққа алудың бір тәулігі сәйкес келеді;

3) қамаққа алудың бір тәулігіне айыппұлдың немесе түзеу жұмыстарының төрт айлық есептік көрсеткіші, қоғамдық жұмыстардың төрт сағаты сәйкес келеді;

4) қоғамдық жұмыстардың бір сағатына айыппұлдың немесе түзеу жұмыстарының бір айлық есептік көрсеткіші сәйкес келеді;

5) түзеу жұмыстарының бір айлық есептік көрсеткішіне айыппұлдың бір айлық есептік көрсеткіші сәйкес келеді.

Арнаулы, әскери немесе құрметті атақтан, сыныптық шеннен, дипломатиялық дәрежеден, біліктілік сыныбынан және мемлекеттік наградалардан айыру, белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру, шетелдікті

немесе азаматтығы жоқ адамды Қазақстан Республикасының шегінен тысқары жерге шығарып жіберу, мүлікті тәркілеу, сондай-ақ медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шаралары оларды айыппұлмен, түзеу жұмыстарымен, қоғамдық жұмыстарға тартумен, бас бостандығын шектеумен, қамаққа алумен, бас бостандығынан айырумен қосқан кезде дербес орындалады. (ҚР ҚК 61-бабының 2-бөлігі).

§10. Жаза мерзімдерін қосу кезінде мерзімдерді айқындау тәртібі

Тағайындалған жазаны орындау оның тиісті мерзімін нақты есептеуді талап етеді. Бұл мәселе Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 62-бабымен арнайы реттелген. Осы бапқа сәйкес, белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айырудың, түзеу жұмыстарының, бас бостандығын шектеудің, қамаққа алу, бас бостандығынан айырудың мерзімі айлармен және жылдармен, ал қоғамдық жұмыстарға тартудың мерзімі сағатпен есептеледі. Жазаларды ауыстыру немесе қосу кезінде, сондай-ақ жазаны есепке алу кезінде мерзім күндермен есептелуі мүмкін.

Сондай-ақ, Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 62-бабының 3-бөлігі үкім заңды күшіне енгенге дейін қамауда ұстау мерзімін есептеуді де реттейді. Үкім заңды күшіне енгенге дейін күзетпен ұстау уақыты:

1) қауіпсіздігі барынша жоғары, төтенше және толық қауіпсіз мекемеде бас бостандығынан айыру түріндегі жазаны өтеудің бір күні;

2) орташа қауіпсіз, сондай-ақ кәмелетке толмағандарды ұстауға арналған орташа қауіпсіз

мекемеде бас бостандығынан айыру түріндегі жазаны өтеудің бір жарым күні;

3) қауіпсіздігі барынша төмен мекемеде жазаны өтеудің екі күні үшін бір күн есебімен жаза мерзіміне есепке жатқызылады.

Ұйқамақ сияқты бұлтартпау шарасының енгізілуіне байланысты ҚР ҚК 62-бабы 3-1-бөлігімен толықтырылды. Осы нормаға сәйкес үкім заңды күшіне енгенге дейін қамауда ұстау уақыты жаза мерзіміне бір күн есебінен есептеледі: Үкім заңды күшіне енгенге дейін күзетпен ұстау уақыты:

1) қамаққа алу түріндегі жазаны өтеудің бір күні;

2) бас бостандығын шектеу түріндегі жазаны өтеудің екі күні;

3) қоғамдық жұмыстар түрінде жазаны өтеудің төрт сағаты;

4) тиісінше түзеу жұмыстары, айыппұл түрінде жазаны өтеудің төрт айлық есептік көрсеткіші үшін бір күн есебімен жаза мерзіміне есепке жатқызылады.

Үкім заңды күшіне енгенге дейін ұйқамақта ұстау уақыты бас бостандығынан айыру, бас бостандығын шектеу, қамаққа алу түріндегі жаза мерзіміне – бір күнге екі күн есебімен, қоғамдық жұмыстарға тарту, түзеу жұмыстары, айыппұл түріндегі жаза мерзіміне тиісінше қоғамдық жұмыстардың екі сағаты немесе екі айлық есептік көрсеткіш үшін ұйқамақта ұстаудың бір күні есебімен есептеледі.

Қылмыстық кодекстің 9-бабының негізінде ұстап берілген жағдайда бір күнге бір күн есебімен есептеледі. Сот қарағанға дейін қамауда ұсталған сотталушы адамға айыппұл, белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру түріндегі жазаны тағайындау кезінде сот қамауда ұсталған мерзімді ескере отырып, тағайындалған жазаны

жеңілдетеді немесе оны осы жазаны өтеуден толық босатады (ҚР ҚК 62-бабының 5-бөлігі).

Адамға жазаның өзге түрін тағайындай отырып, үкімді қайта қарау кезінде жазаның өтелген мерзімі немесе орындалған мөлшері үкім қайта қаралғанға дейін жаңа жазаның мерзіміне немесе мөлшеріне есептеледі. Жазаның өтелген мерзімін немесе орындалған мөлшерін есепке алу кезінде:

1) бас бостандығынан айырудың бір күніне айыппұлдың немесе түзеу жұмыстарының төрт айлық есептік көрсеткіші, қоғамдық жұмыстардың төрт сағаты, қамаққа алудың бір тәулігі, бас бостандығын шектеудің бір күні сәйкес келеді;

2) бас бостандығын шектеудің бір күніне айыппұлдың немесе түзеу жұмыстарының төрт айлық есептік көрсеткіші, қоғамдық жұмыстардың төрт сағаты, қамаққа алудың бір тәулігі сәйкес келеді;

3) қамаққа алудың бір тәулігіне айыппұлдың немесе түзеу жұмыстарының төрт айлық есептік көрсеткіші, қоғамдық жұмыстардың төрт сағаты сәйкес келеді;

4) қоғамдық жұмыстардың бір сағатына айыппұлдың немесе түзеу жұмыстарының бір айлық есептік көрсеткіші сәйкес келеді;

5) түзеу жұмыстарының бір айлық есептік көрсеткішіне айыппұлдың бір айлық есептік көрсеткіші сәйкес келеді.

Әрине, адамды қамауда ұстау (алдын ала қамауға алу немесе ұсталғандарды уақытша ұстау орындарында) жазалау болып есептелмейді, ол басқа мақсатты көздейді (қылмыстық іс бойынша алдын-ала тергеуді және үкімді орындауды қамтамасыз етеді). Алайда, адам қамауда отырып, іс жүзінде бостандығынан айырылады, жазаны өтеуге қарағанда белгілі бір шектеулерге тап болады.

Сондықтан да қылмыстық заңның осы қамаудағы мерзімді жазаны өтеу мерзіміне қосып есептеу дұрыс та.

Қылмыс жасалғаннан кейін психикалық, мінез-құлықтық бұзылушылықпен (аурумен) науқастанған адамға медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шаралары қолданылған уақыт жаза мерзіміне немесе мөлшеріне есептеледі.

§11. Шартты түрде соттау

ҚР Қылмыстық кодексінде шартты түрде соттау "жаза тағайындау" тарауына орналастырылған, бұл жазаның жекелеген түрлерін тағайындаудың ерекше тәртібі туралы болып отырғанын атап көрсетеді.

Егер сот бас бостандығынан айыру түрінде жаза тағайындағанда сотталған адамның жазаны өтемей түзелуі мүмкін деген түйінге келсе, ол тағайындалған жазаны шартты деп санауға қаулы шығарады. Шартты түрде соттау кінәлі адамды сот тағайындаған жазаны нақты өтеуден босатудың ерекше нысаны болып табылады. Шартты түрде соттау дегеніміз кінәліні соттың тағайындаған жазасын іс жүзінде өтеуден босатудың ерекше нысаны.

Шартты түрде соттау институты судьялардың байырғы құқықтары бойынша егер сотталушы адам өзін кепілдікке алған адамның шарттарын орындайтын болса немесе басқа бір жазаға (сөгіс алу, айыппұл төлеу және басқа) тап болмайтын болса, сотталушыны біреудің кепілдігімен қылмыстық іс бойынша үкім шығаруды кейінге қалдыру үлгісімен Англияда пайда болған. Біздің отандық сот тәжірибесінде ол қазір ғана қанат жая бастады.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 63-бабына сәйкес сот шартты түрде жазаны қолдану кезінде жасалған қылмыстың сипаты мен

қоғамдық қауіптілік дәрежесін, кінәлінің жеке басын, оның ішінде жауаптылықты жеңілдететін және ауырлататын мән-жайлар мен жазаны ескереді.

Сөйтіп, қылмыстық заң ауыр қылмыс жасаған жағдайда шартты түрде соттауды қолдануда тура тыйым сала қоймайды. Мұнымен бірге, сот тәжірибесінде қалыптасқанындай шартты түрде соттау ерекше жағдайларда ғана қолданылады. Соттың назарына алынатыны, жасаған қылмысының сипатын көрсететін кінәлінің жеке басы туралы мағұлматтар шартты түрде соттау жөнінде үкім шығарғанда адамның жазасын өтеу орнында болмай-ақ түзелетіндігін айғақтайтындай болуы керек. Шартты түрде жаза тағайындау кезінде сот осы баптың 2-бөлігінің ережелеріне сәйкес белгілейді.

Қылмыстық кодекстің 44-бабына сәйкес бас бостандығынан айырудың барлық тағайындалған мерзіміне, ал кәмелетке толмағандарға алты айдан бір жылға дейінгі мерзімге пробациялық бақылау белгіленеді. Кәмелетке толмағандар үшін шартты түрде жазаны қолдану жазаны шартты түрде өтеу кезінде пробациялық бақылау мерзімі ішінде онша ауыр емес немесе ауырлығы орташа қылмысты қайталап жасаған жағдайда да мүмкін болады (Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 63-бабының 3-бөлігі).

Шартты түрде үкім шығару кезінде сот ескерген кінәлінің жеке басы, сондай-ақ оның жасаған қылмысының сипаты туралы мәліметтер адамды жазасын өтемей-ақ түзеу мүмкіндігін көрсетуге тиіс. Шартты түрде соттау деп аталады, өйткені адамды жазаны нақты өтеуден босату қылмыстық заң белгілі бір шарттармен байланысты. Шартты түрде сотталғандағы пробациялық бақылау кезеңінде онша ауыр емес немесе ауырлығы орташа қылмысты қайталап жасаған кезде де кәмелетке толмағандарға шартты түрде соттау қолданылуы мүмкін.

Пробациялық бақылау сот қосымша жаза түрі ретінде Қазақстан Республикасының шегінен тысқары жерге шығарып жіберуді тағайындаған шетелдік немесе азаматтығы жоқ адам шартты түрде сотталған кезде белгіленбейді.

Қазақстан Республикасы ҚК 63-бабының 3-бөлігіне сәйкес шартты соттауды тағайындау кезінде сот белгілейтін пробациялық бақылау жатады, оның барысында сотталған адам өзінің мінез-құлқымен өзінің түзетілгенін дәлелдеуге тиіс. Егер шартты түрде сотталған адам пробациялық бақылау мерзімі өткенге дейін өз мінез-құлқымен өзінің түзелгенін дәлелдесе, пробациялық бақылауды жүзеге асыратын органның ұсынуы бойынша сот шартты түрде соттаудың күшін жою туралы және сотталған адамнан сотталғандықты алып тастау туралы қаулы шығара алады. Бұл ретте шартты түрде соттаудың белгіленген мерзімінің кем дегенде жартысы өткен соң оның күші жойылуы мүмкін.

Егер шартты түрде сотталған адам пробациялық бақылау мерзімі өткенге дейін өз мінез-құлқымен өзінің түзелгенін дәлелдесе, пробациялық бақылауды жүзеге асыратын органның ұсынуы бойынша сот шартты түрде соттаудың күшін жою туралы және сотталған адамнан сотталғандықты алып тастау туралы қаулы шығара алады. Бұл ретте шартты түрде соттаудың белгіленген мерзімінің кем дегенде жартысы өткен соң оның күші жойылуы мүмкін.

Шартты түрде сотталған адам:

1) қоғамдық тәртіп пен имандылыққа, кәмелетке толмағандардың құқықтарына, жеке адамға қолсұғатын және отбасылық-тұрмыстық қарым-қатынастар саласында әкімшілік құқық бұзушылық жасағаны үшін өзіне әкімшілік жаза қолданылған әкімшілік құқық бұзушылық жасаған;

2) электрондық бақылау құралдарын қасақана зақымдаған (бүлдірген) не дәлелсіз себептермен тіркелуге келмеген немесе пробациялық бақылауды жүзеге асыратын органға хабарламай тұрғылықты жерін ауыстырған;

3) қылмыстық теріс қылық. (ҚР ҚК 64-бабының 2-бөлігі).

Шартты сотталған адамның қоғамдық тәртіпті бұзуына түзелу жолына түсуге құлқы жоқтығын білдіретін әрекеттері жатады (мысалы, ұсақ бұзақылық, құқық қорғау органы қызметкерлерінің өкімін немесе талаптарын қасақана орындамау, тағы басқа да әрекеттер). Қылмыстық теріс қылық жасаған жағдайларда, сот пробациялық бақылауды жүзеге асыратын органның ұсынуы бойынша пробациялық бақылау мерзімін ұзарта алады, бірақ бір жылдан аспайтын мерзімге ұзартады. Шартты түрде сотталған адам сынақ мерзімі ішінде өзіне сот жүктеген міндеттерді ұдайы немесе әдейі орындамаған сол сияқты қоғамдық тәртіпті ұдайы немесе қасақана бұзған жағдайда сот Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 64-бабының 3-бөлігіне сәйкес аталған органның ұсынысы бойынша шартты түрде сотталудың күшін жою және сот үкімімен тағайындалған жазаны орындау туралы қаулы етеді., ал кәмелетке толмаған сотталған адамға қатысты пробациялық бақылау мерзімін қайта ұзартуы мүмкін, бірақ бір жылдан аспайды. Шартты түрде сотталған адам пробациялық бақылау мерзімі ішінде – абайсызда қылмыс не онша ауыр емес қасақана қылмыс, ал шартты түрде сотталған кәмелетке толмаған адам онша ауыр емес немесе ауырлығы орташа қылмыс жасаған жағдайларда, шартты түрде соттаудың күшін жою немесе оны күшінде қалдыру туралы мәселені сот жаңа қылмыс үшін жаза тағайындаған кезде шешеді. Шартты түрде сотталған

адам пробациялық бақылау мерзімі ішінде – ауырлығы орташа қасақана қылмыс, ауыр немесе аса ауыр қылмыс, ал кәмелетке толмаған адам ауыр немесе аса ауыр қылмыс жасаған жағдайларда, сот шартты түрде соттаудың күшін жояды және оған үкімдердің жиынтығы бойынша жаза тағайындау қағидалары бойынша жаза тағайындайды. Осы қағидалар бойынша ҚР ҚК 64-бабының 4-бөлігінде көрсетілген негізде шартты соттаудың күші жойылған жағдайда жаза тағайындалады.

1. **Жунусов Б.Ж.** Условное осуждение в уголовном законодательстве Республики Казахстан: монография. Караганда, 2006. – 86 с.
2. Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан № 4 «О некоторых вопросах назначения уголовного наказания» от 25 июня 2015 г.
3. **Воронин В.Н.** Индивидуализация наказания: монография / Воронин, В.Н. - М.: Проспект, 2017- 272 с.

XVIII-тарау. Қылмыстық жауаптылықтан босату

§1. Қылмыстық жауаптылықтан босату ұғымы және оның түрлері

Қылмыстық теріс қылық жасаған не алғаш рет қылмыс жасаған адам, кінәлі адамның жеке басы, айыбын мойындап келуі, қылмыстық құқық бұзушылықты ашуға, тергеп-тексеруге ықпал еткені, қылмыстық құқық бұзушылықпен келтірген зиянды қалпына келтіруі ескеріле отырып, қылмыстық жауаптылықтан босатылуы мүмкін.

Қылмыстық жауаптылық деп қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамға қолданылатын барлық қылмыстық-құқықтық әсер етудің барлық шараларын қолдану танылады. Осы көрсетілген шаралардың мазмұнына орай қылмыстық жауаптылық өзінің қатарына жаза болып саналмайтын қылмыстық-құқықтық әсер етуді басқа түрлері де қосылады.

Осыған сәйкес, қылмыстық жауаптылық жаза тағайындаусыз және жаза тағайындаумен деген екі түрге бөлінеді. Біріншісінде қылмыстық жауаптылықтан босатуды сот (айыптау үкімін шығармай-ақ) немесе судья, тергеуші, тергеу немесе анықтау органы жүзеге асыра алады. Екінші жағдайда қылмыстық жауаптылықтың мазмұны адамды айыптау үкімімен соттау арқылы және адамға іс жүзінде жаза қолдану арқылы жүзеге асады (кейбір жағдайда бұған соттылық институтымен байланысты жаза өтеудің белгілі бір қылмыстық-құқықтық зардаптары кіреді). Өзінің мазмұнына қарай қылмыстық жауаптылықтан босату кінәлі адамды жазаны өтеуден босату ғана емес, сонымен бірге соттың жазалау шарасын тағайындауынан да босату. Алайда, қылмыстық жауаптылықтан босату мұнымен шектеліп қалмайды. Қылмыстық

жауаптылықтан босатылған адам жазаға ілікпеген болса, ол сөз жоқ сотталған деп саналмайды. Қазіргі қолданыстағы заң бойынша қылмыстық жауаптылықтан босату қылмыстық іс жүргізудің кез келген сатысында қолданылуы мүмкін. Қылмыстық жауаптылықтан босатуды іс жүргізудің соңғы сатысы үкім туралы қаулы шығарғанға дейінгі соттық талқылау сатысы. Үкім туралы қаулы шығару кезінен бастап тиісті негіздер болған жағдайда ғана адамды жазадан босату туралы сөз қозғалуы тиіс. Қылмыстық жауаптылықтан босату қылмыстық жазалауға жататын әрекет жасаған адамды соттық айыптау міндетінен және мемлекеттік мәжбүрлеу шараларынан босату мемлекеттік құзыретті органдардың актісімен көрінеді. Керісінше, заң бұл жерде адамның қылмыстық жазалауға жататын әрекеттерін қарастырады, сондықтан заңмен көзделген қылмыстық жауаптылықтан босатуды ақтау актісі саналмайды.

ҚР ҚК қылмыстық жауаптылықтан босатудың мынадай бес түрі қарастырылған:

1) Шынайы өкінуіне байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату (ҚР ҚК 65-бабы);

2) Қажетті қорғаныс шегінен шығу кезінде қылмыстық жауаптылықтан босату (ҚР ҚК 66-бабы);

3) Процестік келісімнің талаптары орындалған кезде қылмыстық жауаптылықтан босату (ҚР ҚК 67-бабы);

4) Кінәні мойындау және заңсыз иемденілген активтерді қайтару туралы процестік келісімнің шарттарын орындаған кезде қылмыстық жауаптылықтан босату (ҚР ҚК 67-1-бап)

5) Татуласуға байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату (ҚР ҚК 68-бабы);

6) жағдайдың өзгеруіне байланысты (ҚР ҚК 70-бабы);

5) ескіру мерзімінің өтуіне байланысты (ҚР ҚК 71-бабы).

§2. Шын өкінуіне байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату

Қылмыстық жауаптылықтан босатудың негізі Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 65-бабына сәйкес ауырлығы орташа қылмыс жасағаннан кейін өзінің жағымды қылықтарымен өкінгендігін білдіріп және сонысымен қоғамға қауіпті емес екендігін білдіруіне байланысты қылмыстық жауапқа тартпау болып саналады. Шын өкіну мен қылмыс істеуден өз еркімен бас тарту арасындағы айырмашылық, шын өкіну жалпы ереже бойынша қылмыстық жауаптылықта жоймайды, тек жеңілдетеді.

Сондықтан заң шын өкінуге қылмыстық жауаптылықтан босататын мән-жайлар ретінде белгілі бір жағдайларда ғана мән береді. Қарастырылып отырған норма қылмысты бірінші рет жасап отырған адамға ғана қолданылады.

Ал бұрын сотталған, сондай-ақ ісі сот пен тергеуде жатқан немесе сот пен тергеуден жалтарған адамдарға қатысы жоқ.

Егер адам бұрын қылмыстық жауапқа тартылып, бірақ одан босатылған болса, ол адам қылмыс жасаған деп саналмайды. Кодекстің Ерекше болігінің тиісті баптарында арнайы көзделген жағдайларды қоспағанда, террористік қылмыс, экстремистік қылмыс, қылмыстық топтың құрамында жасалған қылмыс, жас балаларға жыныстық тиіспеушілікке қарсы қылмыс, жеке адамға қарсы ауыр немесе аса ауыр қылмыс жасаған адамдарға қолданылмайды.

Көрсетілген шектеу он төрттен он сегізге дейінгі жастағы кәмелетке толмаған адамның жыныстық

тиіспеушілігіне қарсы қылмыс жасаған кәмелетке толмағандарға қолданылмайды.

§3. Қажетті қорғану шегінен асқан кезде қылмыстық жауаптылықтан босату

Қажетті қорғану қоғамға қауіптілігі жоқ мән-жайлар деп танылады. Қажетті қорғанудың құқықтық шарттарын бұзып жасалған қылмыс және оған жататын оның шегінен шығу қылмыстық жауаптылықты жеңілдететін мән-жайлар саналады (ҚР ҚК 53-бабы 1-бөлігінің 9 тармағы).

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің Ерекше бөлімінде қылмыстың дербес құрамы ретінде қарастырылған қажетті қорғануда шектен шығудың нақты жағдайлары көзделген. Дегенмен, қажетті қорғанудың шектен шығуына барлық жағдайда қылмыстық жауаптылық қолданыла бермейді. Қылмыстық құқық қажетті қорғанудың шектен шығуын алғаш рет қылмыстық жауаптылықтан босату түріне қосып отыр. Ресейдің Қылмыстық кодексінде мұндай норма жоқ. Мұндай босату үрейлену, қорқу немесе қоғамға қауіпті қол сұғушылықты болдырмауға әрекет болған жағдайда шектен шыққанда орын алады. Осыған байланысты Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 66-бабында былай делінген: "Қоғамға қауіпті қолсұғушылықтан туындаған үрейлену, қорқу немесе сасқалақтау салдарынан қажетті қорғаныс шегінен шыққан адам істің мән-жайлары ескеріле отырып, қылмыстық жауаптылықтан босатылуы мүмкін".

§4. Процестік келісімнің талаптары орындалған кезде қылмыстық жауаптылықтан босату

ҚР ҚК 67-бабына сәйкес іс жүргізу келісімінің барлық шарттарын орындаған адам қылмыстық жауаптылықтан босатылуы мүмкін.

Процессуалдық келісім институтын заң шығарушы ҚР ҚПК-де 13-ші тарау дербес бөлімге бөлді атап айтқанда, процессуалдық келісім жасалған істер бойынша іс жүргізу, бұл заң шығарушының осы институтқа айтарлықтай назар аударғанының дәлелі болып табылады.

ҚР Қылмыстық процестік кодексінің 7-бабының 37 – тармағына сәйкес іс жүргізу келісімі-қылмыстық процестің кез келген сатысында прокурор мен күдікті, айыпталушы немесе сотталушы немесе қылмыстық кодексте көзделген тәртіппен және негіздер бойынша сотталған адам арасында жасалатын келісім.

Іс жүргізу келісімінің бірінші түрі-күдікті не айыпталушы адам тағылған айыптың мәнімен келісетін және іс бойынша дәлелдемелерге дау Айтпайтын мәміле. Келісімнің осы түрін жасасу кезінде сотқа дейінгі тергеп-тексеру мен сот тергеуін жүргізу уақыты бірнеше есе қысқарады, ал кінәлі адам жасалған қылмыстық құқық бұзушылық үшін неғұрлым жеңіл жазаға сотталуға тиіс.

Процестік келісімнің екінші түрі күдікті, айыпталушы, сотталушы және сотталған қылмыстық процесті жүргізуші органға немесе прокурорға келісімнің осы түрін жасасу туралы өтінішхатпен жүгінген жағдайда жасалады, бұл ретте өзге де қылмысты ашуға, анықтауға не өзге де қылмысқа қатысушыларды әшкерелеуге ықпал етуі мүмкін.

Кінәні мойындау туралы мәміле нысанындағы іс жүргізу келісімі мынадай шарттар болған кезде жасалуы мүмкін:

1) күдіктінің, айыпталушының процестік келісім жасасуға тілек білдіруі;

2) күдікті, айыпталушы қылмыс жасады деген күдікке, айыптауға және іс бойынша бар дәлелдемелерге, олар келтірген зиянның сипаты мен мөлшеріне дау айтпайды;

3) жәбірленушінің іске қатысқан жағдайда процестік келісім жасасуға келісімі (ҚР ҚПК 613-бабының 1-бөлігі).

Күдікті, айыпталушы, сотталушы сот кеңесу бөлмесіне шығарылғанға дейін қылмыстық іс бойынша іс жүргізудің кез келген сәтінде кінәсін мойындау туралы мәміле нысанында іс жүргізу келісімін жасасу туралы өтінішхат мәлімдеуге құқылы. Іс жүргізу келісімі прокурордың бастамасы бойынша жасалуы мүмкін (ҚР ҚПК 615-бабының 1-бөлігі).

Қылмыстық процесті жүргізетін Орган күдіктіден, айыпталушыдан не қорғаушыдан кінәсін мойындау туралы мәміле нысанында іс жүргізу туралы іс жүргізу келісімін жасасу туралы өтінішхат ала отырып, ҚР ҚПК 613-бабында көзделген негіздерді ескере отырып, үш тәулік ішінде қылмыстық іс-қимыл материалдарымен бірге прокурорға шешім қабылдау үшін өтінішхат жолдайды іс жүргізу келісімін жасасу туралы мәселе (ҚР ҚПК 615-бабының 2-бөлігі).

§5. Кінәні мойындау және заңсыз иемденілген активтерді қайтару туралы процестік келісімнің шарттарын орындаған кезде қылмыстық жауаптылықтан босату

Кінәні мойындау және заңсыз иемденілген активтерді қайтару туралы процестік келісімнің барлық шарттарын орындаған тұлға қылмыстық жауаптылықтан босатылуы мүмкін.

§6. Татуласуға байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату

Қылмыстық теріс қылық немесе қазаға ұшыратумен байланысты емес, онша ауыр емес немесе ауырлығы орташа қылмыс жасаған адам, егер ол жәбірленушімен, арыз берушімен татуласса, оның ішінде медиация тәртібімен татуласса және келтірілген зиянды қалпына келтірсе, қылмыстық жауаптылықтан босатылуға жатады.

Қылмыстық іс жүргізуде жәбірленуші деп қылмыспен моральдық соққы келтірілген адам танылады. Қылмыстық құқық бұзушылық өзіне тікелей моральдық, тәндік немесе мүліктік зиян келтірді деп пайымдауға негізі бар тұлға қылмыстық процесте жәбірленуші деп танылады. Сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам осы баптың бірінші бөлігінде көзделген жағдайларда адамды жәбірленуші деп дереу тануға міндетті. Қылмыстық теріс қылық немесе қазаға ұшыратумен байланысты емес онша ауыр емес немесе ауырлығы орташа қылмыс жасаған адам, егер ол жәбірленушімен, арыз берушімен татуласса, оның ішінде медиация тәртібімен татуласса және келтірілген зиянды қалпына келтірсе, қылмыстық жауаптылықтан босатылуға жатады. Осы баптың новелласы ҚР ҚК 68-бабына заңнама енгізу, медиация тәртібімен өтініш берушімен татуласу мүмкіндігі болып табылады.

Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 28 қаңтардағы № 401-IV "медиа-ата туралы" Заңының 1-бабына сәйкес медиацияны қолдану аясы жеке және (немесе) заңды тұлғалардың қатысуымен азаматтық, еңбек, отбасылық және өзге де құқықтық қатынастардан туындайтын, сондай-ақ қылмыстық сот ісін жүргізу барысында қаралатын даулар (жанжалдар), қылмыстық

теріс қылықтар, ауырлығы аз және орташа қылмыстар, сондай-ақ алдын ала қаралған жағдайларда ауыр қылмыстар туралы істер бойынша болып табылады.

Егер Қазақстан Республикасының заңдарында өзгеше белгіленбесе, Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 68-бабы және Атқарушылық іс жүргізуді орындау кезінде туындайтын қатынастар.

Медация-тараптардың ерікті келісімі бойынша жүзеге асырылатын, олардың өзара қолайлы шешімге қол жеткізуі мақсатында медиатордың жәрдемдесуімен тараптар арасындағы дауды реттеу рәсімі.

Зиянды түзету келтірілген мүліктік залалды ақшалай немесе өзге де нысанда нақты өтеуді немесе материалдық зиянды өз күшімен жоюды немесе моральдық зиянды шартты мерзімде өтеуді білдіруі мүмкін. Келтірілген зиян үшін өтемақы қылмыс жасаған адамның емес, жәбірленушінің көзқарасы бойынша жеткілікті болуы керек.

Қазаға ұшыратумен байланысы жоқ ауыр қылмысты алғаш рет жасаған кәмелетке толмағандар жүкті әйелдер, жас баласы бар әйелдер, жас балаларын жалғыз өзі тәрбиелеп отырған еркектер, 58 жастағы және ол жастан асқан әйелдер, 63 жастағы және ол жастан асқан еркектер Қылмыстық кодекстің 68-бабының 2-бөлігі бойынша қылмыстық жауаптылықтан босатылуы мүмкін, егер осы қылмыс жасаған адамдар жәбірленушімен, арыз берушімен татуласса, (медияция тәртібімен болсада), келтірілген зиянды толық қалпына келтірсе. Мұндай ретте кәмелетке толмағандарға тәрбиелік ықпалы бар мәжбүрлеу шаралары да қолданылады.

Қылмыстық құқық бұзушылықпен қоғамның және мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделеріне зиян келтірілген жағдайларда, 68- баптың бірінші немесе екінші бөлігінде көрсетілген адам, егер ол шынайы

өкінсе және қоғамның немесе мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделеріне келтірілген зиянды қалпына келтірсе, қылмыстық жауаптылықтан босатылуы мүмкін (ҚР ҚК 68-бабының 3-бөлігі).

Жоғарыда аталған баптың ережелері жасаған адамдарға қолданылмайды:

- 1) азаптаулар;
- 2) кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қарсы қылмысты кәмелетке толмаған адам он төрттен он сегізге дейінгі жастағы кәмелетке толмаған адамға қатысты жасаған жағдайды қоспағанда, мұндай қылмыс;
- 3) абайсызда жақын туыстарының, жұбайының (зайыбының) өліміне алып келген жол-көлік оқиғасын жасау жағдайын қоспағанда, абайсызда адам өліміне не екі және одан көп адамның өліміне алып келген қылмыс;
- 4) сыбайлас жемқорлық қылмыс;
- 5) террористік қылмыс;
- 6) экстремистік қылмыс;
- 7) қылмыстық топ құрамында жасалған қылмыс жасаған адамдарға қолданылмайды;
- 8) бұрын жасаған қылмысы үшін тараптардың татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босатылғаннан кейін ҚР Қылмыстық Кодекстің 71-бабының бірінші бөлігінде белгіленген қылмыстық жауаптылыққа тартудың ескіру мерзімі ішінде қасақана қылмыс жасаған адамдарға қолданылмайды.

§7. Жағдайдың өзгеруіне байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату

Қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адам, егер іс сотта қаралған уақытта жағдайдың өзгеруі салдарынан ол жасаған іс-әрекет қоғамға қауіпті болудан қалды деп танылса, соттың қылмыстық жауаптылықтан босатуына жатады. (ҚР ҚК 70-бабының 1-бөлігі).

Жағдайдың өзгеруі дегеніміз бүкіл ел немесе аймақ көлеміндегі қоғамның әлеуметтік-экономикалық, саяси және рухани жағдайларының өзгеруі.

Бұл өзгерістер жасалатын қауіпті әрекеттердің қоғамға қауіпті екендігін түсіне білмейтін адамдардың құқықтық санасына әсер етуі мүмкін. Жағдайдың өзгеруі белгілі бір әрекеттердің қоғамға деген қауіптілігі жойылып, қолайлы жағдай тууымен байланысты болуы керек. Мәселен, белгілі бір елдердегі немесе аймақтардағы әскери немесе төтенше жағдайлардың қалпына келтірілуі әрекеттердің қоғамға қауіптілігін тоқтатыны белгілі. Әрекеттердің қоғамға қауіптілігін басатын жағдайдың өзгеруі әрекеттерге қылмыстық сипат беретін орындар мен уақыт жағдайларын жоюмен көрінеді. Мысалы, балығы тым көбейіп кеткен тоғаннан егер ондағы қоректің аздығынан су жануарларының құрып кетуіне қатер төндіргенде немесе жаппай балық аулауға рұқсат берілген жағдайда балық аулаудың ешқандай қоғамдық қауіптілігі жоқ деп есептеледі. Әрекеттердің қоғамдық қауіптілігін жоғалтуы қылмыстық жауаптылық жоқ деген түсінік болмаса керек. Әрекет жасау кезінде онда қылмыстың құрамы болуы да, оның қылмыстық жауаптылыққа негіз болады. Мұндай негіз қылмыстық заң өзгермегендіктен сақталады және әрекет немқұрайлы күйінде құқыққа қайшы болып қала береді. Сондықтан ҚР ҚК 70-бабын қолдану үшін жағдайдың өзгеруі несімен көрінді және әрекеттің қоғамдық қауіптілігін жоғалтуына қалайша әсер еткендігін анықтау қажет. ҚР ҚК 70-бабының 2-бөлігіне сәйкес, қылмыстық теріс қылықты алғаш рет жасаған не онша ауыр емес немесе ауырлығы орташа қылмысты алғаш рет жасаған адам, егер осы адамның содан кейінгі мінсіз мінез-құлқына байланысты іс сотта қаралған уақытта оның қоғамға қауіпті деп есептелмейтіні анықталса, соттың қылмыстық

жауаптылықтан босатуына жатады.. Қылмыс жасаған адамның қоғамдық қауіптілігіне байланысты жағдайдың өзгеруін тар мағынада түсінуге болады. Ол адамның қылмыс жасаған кездегі тұрмыс жағдайы мен қызметіне байланысты. Қылмыс жасаған адамның қоғамдық қауіптілігінің жоғалуы оның тұрмыс жағдайына ғана байланысты емес, ол сонымен бірге оның қылмыс жасағаннан кейін шын екеуіне, сондай-ақ үлгілі мінез-құлқына және өзінің атқаратын жұмысына ынталы қарауы мен қоғамдық өмірге араласуына байланысты. Қылмыс жасаған адамның жағдайының өзгеру сипаты әртүрлі болуы мүмкін. Ол барлық жағдайда да бұдан былай енді оның қылмыс жасамайтындығын білдіруі тиіс. Жағдайдың мұндай өзгеруі, мәселен қылмыс жасаған адамның шақыруға байланысты әскер қатарына кетуі және қылмыстық ортамен байланысын үзуіне байланысты. ҚР ҚК 68-бабының 2-бөлігі негізінде заң шығарушы қылмыс жасаған адамды босату мүмкіндігін қосымша екі шартпен байланыстырады. Біріншіден, осы адамның қылмысты бірінші рет жасап отыр ма, яғни бұрын сотталған ба немесе оған қарсы қозғалған қылмыстық істің жоқтығы. Екіншіден, адамның жасаған қылмысының кішігірім немесе орташа ауырлықтағы қылмыстар санатына жататындығы. Міне, осы екі жағдай болғанда ғана жасалған қылмыстың немесе қылмыс жасаған адамның қоғамдық қауіптілікті жоғалтуы, сонан кейін барып жағдайдың өзгеруі туралы мәселе қозғалады. Жағдайдың өзгеруіне байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату үзілді-кесілді және сөзсіз, яғни ол жауаптылықтан босатылған адамның одан кейінгі тәртібі мен мінез-құлқына немесе басқа да жағдайлары мен шарттарына тәуелді емес.

§8. Ескіру мерзімінің өтуіне байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату

Қылмыстың жалпы және арнаулы алдын алу міндеттері жазаның заман талабына сай тағайындаулы мен орындалуын талап етеді.

Қылмыстық жауаптылыққа тартуды қолға кеш алудың ешқандай тәрбиелік және жалпы алдын алушылық мәні болмайды, сондықтан ол мақсатсыз, пайдасыз болып саналады. Мұндайда кәнілі ендігі түзеліп, қоғамға қауіпті емес болуы мүмкін, сондықтан оған жаза қолданудың кейбір қиындықтары туады.

Ал тіпті көп уақыт етіп кетсе оның тергеу мен сот ісін нәтижелі жүргізуге кедергі келтіретін, қылмысын дәлелдеудің айтарлықтай процессуалдық сипаттағы қиындықтары пайда болуы мүмкін (қылмыстың заттық айғақтары мен іздері жоғалады, куә адамадар қажетті жағдайларды ұмытып қалады, т.т.). Қылмыс жасалғаннан кейін көп уақыт өтіп кеткеннен кейін қылмыстық жауаптылыққа тартудың мақсатсыздығы қылмыстық істі кешеуілдетіп бастаудың істі тергеу мен оның дұрыс шешілуіне тудыратын қиындығымен көрінеді.

Міне осыған байланысты қылмыстық заңдылықта қылмыстық жауаптылыққа тарту үшін ескіру мерзімі институтының қажеттігі туады. Қылмыстық жауаптылыққа тарту үшін ескіру мерзімі дегеніміз адамды қылмыстық жауаптылыққа тартатын уақыттың өтіп кетуі. ҚР ҚК 71-бабына сәйкес, қылмыс жасаған адам қылмыстық жауаптылықтан мынадай үш жағдайда босатылады:

- 1) қылмыстық теріс қылық жасалғаннан кейін бір жыл;
- 2) онша ауыр емес қылмыс жасалғаннан кейін екі жыл;
- 3) ауырлығы орташа қылмыс жасалғаннан кейін бес жыл;

4) ауыр қылмыс, онша ауыр емес немесе ауырлығы орташа сыбайлас жемқорлық қылмыс жасалғаннан кейін он жыл;

5) аса ауыр қылмыс жасалғаннан кейін он бес жыл өтсе, адам қылмыстық жауаптылықтан босатылады.

Осы жағдайлардың бар болуы қылмыс жасаған адамның қоғамдық қауіптілігін жоққа шығарып, қылмыстық жауаптылықтан босатуға негіз бола алады. Қылмыстық заң адамның жасаған қылмысының ауырлығына байланысты ескіру мерзімінің өтуін әр түрге бөледі.

Жасалған қылмыс неғұрлым ауырлау болса, соғұрлым заңда қарастырылатын оған деген тағайындалатын жаза да, қылмыстық жауаптылыққа тартырмайтын ескіру мерзімінің өтуі де қатаң қарастырылады.

Ескіру мерзімдері қылмыстық құқық бұзушылық жасалған күннен бастап және сот үкімі заңды күшіне енген кезге дейін есептеледі. (ҚР ҚК 71-бабы 2-бөлігі).

Қылмыстық теріс қылықтар бойынша ескіру мерзімдерінің өтуі жаңа қылмыстық құқық бұзушылықтың жасалуына қарамастан тоқтатыла тұрмайды және үзілмейді. Егер қылмыс жасаған адам тергеуден немесе соттан жалтарса, ескіру мерзімдерінің өтуі тоқтатыла тұрады. Бұл жағдайда ескіру мерзімдерінің өтуі адамның ұсталған немесе оның айыбын мойындап келген кезінен бастап қайта басталады. Бұл ретте, егер қылмыс жасаған уақыттан бері ескіру мерзімі үзілмесе және мынадай мерзімдер:

- 1) онша ауыр емес қылмыс жасалғаннан кейін бес жыл;
- 2) ауырлығы орташа қылмыс жасалғаннан кейін он жыл;
- 3) ауыр қылмыс, онша ауыр емес немесе ауырлығы орташа сыбайлас жемқорлық қылмыс жасалғаннан кейін он бес жыл;

4) аса ауыр қылмыс жасалғаннан кейін жиырма жыл өтсе, адам қылмыстық жауаптылыққа тартылмайды.

Егер ауыр немесе аса ауыр қылмыс жасаған адам осы баптың бірінші бөлігінде көрсетілген мерзім өткенге дейін жаңадан ауыр немесе аса ауыр қылмыс жасаса, ескіру мерзімінің өтуі үзіледі. Мұндай жағдайларда ескіру мерзімін есептеу жаңа қылмыс жасалған күннен бастап қайта басталады. Өзге жағдайларда, егер ескіру мерзімі өткенге дейін адам қайтадан қылмыс жасаса, әрбір қылмыс бойынша ескіру мерзімі дербес өтеді.

Ескіру мерзімі өткенге дейін адам тағы да қылмыс жасаған өзге реттерде әрбір қылмыс бойынша ескіру мерзімі дербес етеді. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде белгіленген жалпы тәртіп бойынша өмір бойы бас бостандығынан айырумен жазалағандарға ескіру мерзімінің өтуіне байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату қолданылмайды. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде белгіленген жалпы тәртіп бойынша өмір бойына бас бостандығынан айыру тағайындалуы мүмкін қылмысты жасаған адамға ескіру мерзімін қолдану туралы мәселені сот шешеді. Егер сот ескіру мерзімінің өтуіне байланысты адамды қылмыстық жауаптылықтан босатуға болады деп таппаса, онда өмір бойына бас бостандығынан айыру жиырма бес жыл мерзімге бас бостандығынан айырумен ауыстырылады. ҚР ҚК 71-бабының 6-бөлігіне сәйкес бейбітшілікке және адамзаттың қауіпсіздігіне қарсы қылмыстар, террористік қылмыстар, экстремистік қылмыстар, азаптаулар, кәмелетке толмағандарға жыныстық тиіспеушілікке қарсы қылмыстар, сондай-ақ жеке адамға, мемлекеттің конституциялық құрылысының негіздеріне және қауіпсіздігіне қарсы, қоғамдық қауіпсіздік пен қоғамдық тәртіпке қарсы аса ауыр қылмыстар жасаған адамдарға ескіру мерзімдері қолданылмайды.

XIX-тарау. Жазадан босату

§1. Жазадан босату ұғымы және оның түрлері

Қылмыстық жазадан босату – соттың үкімі бойынша сотталған адамды тағайындалған жазадан толық немесе ішінара босату. Босатудың мәні қоғамға аса қауіпті емес Қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамға немесе қылмыстық қудалауды үнемдеуге негіз беретін өзге де жағдайларға сәйкес қылмыс жасаған адамға әсер етуден тұрады.

Босатудың мәні қоғамға аса қауіпті емес қылмыс жасаған адамға немесе қылмыстық қудалауды үнемдеуге негіз беретін өзге де жағдайларға сәйкес қылмыс жасаған адамға әсер етуден тұрады. Жазадан босату институтын тағайындаудың басты мақсаты сотталған адамның түзелуін ынталандыру, тез арада оны қайта тәрбиелеу, сонымен бірге жазаны қолданбай-ақ қылмыстық құқықтың мақсаттарына қол жеткізуге болатын жолдарды қолдану табылады.

Негізінен қылмыстық жазадан босату қылмыс жасағаны үшін кінәлі адамға соттың үкімі шығарылғанға дейін, яғни жазаның орындалуы басталғанға дейін, сонымен бірге сотталған адам жазаның бір бөлігін өтегеннен кейін, егер сот жазаның мақсаттары орындалды және сотталушыны түзеу үшін тағайындалған жазаның орындалуы қажет емес деп тапқан жағдайларда тағайындалады. Қылмыстық құқық саласындағы қылмыстық жазадан босату институты қылмыстық-атқару құқығымен ұштасып отырады.

Бірақ та, бұл салада жазадан босату институты толық қамтылмайды. Жазадан босату жазаны өтегеннен кейін не жазадан босату туралы ұсыныстан кейін орындалады. Жазадан босатудың материалдық негізі сотталған адамға оның денсаулығына қатысты, немесе

басқа мән-жайлардың болуымен байланысты немесе кінәлінің түзелуі үшін жазаны толық өтеуінің қажет еместігі болып табылады.

Кінәліні жазадан босату өзінің қолданылу негізіне және қылмыстық іс жүргізу сатылары мен босатудың осы түрін қолданатын органдарына қарай бұдан бұрын қарастырған қылмыстық жазадан босауға өте ұқсас.

Жазадан босау кінәлінің жеке басы қоғамға қауіпті емес немесе оның дәрежесі онша емес болғандықтан іс жүзінде жазаны өтеуі немесе өтеуді жалғастыруы орынсыз деп танылғанда ғана қолданылады.

Қылмыстық жауаптылықтан босатуға қарағанда жазадан босатудың мейілінше ауыр қылмыстар жасағанда ғана қолданылатын айырмашылығы бар. Мұнымен қоймай жазадан босату кейбір ауыр қылмыстарды жасағанның өзінде де қолданылады, мысалы, ауруына байланысты жазадан босату.

Сонымен бірге көптеген жағдайда жасалған ауыр қылмыстар, тәртіп бойынша кінәліні жазадан босату мүмкіндігінен айырады. Жазадан босатудың кез келген түрінің мазмұны жазаны орындаудан толық босатуға немесе жазаны орындауды одан әрі жалғастырудан босатуға келіп саяды.

Дегенмен жазадан босатылған адам мемлекеттік бетке басудан арыла қоймайды. Тиісінше, жазадан босатылғанда ол толық әрі ішінара алдын ала айыптауға тап болып отырады, оған ылғи да айыптау үкімі мемлекет атынан шығарылып отырады. Адам жазадан толығымен босатылған жағдайда ғана ол сотталмаған деп саналады. Егер жазадан босату жазаның біраз бөлігі өтелгеннен кейін қолданылса, өтеген мерзіміне байланысты ол адам сотталған деп саналады. Жазадан босатудың рақымшылық пен кешірім жасаудан басқакез келген түрі сот арқылы шешіледі. Оны жүзеге асыруға басқа

органдардың құзыры жүрмейді. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде жазадан босатудың мынадай түрлері қарастырылған:

ҚР Қылмыстық кодексі жазадан босатудың мынадай түрлерін көздейді:

1.Кепілгерлік белгілей отырып, жазадан босату (ҚР ҚК 69-бабы);

2.Жазаны өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босату (ҚР ҚК 72-бабы);

3.Жазаның өтелмеген бөлігін неғұрлым жеңіл жаза түрімен ауыстыру не тағайындалған жаза мерзімін қысқарту (ҚР ҚК 73-бабы);

4.Жүкті әйелдердің және жас балалары бар әйелдердің, жас балаларын жалғыз өзі тәрбиелеп отырған еркектердің жазаны өтеуін кейінге қалдыру (ҚР ҚК 74-бабы);

5.Ауыр мән-жайлардың тоғысуы салдарынан жазадан босату және жазаны өтеуді кейінге қалдыру (ҚР ҚК 75-бабы);

6.Ауыр мән-жайлардың тоғысуы салдарынан жазадан босату және жазаны өтеуді кейінге қалдыру (ҚР ҚК 76-бабы);

7.Айыптау үкімінің ескіру мерзімінің өтуіне байланысты жазаны өтеуден босату (ҚР ҚК 77-бабы);

8.Рақымшылық немесе кешірім жасау актісі негізінде қылмыстық жауаптылықтан және жазадан босату (ҚР ҚК 78-бабы).

§2. Кепілгерлік белгілей отырып, жазадан босату

Кепілгерлікті белгілеу-жасалған қылмыстық құқық бұзушылық үшін көзделген айыппұлдың ең жоғары мөлшеріне тең мөлшерде кепіл енгізу.

Сот қылмыстық теріс қылықты не қазаға ұшыратумен немесе адамның денсаулығына ауыр зиян

келтірумен байланысты емес, жасалғаны үшін осы Кодекстің Ерекше бөлігінің тиісті бабында немесе бабының бөлігінде негізгі жазалардың өзге де түрлері қатарында айыппұл көзделген онша ауыр емес немесе ауырлығы орташа қылмысты алғаш рет жасаған адамды кепілгерлік белгілей отырып, жазадан босатуы мүмкін. (ҚК-тің 69-бабы,1-бөлімі) Кепілгерлік мерзімі:

- 1) қылмыстық теріс қылық жасалған кезде – алты айдан бір жылға дейін;
- 2) онша ауыр емес қылмыс жасалған кезде – бір жылдан екі жылға дейін;
- 3) ауырлығы орташа қылмыс жасалған кезде – екі жылдан бес жылға дейін белгіленеді (ҚК-тің 69-бабы,3-бөлімі).

Заң шығарушы кепіл негізінен қайтарылатындығын және бұл кепілгер жүзеге асырылған адамның оң мінез-құлқына (түзетуіне) байланысты екенін атап өтті. Егер жазадан босатылған адам кепілгерлік кезеңі ішінде жаңа қылмыстық құқық бұзушылық жасамаса, кепілгерлік мерзімі өткеннен кейін кепіл кепілгерге қайтарылады.

Егер кепілгерлік кезеңі ішінде адам жаңа қылмыстық құқық бұзушылық жасаса, сот жазадан босату туралы шешімнің күшін жояды және үкімдердің жиынтығымен жаза тағайындау қағидалары бойынша оған жаза тағайындайды. Бұл ретте кепіл мемлекеттің кірісіне айналдырылады. 69 баптың 6-бөлімінде сыбайлас жемқорлық қылмыстар, террористік қылмыстар, экстремистік қылмыстар, қылмыстық топтың құрамында жасалған қылмыстар, кәмелетке толмағандарға жыныстық тиіспеушілікке қарсы қылмыстар жасаған адамдарға қолданылмайды.

§3. Жазаны өтеуден мезімінен бұрын шартты түрде босату

Егер сотталушының түзелу мақсаты жазаны өтеу мерзімі өткенге дейін орындалатын болса, оны одан әрі жалғастыру орынсыз. Адамгершілік қағидасына орай заң түзелуіне байланысты толық өтеуін тоқтату қажеттігін дәлелдейтін адамдарды жазаны өтеуден мерзімінен бұрын шартты түрде босату мәселесін шешуді соттың құқысына береді. ҚР ҚК 72-бабының 1-бөлігіне сәйкес бас бостандығын шектеуді немесе бас бостандығынан айыруды өтеп жатқан адам осы баптың үшінші, төртінші және бесінші бөліктерінде көрсетілген мерзімдерді іс жүзінде өтегеннен кейін, қылмысымен келтірілген залалды толық өтеген және ол жазаны өтеудің белгіленген тәртібін қаскөйлікпен бұзбаған жағдайда, шартты түрде мерзімінен бұрын босатылуға жатады. Адамдардың қаза табуына әкеп соқтырмаған және аса ауыр қылмыстың жасалуымен ұштаспаған террористік немесе экстремистік қылмысы үшін тағайындалған бас бостандығынан айыруды өтеп жатқан адам, осы баптың үшінші, төртінші және бесінші бөліктерінде көрсетілген мерзімдерді іс жүзінде өтегеннен кейін, егер ол террористік немесе экстремистік қылмыстарды болдырмауға, ашуға немесе тергеп-тексеруге, террористік немесе экстремистік топтардың қатысушыларын әшкерелеуге белсенді түрде жәрдемдескен болса, сот оны шартты түрде мерзімінен бұрын босатуы мүмкін. Адамдардың қаза табуына әкеп соқтырмаған және аса ауыр қылмыстың жасалуымен ұштаспаған террористік немесе экстремистік қылмысы үшін тағайындалған бас бостандығынан айыруды өтеп жатқан адам, осы баптың үшінші, төртінші және бесінші бөліктерінде көрсетілген мерзімдерді іс жүзінде өтегеннен кейін, егер ол террористік немесе экстремистік

қылмыстарды болдырмауға, ашуға немесе тергеу-тексеруге, террористік немесе экстремистік топтардың қатысушыларын әшкерелеуге белсенді түрде жәрдемдескен болса, сот оны шартты түрде мерзімінен бұрын босатуы мүмкін.

Сотталған адам:

1) онша ауыр емес немесе ауырлығы орташа қылмыс үшін тағайындалған жаза мерзімінің кемінде үштен бірін;

2) ауыр қылмыс үшін тағайындалған жаза мерзімінің кемінде жартысын;

3) аса ауыр қылмыс үшін тағайындалған жаза мерзімінің кемінде үштен екісін;

3-1) егер бұрын қолданылған шартты түрде мерзімінен бұрын босатудың күші осы баптың жетінші бөлігінің 1) және 2) тармақтарында көзделген негіздер бойынша жойылған жағдайда, жазаның қалған өтелмеген мерзімінің кемінде үштен екісін; күші осы баптың жетінші бөлігінің 3) тармағында көзделген негіздер бойынша жойылған болса, жаза мерзімінің кемінде төрттен үшін іс жүзінде өтегеннен кейін;

5) сотталған адам процестік келісімнің барлық талаптарын орындаған жағдайда, ауыр қылмыс үшін тағайындалған жаза мерзімінің кемінде үштен бірін не аса ауыр қылмыс үшін тағайындалған жаза мерзімінің кемінде жартысын іс жүзінде өтегеннен кейін ғана шартты түрде мерзімінен бұрын босату қолданылуы мүмкін.

Жүкті әйелдерге, жас балалары бар әйелдерге, жас балаларын жалғыз өзі тәрбиелеп отырған еркектерге, елу сегіз жастағы және ол жастан асқан әйелдерге, алпыс үш жастағы және ол жастан асқан еркектерге, бірінші немесе екінші топтағы мүгедектерге жазаны өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босату:

- 1) онша ауыр емес немесе ауырлығы орташа қылмыс үшін сот тағайындаған жаза мерзімінің кемінде төрттен бірін;
- 2) ауыр қылмыс үшін сот тағайындаған жаза мерзімінің кемінде үштен бірін;
- 3) адам өміріне қолсұғушылықпен ұштаспаған аса ауыр қылмыс үшін сот тағайындаған жаза мерзімінің кемінде жартысын іс жүзінде өтегеннен кейін, сондай-ақ егер бұрын қолданылған шартты түрде мерзімінен бұрын босатудың күші осы баптың жетінші бөлігінің 1) және 2) тармақтарында көзделген негіздер бойынша жойылған болса;
- 4) адам өміріне қолсұғушылықпен ұштасқан аса ауыр қылмыс үшін сот тағайындаған жаза мерзімінің кемінде үштен екісін, сондай-ақ егер бұрын қолданылған шартты түрде мерзімінен бұрын босатудың осы баптың жетінші бөлігінің 3) тармағында көзделген негіз бойынша күші жойылған болса;
- 5) сотталған адам процестік келісімнің барлық талаптарын орындаған жағдайда, ауыр қылмыс үшін тағайындалған жаза мерзімінің кемінде төрттен бірін не аса ауыр қылмыс үшін тағайындалған жаза мерзімінің кемінде үштен бірін іс жүзінде өтегеннен кейін қолданылуы мүмкін.

Сот тағайындаған өмір бойына бас бостандығынан айыруды өтеп жатқан адам, егер сот оның бұл жазаны одан әрі өтеуін қажет етпейді деп таныса және ол бас бостандығынан айырудың кемінде жиырма бес жылын іс жүзінде өтесе, шартты түрде мерзімінен бұрын босатылуы мүмкін. Егер сот тағайындаған өмір бойына бас бостандығынан айыруды өтеп жатқан адам процестік келісімнің барлық талаптарын орындаса, ол бас бостандығынан айырудың кемінде он бес жылын іс жүзінде өтегеннен кейін шартты түрде мерзімінен бұрын босатылуы мүмкін. Шартты

түрде мерзімінен бұрын босату қолданылған адам, егер жазаның қалған өтелмеген бөлігі ішінде:

1) екі және одан да көп әкімшілік құқық бұзушылық жасап, олар үшін оған әкімшілік жаза қолданылса немесе шартты түрде мерзімінен бұрын босатуды қолдану кезінде өзіне жүктелген міндеттерді орындаудан дәлелсіз себеппен екі реттен артық жалтарса не бас бостандығынан айыру орындарынан босатылғаннан кейін таңдалған тұрғылықты жері бойынша тіркелу үшін бес жұмыс күні ішінде дәлелсіз себеппен келмесе, сот уәкілетті мемлекеттік органның ұсынуы бойынша шартты түрде мерзімінен бұрын босатудың күшін жою және жазаның қалған өтелмеген бөлігін орындау туралы қаулы шығара алады;

2) қылмысты абайсызда жасаса, сол сияқты жүкті әйел, жас балалары бар әйел, жас балаларын жалғыз өзі тәрбиелеп отырған еркек, елу сегіз жастағы және ол жастан асқан әйел, алпыс үш жастағы және ол жастан асқан еркек, бірінші немесе екінші топтағы мүгедектігі бар адам қылмыстық теріс қылық, қасақана онша ауыр емес қылмыс жасаған жағдайларда, жаңа қылмыс үшін жаза тағайындау кезінде шартты түрде мерзімінен бұрын босатудың күшін жою не оны күшінде қалдыру туралы мәселені сот шешеді. Егер сот шартты түрде мерзімінен бұрын босатудың күшін жойса, жаза үкімдердің жиынтығымен жаза тағайындау қағидалары бойынша тағайындалады;

3) қылмысты қасақана жасаса, осы бөліктің 2) тармағында көрсетілген жағдайларды қоспағанда, сот оған үкімдердің жиынтығымен жаза тағайындау қағидалары бойынша жаза тағайындайды.

Шартты түрде мерзімінен бұрын босату өлім жазасы түріндегі жаза кешірім жасау тәртібімен не өлім жазасын жоятын заңның қолданылуына байланысты бас бостандығынан айыруға ауыстырылған; адамдардың қаза

табуына алып келген не аса ауыр қылмыс жасаумен ұштасқан террористік немесе экстремистік қылмыс үшін сотталған; ауыр және аса ауыр сыбайлас жемқорлық қылмыстарды жүкті әйелдер, жас балалары бар әйелдер, жас балаларын жалғыз өзі тәрбиелеп отырған еркектер, елу сегіз жастағы және ол жастан асқан әйелдер, алпыс үш жастағы және ол жастан асқан еркектер, бірінші немесе екінші топтағы мүгедектігі бар адамдар жасаған жағдайларды; кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қарсы қылмысты кәмелетке толмаған адам он төрттен он сегіз жасқа дейінгі кәмелетке толмаған адамға қатысты жасаған жағдайды қоспағанда, осындай қылмыстар үшін сотталған адамдарға қолданылмайды.

§4. Жазаның өтелмеген бөлігін неғұрлым жеңіл жаза түрімен ауыстыру не тағайындалған жаза мерзімін қысқарту

Жазаның өтелмеген бөлігін неғұрлым жеңіл жаза түрімен ауыстырудың мерзімінен бұрын шартты түрде босатуға қарағандағы айырмашылығы ол бас бостандығынан айыру түріндегі жаза қолданылған адамдарға ғана қатысты. Бас бостандығынан айыру түріндегі жазаның өтелмеген бөлігін неғұрлым жеңіл жаза түрімен ауыстыруға сотталған адамның түзелу жолына түсу мүмкіндігін тудыратын неғұрлым жеңіл жаза тағайындау негіз бола алады. Онша ауыр емес, ауырлығы орташа немесе ауыр қылмыс үшін бас бостандығынан айыруды өтеп жатқан адамға, ол қылмыспен келтірілген залалды толық өтеген не жазаны өтеудің белгіленген тәртібін қаскөйлікпен бұзбаған жағдайда, сот жазаның қалған өтелмеген бөлігін неғұрлым жеңіл жаза түрімен ауыстыруы мүмкін. Бұл ретте адам, өмір бойына тағайындалған жазаларды

қоспағанда, жазаның қосымша түрін өтеуден толық немесе ішінара босатылуы мүмкін (ҚР ҚК 73-бабының,1-бөлігі).

Біріншісі жазасын өтеп жүрген адамның жасаған қылмысының санатына қатысты. Ол тек кішігірім немесе орташа ауырлықтағы қылмыс болуы тиіс.

Заң бас бостандығынан айыру түріндегі жазаның өтелмеген бөлігін жазаның неғұрлым жеңіл түрімен ауыстыру үшін қажетті екі шартты қарастырады. Біріншісі сотталған адам жазасын өтеп жатқан қылмыс санатына қатысты. Ол тек жеңіл, орташа немесе ауыр болуы мүмкін. Екіншісі бас бостандығынан айыру түріндегі тағайындалған жазаның бір бөлігінің шамасына қатысты, оны нақты өтегеннен кейін қарастырылып отырған институт қолданылуы мүмкін.

ҚР ҚК 73-бабының,2-бөлігіне сәйкес сотталған адам онша ауыр емес және ауырлығы орташа қылмыс жасағаны үшін – жаза мерзімінің кемінде төрттен бірін, ауыр қылмысы үшін жаза мерзімінің үштен бірін іс жүзінде өтегеннен кейін жазаның өтелмеген бөлігі неғұрлым жеңіл жаза түрімен ауыстырылуы мүмкін.

Кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қарсы қылмысты кәмелетке толмаған адамның он төрттен он сегіз жасқа дейінгі кәмелетке толмаған адамға қатысты жасау жағдайын қоспағанда, осындай қылмыс, адамдардың қаза табуына алып келген не аса ауыр қылмыс жасаумен ұштасқан террористік немесе экстремистік қылмыс, сондай-ақ қылмыстық топтың құрамында жасалған қылмыс үшін сотталған адамдарға қатысты жазаның өтелмеген бөлігін неғұрлым жеңіл жаза түрімен ауыстыру қолданылмайды.

Шетелдіктерге және азаматтығы жоқ адамдарға жазаның өтелмеген бөлігі Қазақстан Республикасының шегінен тысқары жерге шығарып жібере отырып немесе онсыз, айыппұлға ғана ауыстырылуы мүмкін.

Жазаның өтелмеген бөлігін ауыстыру кезінде сот бас бостандығынан айырудың төрт күніне бір айлық есептік көрсеткіш есебімен айыппұлды не бас бостандығынан айырудың бір күніне бас бостандығын шектеудің бір күні есебімен бас бостандығын шектеуді таңдауы мүмкін. Айыппұлға ауыстырудың шарты қылмыспен келтірілген залалды толық өтеу болып табылады (ҚР ҚК 73-бабының,3-бөлігі).

Онша ауыр емес, ауырлығы орташа, ауыр қылмыстар немесе аса ауыр қылмыстар үшін бас бостандығынан айыруды өтеп жатқан адамға, егер ол жазаны өтеу кезеңінде қылмыстық топ жасаған қылмыстарды ашуға және тергеп-тексеруге ықпал еткен не процестік келісімнің барлық талаптарын орындаған жағдайда, сот қалған өтелмеген жазасының жартысынан аспайтын бөлігін қысқарта алады (ҚР ҚК 73-бабының,4-бөлігі).

§5. Жүкті әйелдердің және жас балалары бар әйелдердің, жас балаларын жалғыз өзі тәрбиелеп отырған еркектердің жазаны өтеуін кейінге қалдыру

Сотталған жүкті әйелдердің, жас баласы бар әйелдердің және жас баланы жалғыз өзі тәрбиелейтін еркектердің жазаны өтеуін кейінге қалдыру Қылмыстық кодекстің 74-бабында карастырылған және бұл сот тағайындаған жазаны өтеуден босатудың бір түрі болып табылады.

Занда жазаның қайсы түрін өтеуді кейінге қалдыру туралы айтылмаған. Бірақ заңның мәтініне зер салсақ, жүкті әйелдердің, жас балалары бар әйелдер мен жас балаларды жалғыз өзі тәрбиелейтін сотталған еркектердің жазаны өтеуін кейінге қалдыратынын аңғарамыз. Заң шығарушы бұл жерде туылатын жас нәрестенің және жас балалардың дұрыс дамуына

анасының бас бостандығынан айырылуы әсер етпейтіндей жағдайды қарастырады. Заңға сәйкес, сотталған жүкті әйелдердің жазаны өтеуін кейінге қалдыруы мүмкін.

Сотталған жүкті әйелдердің жазаны өтеуін сот бір жылға дейін кейінге қалдыруы мүмкін. Жас балалары бар сотталған әйелдер мен жас балаларын жалғыз өзі тәрбиелеп отырған еркектердің жазасын орындауды сот бес жылға дейін, бірақ бала он төрт жасқа толғаннан аспайтын мерзімге кейінге қалдыруы мүмкін. Сотталған адам баладан бас тартса немесе баланы тәрбиелеуден жалтаруды жалғастырса немесе сотталып, жазасын өтеу кейінге қалдырылған адамды бақылауды жүзеге асыратын орган екі рет жазбаша түрде ескерту жасағаннан кейін қоғамдық тәртіпті бұзса, сот сол органның ұсынуы бойынша жазаны өтеуді кейінге қалдырудың күшін жойып, сотталған адамды сот үкіміне сәйкес тағайындалған жерге жазасын өтеуге жібере алады (ҚР ҚК 74-бабының, 2-бөлігі). Жазаны орындаудың кейінге қалдыру мерзімі аяқталғаннан кейін немесе бала шетінеген не жүктілігі үзілген жағдайларда, сот сотталған адамның мінез-құлқына қарай оны жазаны өтеуден босатуы немесе тағайындалған жазаны неғұрлым жеңіл жаза түрімен ауыстыруы не сотталған адамды жазаны өтеу үшін тиісті мекемеге жіберу туралы шешім қабылдауы мүмкін (ҚР ҚК 74-бабының, 3-бөлігі). Егер сотталған адам жазаны өтеуді кейінге қалдыру кезеңінде жаңа қылмыс жасаса, сот оған үкімдердің жиынтығымен жаза тағайындау қағидалары бойынша жаза тағайындайды (ҚР ҚК 74-бабының, 4-бөлігі).

§6. Ауруына байланысты жазадан босату немесе жазаны өтеуді кейінге қалдыру

Қылмыстық кодекстің 75-бабы ауруға шалдығуына байланысты жазадан босатудың тәртібін белгілеген. Осы бапқа сәйкес қылмыстық құқық бұзушылық жасағаннан кейін оның өз іс-әрекетінің (әрекетсіздігінің) іс жүзіндегі сипаты мен қоғамдық қауіптілігін ұғыну не оған ие болу мүмкіндігінен айыратын психикасы бұзылуы пайда болған адамды сот жазадан босатады, ал жазасын өтеп жүрген адамды сот оны одан әрі өтеуден босатады. Мұндай адамдарға сот осы Кодексте көзделген медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын тағайындауы мүмкін (75-бап, I-бөлігі). Мұндай адамдарға сот Қылмыстық кодексте көзделген медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын тағайындауы мүмкін. Іс жүзінде жоғарыдағы аталған адамдар есі дұрыс еместіктің заңды, сондай-ақ медициналық бағалауына жататын белгілердің барлығын иеленеді (ҚР ҚК 16-бабы).

Дегенмен, әдетте мұндай адамдардың есінің дұрыс еместігі қылмыс жасау кезінде болды деп танылмайды, олардың есі дұрыс еместік күйге қылмыс жасағаннан кейін психикалық күйзеліс әсерінен түскен деп жорамалданады.

Сот үкімі шыққаннан кейін, өмір бойы бас бостандығынан айырудан басқа жазаны өтеуге кедергі жасайтын басқа ауыр науқасқа шалдыққан адам науқасының сипаты, істелген қылмыстық құқық бұзушылығының ауырлығы, кінәнің жеке басы және басқада мән-жайлар ескеріле отырып, соттың шешімі бойынша жазадан босатылады немесе бұл жаза негұрлым жеңіл жаза түрімен ауыстырылуы мүмкін. ескіру мерзімі өтпеген болса, олар сауыққан жағдайда қылмыстық жауапқа тартылып, жазалануы мүмкін. Егер, адамдар

сауығып кеткеннен кейін айыптау үкімінің ескіру мерзімі өтпесе қылмыстық жауаптылыққа немесе жазаға тартылады.

§7. Ауыр мән-жайлардың тоғысуы салдарынан жазадан босату және жазаны өтеуді кейінге қалдыру

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 76-бабына оның атауы бір бөлігіне өзгерістер енгізілді, сондықтан 1997 жылғы Қылмыстық кодекске сәйкес біз төтенше жағдайларды, 2014 жылғы Қылмыстық кодексте ауыр мән-жайларды айтып отырмыз.

ҚР ҚК-76 бабының 1-бөлігіне сәкес қылмыстық теріс қылық немесе онша ауыр емес және ауырлығы орташа қылмыс үшін сотталған адамды, егер өрт немесе дүлей зілзала, отбасының еңбекке қабілетті жалғыз мүшесінің ауыр науқастануы немесе қайтыс болуы немесе басқа да төтенше мән-жайлардың салдарынан оның отбасы үшін аса ауыр зардапқа әкеп соққан мән-жайлар туындаса, сот жазадан босатуы мүмкін.

Террористік немесе экстремистік қылмыс не қылмыстық топ құрамында жасалған немесе кәмелетке толмағандарға жыныстық тиіспеушілікке қарсы қылмыс үшін сотталған адамдарды қоспағанда, ауыр немесе аса ауыр қылмыс үшін бас бостандығынан айыруға сотталған адамның жазасын өтеуін сот осы баптың бірінші бөлігінде көрсетілген негіздер болған кезде, үш айға дейінгі мерзімге кейінге қалдыра алады.

Осы көрсетілген норманы қолдану соттың міндеті емес, құқығы болып табылады. Жазаны өтеуді кейінге қалдыруды шектеу он төрттен он сегіз жасқа дейінгі кәмелетке толмағанға қатысты қылмыс жасалған жағдайда кәмелетке толмағандарға қолданылмайды.

§8. Айыптау үкімінің ескіру мерзімінің өтуіне байланысты жазаны өтеуден босату

Айыптау үкімі белгілі бір себептермен орындалмай қалуы да мүмкін. Мұндай жағдайларда оны орындаудың мерзімі ескіреді. Мерзімі ескірген айыптау үкімі орындалмайды. Ал кінәлі адамдар қылмыстық құқық бұзушылық үшін жазадан босатылады. Айыптау үкімінің орындалмай қалуының себептері сан түрлі. Мысалы, сот қызметкерлеріні салақтығынан, үкімнің тиісті органға орындаушыға жіберілмей қалуы, қылмысты істің жоғалуы, үкімді орындауды жүзеге асыратын органның ұқыпсыздығынан оның орындалмай қалуы немесе сотталған адамның жаза өтеу мекемелеріне жіберілмей қалуы сияқты мәселелерден туындайды. Көп жағдайларда айыптау үкімі сотталған адамның жазасын өтеуден бой тасалап, жалтаруынан орындалмай қалады. Қылмыстық жауапқа тартудың ескіру мерзімі институты сияқты айыптау үкімінің ескіру мерзімі өтуіне байланысты жазаны өтеуден босату да іс жүзінде қылмыс жасаған адамның қоғамға қауіптілігінің жоқтығына негізделеді.

ҚР ҚК 77-бабының 1-бөлігіне сәйкес қылмыстық теріс қылықтар бойынша ескіру мерзімінің өтуі, жаңа қылмыстық құқық бұзушылықтың жасалуына қарамастан, тоқтатыла тұрмайды және үзілмейді. Қылмыстық құқық бұзушылық үшін сотталған адам, егер айыптау үкімі оның заңды күшіне енген күнінен бастап есептегенде:

- 1) қылмыстық теріс қылық үшін сотталғанда – бір жыл;
- 2) онша ауыр емес қылмыс үшін сотталғанда – екі жыл;
- 3) ауырлығы орташа қылмыс үшін сотталғанда – бес жыл;
- 4) ауыр қылмыс үшін сотталғанда – он жыл;

5) аса ауыр қылмыс үшін сотталғанда он бес жыл мерзімде орындалмаған болса, жазаны өтеуден босатылады.

ҚР ҚК 77-бабының 1-бөлігіне сәйкес Қылмыстық теріс қылықтар бойынша ескіру мерзімінің өтуі, жаңа қылмыстық құқық бұзушылықтың жасалуына карамастан, тоқтатыла тұрмайды және үзілмейді.

ҚР ҚК 77-бабының 3-бөлігіне сәйкес егер сотталған адам жазаны өтеуден жалтарса, қылмыстар бойынша ескіру мерзімінің өтуі тоқтатыла тұрады. Бұл жағдайда ескіру мерзімінің өтуі адам ұсталған немесе айыбын мойындап келген кезден басталады. Сотталған адамның жазаны өтеуден жалтаруы кезіне қарай өтіп кеткен ескіру мерзімі есепке алынуға жатады. Бұл ретте айыптау үкімі, егер оның шығарылған уақытынан бастап жиырма жыл өткен болса және ескіру мерзімі жаңа қылмыс жасау арқылы үзілмеген болса, орындала алмайды. Жазаны өтеу кейінге қалдырылған жағдайда, ескіру мерзімінің өтуі кейінге қалдыру мерзімі аяқталғанға дейін тоқтатыла тұрады.

Жазаны өтеуден жалтару қылмыстық қудалаудың ескіру мерзімі ішінде тергеуден және соттан жалтарумен бірдей түсініледі. Бұл адамның тұрғылықты жерін, жұмысын, тегін өзгертуі және адамды жазаны өтеуден жалтаруға бағытталған өзге де әрекеттері болуы мүмкін.

ҚР ҚК 77-бабының 4-бөлігінде сәйкес мерзімдер өткенге дейін жаңадан қасақана қылмыс жасаса, қылмыстар бойынша ескіру мерзімінің өтуі үзіледі. Мұндай жағдайларда ескіру мерзімін есептеу жаңа қылмыс жасалған күннен бастап қайта басталады.

ҚР ҚК 77-бабының 5-бөлігінде көрсетілгендей өмір бойына бас бостандығынан айыруға сотталған адамға ескіру мерзімін қолдану туралы мәселені сот шешеді. Егер сот ескіру мерзімін қолдану мүмкін болады деп таппаса, өмір бойына бас бостандығынан айыру

жиырма бес жыл мерзімге бас бостандығынан айыруға ауыстырылады. Кәмелетке толмағанның он төрттен он сегіз жасқа дейінгі кәмелетке толмағанға қатысты осындай қылмыс жасаған жағдайды қоспағанда, кәмелетке толмағандарға жыныстық тиіспеушілікке, бейбітшілік пен адамзат қауіпсіздігіне қарсы қылмыстар, сыбайлас жемқорлық қылмыстар, террористік қылмыстар, экстремистік қылмыстар, азаптаулар, сондай-ақ жеке адамға, мемлекеттің конституциялық құрылысы негіздеріне және қауіпсіздігіне қарсы, экономикалық қызмет саласында аса ауыр қылмыстар жасағаны үшін сотталған адамдарға ескіру мерзімдері қолданылмайды.

1. Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан № 6 «О судебной практике условно-досрочного освобождения от отбывания наказания, замены неотбытой части наказания более мягким видом наказания и сокращения срока назначенного наказания» от 2 октября 2015 г.
2. Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан № 7 «Об освобождении от дальнейшего отбывания наказания, замене неотбытой части наказания более мягким видом наказания в связи с болезнью» от 11 апреля 2002 г.
3. **Благов Е.В.** Освобождение от уголовной ответственности (размышления о проблемах и их преодолении): Монография. -Москва: Юр-литинформ - 2018. - 224 с.
4. **Савельев Д. В.** Основания и условия освобождения от уголовной ответственности и наказания: учебное пособие для вузов / Д. В. Савельев. — Москва: Издательство Юрайт, 2020. — 191 с.

XX-тарау. Рақымшылық, кешірім жасау, соттылық

§1. Рақымшылық және кешірім жасау

Құқықтық мағынада рақымшылық пен кешірім жасау белгілі бір қылмыс үшін жазалаушы қылмыстық заңды тоқтатпай-ақ жазадан толық немесе ішінара босататын, сондай-ақ соттың тағайындаған жазасын неғұрлым жеңілірек жазамен ауыстыратын мемлекеттік өкіметтің жоғарғы органының актісі.

Рақымшылық пен кешірім жасау негізінде кейбір іс бойынша басталған қылмыстық қудалау тоқтатылады, ал ол әлі қозғалмаған болса оны болдырмауға мүмкіндік жасалады. Көптеген жағдайда жазасын өтеген немесе жазадан босатылған адамдардың соттылығын алып тастауға рақымшылық пен кешірім жасау жүзеге асырылады. Тәртіп бойынша рақымшылық белгілі бір елеулі даталарға байланысты жасалады. Кейбір ғалымдар рақымшылық жасау мен кешірім жасаудың арасындағы айырмашылық істің сандық жағында деп тұжырымдайды. Дегенмен бұлайша айырмашылық беру жеткіліксіз сияқты. Осы екеуінің арасындағы айырмашылық олардың ережелерінің нормативтік сипатына қарай ойысса деген дұрыс пікірлер де бар.

Кешірім жасаудың айырмашылығы - ол жеке бір адамға немесе жеке бір топтарға олардың жасаған қылмысына байланысты жасалады. Ал рақымшылық жасау нақты бір адамды көрсетпей-ақ белгілі бір қылмыстардың белгілеріне байланысты жасалады. Рақымшылық жасау туралы актіні белгілі бір жеке адамдар төңірегінде ҚР ҚК 54-бабының 6-тармағына сәйкес Қазақстан Республикасының Парламенті шығарады.

ҚР ҚК 78-бабының 2-бөлігіне сәйкес қылмыстық теріс қылық немесе онша ауыр емес немесе ауырлығы

орташа қылмыс жасаған адамдар рақымшылық жасау туралы актінің негізінде қылмыстық жауаптылықтан босатылуы мүмкін. Қылмыстық теріс қылық немесе онша ауыр емес немесе ауырлығы орташа қылмыс жасағаны үшін сотталған адамдар жазадан босатылуы мүмкін не оларға тағайындалған жаза қысқартылуы немесе жазаның неғұрлым жеңіл түрімен ауыстырылуы мүмкін не мұндай адамдар жазаның қосымша түрінен босатылуы мүмкін. Ауыр немесе аса ауыр қылмыс жасағаны үшін сотталған адамдарға тағайындалған жазаның мерзімі қысқартылуы мүмкін.

ҚР ҚК 78-бабының 3-бөлігіне сәйкес жазасын өтеген немесе оны одан әрі өтеуден босатылған адамдардан рақымшылық жасау туралы актімен сотталғандығы алып тасталуы мүмкін. Қылмыстық құқықбұзушылық жасағаны үшін сотталған адамдар жазадан босатылуы мүмкін, не оларға тағайындалған жаза қысқартылуы немесе жазаның неғұрлым жеңіл түрімен ауыстырылуы мүмкін, не мұндай адамдар жазаның қосымша түрінен босатылуы мүмкін. Жазасын өтеген немесе одан әрі өтеуден босатылған адамдардың рақымшылық жасау туралы актімен соттылығы алынып тасталуы мүмкін. Кешірім жасау бір немесе одан да көп қылмыс жасаған нақты бір адамға жазадан босату, жазасын жеңілдету, қылмыстық қудалаудан босату немесе соттылығын алып тастау арқылы жүзеге асырылады. Белгілі бір жеке адамға ол жөнінде айыптау үкімі заңды күшіне енген жағдайда кешірім жасау туралы актіні Қазақстан Республикасының Президенті шығарады. ҚР ҚК 78-бабының 4-бөлігіне сәйкес қылмыс жасағаны үшін сотталған адам кешірім жасау кезінде жазаны одан әрі өтеуден босатылуы мүмкін не оған тағайындалған жаза қысқартылуы немесе жазаның неғұрлым жеңіл түрімен ауыстырылуы мүмкін. Жазасын өтеген адамнан кешірім жасау актісімен соттылығы

алынып тасталуы мүмкін. Сондықтан да кешірім жасау кінәлінің сотталғаннан кейінгі тәртібін жақсартып, түзелу жолына түсуіне байланысты. Кешірім жасау мәселесі сотталушының өзі берген өтініші бойынша ғана жасалмайды, тиісті мемлекеттік жоғарғы билік органдарының бастамасымен, мүдделі адамдардың қолдауымен, мемлекеттік және қоғамдық мекемелердің ұсынуы бойынша, шетел азаматы - шет мемлекеттің өтініші бойынша қаралады. Рақымшылық пен кешірім жасау актілерін зерттеу барысында, олардың әдетте жазадан толық немесе ішінара босатуды, сондай-ақ қылмыстық қудалаудан немесе құқықтық зардаптардан босатуды көздейтіні байқалады. Жазадан толық босату негізгі жазалар - бас бостандығынан айыру, түзеу жұмыстары сияқты қосымша жазалар - мүлікті тәркілеу және басқаларынан босату түрімен көрінуі мүмкін. Қылмыстық қудалаудан босату дегеніміз рақымшылық актісінің нәтижесінде тергеу органдары мен сотқа келіп түскен, бірақ әлі қаралмаған қылмыстық істерді жүргізуді тоқтатумен білінеді. Сөйтіп, рақымшылық жасауға жататын қылмыс жасаған адам заңда қарастырылған жазадан толығымен босатылады. Құқықтық қудалаудан босату әдетте соттылықты алып тастаумен, ал кейде сотталуға байланысты тағылған барлық құқықтық шектеулерден алып тастайды. Рақымшылық қылмыстық және әкімшілік жауаптылықтарға ғана қолданатындықтан оның азаматтық жауаптылыққа тіптен қатысы жоқ, өйткені ол материалдық шығын келтірілген мекемелердің, ұйымдардың және жеке адамдардың мүліктік құқысын бұза алмайды. Рақымшылық актісінің өзінде жазадан босатылған адамды оның жасаған қылмысының нәтижесінде болған шығынды азаматтық талап тәртібімен қалпына келтіруден босатпайтыны жиі айтылады. Осыған байланысты, мемлекетке немесе жеке

адамға зиян келтірген кез келген рақымшылық жасалған адам жазадан толығымен босатылғанына қарамастан оның орнын толтыруға міндетті. Сондықтан заңды күшіне енген үкімдердің бір бөлігі рақымшылық жасаудан кейін азаматтық талапты орындауға арналады. Сол сияқты рақымшылық жасау бойынша қылмыстық істе мәлімденген қылмыстық қудалауды тоқтау кезіндегі азаматтық талап азаматтық сот өндірісі тәртібімен қаралады. Рақымшылық жасау рақымшылық жасау актісі шығарылғанға дейін жасалған қылмыстарға ғана қатысты. Дәл рақымшылық жасау актісі шығарылған күні де жасалған қылмыстық әрекет рақымшылық жасауға жатады. Рақымшылық жасау сол туралы акті шығарылған кезеңге дейін өтелмеген жазаға ғана жүреді. Егер рақымшылық актісімен жазадан толық босатуға жататын сотталушының мүлкін тәркілеу акті шығарылғанға дейін орындалмаған болса, рақымшылық жасау актісі оның мүлкін тәркілеуге де жүреді. Ал егер осыған дейін мүлікті тәркілеудің біраз бөлігі тәркіленген болса, онда тәркіленген мүлік кейін қайтарылмайды. Мұндай тәртіп, рақымшылық жасау актісі шығарылғанға дейін жойылмаған жағдайда осы актімен жою, айыппұл салуға да жүреді. Сол сияқты рақымшылық жасау осы акті бойынша қамаудан босатылған адамға бұрынғы қызметі мен айлық жалақысын талап ету құқысын бермейді. Сот пен прокуратура органдарының тәжірибесінде кейбір ұзартылған немесе жалғастырылған қылмыстар үшін рақымшылық жасауды қолдану шарттары туралы мәселенің қиындыққа әкеп тірейтін кездері де болады. Мұндай қылмыстырға рақымшылықты қолдану рақымшылық актісі шығарылғанға дейін олардың аяқталған қылмыс деп танылуына бүтіндей байланысты. Рақымшылық акті шығарылғанға дейінгі үзіліссіз жасалған ұзартылған қылмыстарға қолданылады, ал акті шығарылғаннан кейін

жасалған ұзартылған қылмысқа рақымшылық қолданылмайды. Жалғастырылған қылмысқа рақымшылық акті шығарылғанға дейін жасалса қолданылады, ал осы қылмыстың жалғасуын көрсететін бір ғана әрекет болғанның өзінде рақымшылық қолданылмайды. ҚР ҚК 78-бабының 2-бөлігінде көрсетілгендей кәмелетке толмағанның он төрттен он сегіз жасқа дейінгі кәмелетке толмағанға қатысты осындай қылмыс жасаған жағдайды қоспағанда, кәмелетке толмағандарға жыныстық тиіспеушілікке қарсы қылмыстар, террористік қылмыстар, экстремистік қылмыстар, азаптаулар, сондай-ақ қылмыстардың қайталануы немесе қылмыстардың қауіпті қайталануы кезінде жаза тағайындалған адамдарға рақымшылық жасау туралы акт қолданылмайды. Егер белгілі бір адам рақымшылық жасау немесе кешірім жасау туралы акті бойынша жазадан босатуға жататын болса, онда ол адам іс жүргізудің кез келген сатысында қылмыстық жауаптылықтан босатылады. Қылмыстық заң соттардың рақымшылық жасауды қолданбау туралы шешім қабылдау мүмкіндігіне жол бермейді.

§2. Соттылық

Қылмыстық құқықта соттылық деп адамның жасаған қылмысы үшін сотталғандығын ресми түрде куәландыратын жай танылады. Соттылық адамға белгілі бір дәрежеде құқықтық зардаптар әкеледі. Соттылық сотталған адамның бойында заңда көрсетілген жаза мерзімін өтегеннен кейін белгілі бір уақытта дейін сақталады. Соттылығы бар адам жаңадан қылмыс жасаған жағдайда бұрын сотталмаған адамға қарағанда жоғары жауаптылықта болады. Белгілі бір жағдайда, заңда көрсетілгендей, бұрын сотталып, одан кейін жаңадан қылмыс жасаған адам, қылмысты қайталаушы

деп танылып, өзіне ерекше қатаң жауаптылықты жүктейді. Қылмыс жасағаны үшін сотталған адам соттың айыптау үкімі заңды күшіне енген күннен бастап соттылықты жою немесе алып тастау кезіне дейін сотты болған деп есептеледі. Қылмыстық кодекске сәйкес соттылық қылмыстың әлденеше қайталануы, қылмысты қайталау кезінде және жаза тағайындау кезінде ескеріледі (ҚР ҚК 79-бабының 1-бөлігі). Соттылығы бар адам анкета толтырғанда ол жөнінде міндетті түрде көрсетуі тиіс және оған кейбір лауазымды атқаруға, әсіресе аса ауыр қылмыс жасағандардың тұрғын орнын таңдауына құқықтық шектеулер қойылады. Қоғам тарапынан оған берілетін жағымсыз моральдық баға сайланбалы басшылық қызметке сайлауға сенім көрсетпейді. Сонымен бірге құқықтық жағынан соттылығы бар адамдарға заңмен қарастырылмаған басқа да шектеулер қойылады. Соттылық мемлекеттік басқа мәжбүрлеулерге қарағанда өзіне тән ерекшеліктері бар қылмыстық жазаның құқықтық зардабы. Соттылық институтының енгізілуінің мақсаты қылмысты қайталаушылармен, әсіресе әккі қылмыскерлермен пәрменді күрес жүргізу. Соттылық институты сонымен бірге қылмыстың алдын алуға және жазасын өтегендермен тәрбие жұмыстарын тиімді жүргізуге елеулі әсер етеді. ҚР ҚК 79-бабы соттылықты жою мен алып тастауды қарастырады. Соттылықты жою уақыттың өтуіне орай өздігінен жойылса соттылықты алып тастау соттың анықтауымен жүзеге асырылады. ҚР ҚК 79-бабы 2-бөлігіне сәйкес жазадан босатылған, сондай-ақ қылмыстық теріс қылық жасағаны үшін сотталған адам сотталғандығы жоқ деп танылады. Сотталушының жазасын (негізгі және қосымша) өтегеннен кейін заңда көрсетілген мерзім өткенде соттылығы жойылады, осыдан кейін ол сотталған деп саналмайды.

ҚР ҚК 79-бабының 3-бөлігінде көрсетілген қолданыстағы қылмыстық заң бойынша соттылық мына жағдайларда жойылады:

1) шартты түрде сотталған адамдарға қатысты – пробациялық бақылау мерзімі өткен соң;

2) бас бостандығынан айыруға қарағанда жазаның неғұрлым жеңіл түрлеріне сотталған адамдарға қатысты – жазаны іс жүзінде өтеген соң;

3) онша ауыр емес немесе ауырлығы орташа қылмыстар үшін бас бостандығынан айыруға сотталған адамдарға қатысты – жазаны өтегеннен кейін үш жыл өткен соң

4) ауыр қылмыстар үшін бас бостандығынан айыруға сотталған адамдарға қатысты – жазаны өтегеннен кейін алты жыл өткен соң;

5) аса ауыр қылмыстар үшін бас бостандығынан айыруға сотталған адамдарға қатысты жазаны өтегеннен кейін сегіз жыл өткен соң жойылады.

ҚР ҚК 79-бабының 4-бөлігіне сәйкес егер сотталған адам Қазақстан Республикасының заңында белгіленген тәртіппен жазасын өтеуден мерзімінен бұрын босатылса немесе жазаның өтелмеген бөлігі жазаның неғұрлым жеңіл түрімен ауыстырылса, онда сотталғандықты жою мерзімі жазаның іс жүзінде өтелген мерзімі негізге алына отырып, негізгі және қосымша жаза түрлерін өтеуден босатылған кезден бастап есептеледі. Соттылық өздігінен жойылады, ол үшін қандайда бір акті шығарудың (соттық анықтау және басқа) қажеті жоқ. Жазасын өтеген адамның соттылығы, егер ол осыдан кейін басқа қылмыс жасамаған жағдайда белгілі бір мерзім өткен соң жойылады. Егер жазасын өтеп шыққан адам соттылықтың жойылу мерзімі аяқталғанға дейін тағы да қылмыс жасайтын болса, соттылықты жою мерзімі үзіледі. ҚР ҚК 79-бабының 8-бөлігіне Егер сотталған адам сотталғандықты жою

мерзімі өткенге дейін қайтадан қылмыс жасаса, сотталғандықты жою мерзімінің өтуі үзіледі. Бірінші қылмыс бойынша сотталғандықты жою мерзімі соңғы қылмыс үшін негізгі және қосымша жаза түрлерін іс жүзінде өтегеннен кейін қайтадан есептеледі. Бұл жағдайларда адам екі қылмыстың анағұрлым ауыры үшін сотталғандықты жою мерзімі өткенге дейін олар үшін сотталған деп есептеледі.

ҚР ҚК 79-бабының 7-бөлігінде қарастырылған соттылықты мерзімінен бұрын алып тастауды қарастырады. Егер сотталған адам жазаны өтегеннен кейін өзін мінсіз ұстаса, сот оның өтініші бойынша соттылықты жою мерзімі өткенге дейін одан соттылықты алып тастай алады. ҚР ҚК 79-бабының 9-бөлігіне сәйкес соттылықты жою немесе алу адамның соттылығының жоқ екендігін білдіреді. Егер сотталған адам сотталғандықты жою мерзімі өткенге дейін қайтадан қылмыс жасаса, сотталғандықты жою мерзімінің өтуі үзіледі. Бірінші қылмыс бойынша сотталғандықты жою мерзімі соңғы қылмыс үшін негізгі және қосымша жаза түрлерін іс жүзінде өтегеннен кейін қайтадан есептеледі. Бұл жағдайларда адам екі қылмыстың анағұрлым ауыры үшін сотталғандықты жою мерзімі өткенге дейін олар үшін сотталған деп есептеледі. Соттылықты жою немесе алу сотталған адамның қандай түзеу колониясында болғандығына және қылмысты қайталаушылығына байланысты емес. Соттылықты жою немесе алу бұрын қылмыс жасағаны үшін сотталу фактісінің заңды түрде күшін жоюды білдіреді. Соттылықты жою немесе алудан ақтауды айыра білу қажет. Соттылықты алып тастау және өтеу негізді түрде қылмыстық жауапкершілікке тартылған, сол арқылы қылмыс жасағаны үшін сотталған адамға қатысты. Қылмыс жасамаған және негізсіз қылмыстық жауаптылыққа тартылған не заңсыз сотталған адам оңалтуға жатады. Оңалту кезінде сот

адамды қылмыстық жауаптылыққа негізсіз тарту немесе заңсыз соттау фактісін таниды. Занда белгіленген тәртіп бойынша заңсыз қылмысқа тартылған немесе сотталған адамның барлық зардаптарының орны толығымен толтырылады.

1. **Келина С. Г.** Теоретические вопросы освобождения от уголовной ответственности. – М., 1974.
2. **Михлин Л. С.** Освобождение от отбывания наказания // Советская юстиция. – 1987. – № 14.
3. **Смольников В. Е.** Давность в уголовном праве. – М., 1973.

XXI-тарау. Кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауаптылығы

§1. Кәмелетке толмағандар жасаған қылмыстық құқықбұзушылықтың сипаты және олардың қылмыстық жауаптылық шарттары

Қылмыстық заң қашанда кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауаптылығы мәселесіне ерекше қарайтындығымен сипатталады.

Қазақстан Республикасының жаңа Қылмыстық кодексі кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауаптылығы мәселесіне бөлек бөлім арнаған. Ол қылмыс жасайтын 14 пен 18 жас аралығындағы жас өспірімдердің әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктеріне орай ыңғайластырылған.

Бұл ерекшеліктердің объективті-субъективті негіздері де болады және олар кәмелетке толмағандардың мінез-құлықтарына ғана емес, олардың қылмыстық заң талаптарын қабылдауына да әсер етеді. Арнаулы зерттеулер 16-17 жасқа жеткен кәмелетке толмағандардың әлеуметтік дәрежесі артып, мақсаттылық, беріктілік, тұрақтылық, дербестік, өзін өзі ұстай білушілік қасиеттерінің қалыптаса бастайтынын көрсетеді.

Олар сонымен бірге жаман мен жақсыны айыра білетіндей моральдық қалыпқа түсе бастайды. Соған карамастан кәмелетке толмағандардың әлеуметтік-психологиялық даму дәрежесі ересек адамдармен теңеседі деуіміз қателік болар еді. Бұл жаста жеке басты әлеуметтендіру жалғасып, кәмелетке толмағандар мектеп немесе арнаулы оқу орнын бітіреді, өмірге араласып қоғамдағы өз орнын тандай бастайды, жеке басының қасиеттерін қалыптастырады. Сонымен бірге бұл жасқа шамадан тыс ойлау да, қызбалық пен

жеңілтектік те, әсіреқызылдық пен әпербақандық, жағдайды екшей алмаушылық та тән болады.

Жасының және мінез-құлқының қалыптасуына орай жас адамдардың қылмыстық әрекеттерге де көзқарасы қалыптасады. Кәмелетке толмағандарда тұрақты адамгершіліктік және құқықтық мақсат бола бермейді. Олардың көбісі заңдардан өздеріне деген көптеген жеңілдіктерді талап етуге бейім келеді. Кәмелетке толмағандар жасаған қылмыстардың арасынан ауыр пайдакүнемдік және пайдакүнемдік-зорлау ниеттегі қылмыстар жиі кездеседі. Ондайларға сонымен бірге вандализм мен шектен асқан қатаңдық та тән. Мұндай қылмыстардың көбісі қылмысқа қатысушылармен, топтасып жасалады. Кәмелетке толмағандардың мұндай қылмыстық әрекеттерге үйір болу қасиеттері заң шығарушыларды да ойландырмай қоймайды. Осыған байланысты кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауаптылығы мен жаза тағайындауын реттейтін, жалпы ережелерден ауытқып кететіндей жайларды ойластыруға тура келеді. Заң шығарушылар осыған байланысты кәмелетке толмағандардың қатысты қылмыстық жауаптылық, жаза тағайындау, ескіру мерзімін есептеу, қылмыстық жауаптылық пен жазадан босату, соттылықты жою сияқты мәселелерді бөлек қарастырады. ҚР ҚК 80-90-баптарында қылмыс жасаған кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауаптылығының ерекшеліктері ғана айтылады. Оларға деген қылмыстық жауаптылықтың негізі мен қағидалары ересектермен бірдей. Көптеген қылмыстыр үшін қылмыстық жауаптылық 16 жастан басталатыны белгілі. ҚР ҚК 15-бабының 2-бөлігінде көрсетілген қылмыстардан басқаға жауаптылық 14-жастан басталады. Қылмыстық кодекстің 80-бабының 1-бөлігіне сәйкес, «Кәмелетке толмағандар деп қылмыстық құқық бұзушылық жасаған кезге қарай жасы он төртке

толған, бірақ он сегізге толмаған адамдар танылады». Яғни, қылмыстық жауаптылыққа тартылатын ең төменгі жас - 14-ке толған деген анықтама береді. Сот кәмелетке толмағандар ісін қарағанда олардың жас шамасын нақты (туған жылы, айы, күні) анықтап алуға міндетті. Адам тиісті жасқа толды деп сол туған күні емес, келесі күні саналады. Адамның жасы сот-медициналық сараптамамен анықталғанда оның туған күні туған жылының соңғы күні деп саналады. ҚР ҚК 80-бабының 2-бөлігіне сәйкес, қылмыстық құқық бұзушылық жасаған кәмелетке толмағандарға жаза тағайындалуы мүмкін не оларға тәрбиелік ықпалы бар мәжбүрлеу шаралары қолданылуы мүмкін.

§2. Кәмелетке толмағандарға тағайындалатын жаза түрлері

ҚР ҚК 81-бабында кәмелетке толмағандарға тағайындалатын жаза түрлерінің саны жалпы ереже бойынша жаза түрлеріне (40- бап) қарағанда аздау.

Ал қалған түрлерін кәмелетке толмағандарға қолдану заңға қайшы келеді. Сөйтіп, кәмелетке толмағандарға тағайындалатын жаза түрлеріне мыналар жатады:

- а) белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру;
- б) айыппұл;
- в) түзеу жұмыстары;
- г) қоғамдық жұмыстарға тарту;
- д) бас бостандығынан шектеу;
- е) бас бостандығынан айыру;

Осы көрсетілген жазалардың кәмелетке толмағандарға қолданылуының өзіндік қасиеттері бар. Яғни ҚР ҚК 81-бабының 2- бөлігіне сәйкес кәмелетке толмағандарға белгілі бір қызметпен айналысу

кұқығынан айыру бір жылдан екі жылға дейінгі мерзімге тағайындалады.

ҚР ҚК 81-бабының 3-бөлігіне сәйкес айыппұл кәмелетке толмаған сотталған адамның дербес табысы немесе өндіріп алуға жарайтын мүлкі болған жағдайда ғана тағайындалады. Айыппұл айлық есептік көрсеткіштің оннан екі жүз елуге дейінгі мөлшерінде тағайындалады.

ҚР ҚК 81-бабының 4-бөлігіне сәйкес түзеу жұмыстары дербес табысы немесе өзге тұрақты кірісі бар кәмелетке толмағандарға айлық есептік көрсеткіштің бестен бір жүзге дейінгі мөлшерінде тағайындалады.

ҚР ҚК 81-бабының 5-бөлігіне сәйкес қоғамдық жұмыстарға тарту он сағаттан жетпіс бес сағатқа дейінгі мерзімге тағайындалады, ол кәмелетке толмаған адамның қолынан келетін жұмыстарды орындауы болып табылады және ол оны оқудан немесе негізгі жұмысынан бос уақытында орындайды. Он алты жасқа дейінгі адамдардың бұл жаза түрін орындау ұзақтығы – күніне екі сағаттан, ал он алтыдан он сегіз жасқа дейінгі адамдар үшін күніне үш сағаттан аспауы керек.

ҚР ҚК 81-бабының 6-бөлігіне сәйкес кәмелетке толмағандарға бас бостандығын шектеу – екі жылға дейінгі мерзімге, ал бас бостандығынан айыру түріндегі жазаның өтелмеген бөлігін бас бостандығын шектеуге ауыстыру жағдайында жазаның қалған өтелмеген бөлігінің бүкіл мерзіміне тағайындалады.

ҚР ҚК 81-бабының 7-бөлігіне сәйкес кәмелетке толмағандарға бас бостандығынан айыру – он жылдан аспайтын, ал ауырлататын мән-жайлар кезінде адам өлтіргені немесе терроризм актісі үшін не қылмыстық құқық бұзушылықтардың біреуі ауырлататын мән-жайлар кезінде адам өлтіру немесе терроризм болып табылатын олардың жиынтығы бойынша он екі жылдан аспайтын мерзімге тағайындалуы мүмкін. Онша ауыр

емес қылмыс немесе қазаға ұшыратумен байланысты емес ауырлығы орташа қылмыс жасаған кәмелетке толмағандарға бас бостандығынан айыру тағайындалмайды.

ҚР ҚК 81-бабының 9-бөлігіне сәйкес кәмелетке толмаған сотталғандар бас бостандығынан айыруды кәмелетке толмағандарды ұстауға арналған қылмыстық-атқару жүйесінің орташа қауіпсіз мекемелерінде өтейді.

ҚР ҚК 81-бабының 10-бөлігіне сәйкес сот жазаны орындаушы органға кәмелетке толмаған сотталған адаммен қарым-қатынас кезінде оның жеке басының белгілі бір ерекшеліктерін ескеру туралы нұсқау беруі мүмкін.

Кәмелетке толмаған адамдарға жаза тағайындаудың ерекшеліктері Қылмыстық кодекстің 82-бабында арнайы көрсетілген. Мұнда кәмелетке толмаған адамға жаза тағайындау кезінде, осы Кодекстің 52-бабында көзделген мән-жайлардан басқа, оның өмірі мен тәрбиесінің жағдайлары, психикалық даму деңгейі, жеке басының өзге де ерекшеліктері, сондай-ақ оған жасы жағынан үлкен адамдардың ықпалы ескеріледі. Соған орай ҚР ҚК 82-бабының 2-бөлігінде кәмелетке толмаған жас жеңілдететін мән-жай ретінде, басқа да жеңілдететін және ауырлататын мән-жайлармен жиынтықта ескеріледі.

§3. Кәмелетке толмағандарды қылмыстық жауаптылықтан босату мен тәрбиелік әсері бар мәжбүрлеу шараларын қолданудың ерекшеліктері

ҚР ҚК 83-бабына сәйкес, қылмыстық теріс қылық немесе онша ауыр емес қылмыс жасаған не ауырлығы орташа қылмысты алғаш рет жасаған кәмелетке толмаған адамды, егер оны қылмыстық жауаптылыққа тартпай-ақ түзеуге болады деп белгіленсе, сот қылмыстық

жауаптылықтан босатуы мүмкін. Бұл ретте оған тәрбиелік әсері бар мәжбүрлеу шаралары қолданылуы мүмкін.

Қылмыстық теріс қылық немесе онша ауыр емес немесе ауырлығы орташа қылмыс жасағаны үшін бірінші рет сотталған кәмелетке толмаған адамды, егер оны түзеуге тәрбиелік әсері бар мәжбүрлеу шараларын қолдану арқылы қол жеткізуге болады деп танылса, сот жазадан босатуы мүмкін.

Тәрбиелік әсері бар мәжбүрлеу шаралары болып мыналар саналады:

- 1) ескерту;
- 2) ата-аналарының немесе оларды алмастыратын адамдардың не мамандандырылған мемлекеттік органның қадағалауына беру;
- 3) келтірілген зиянды қалпына келтіру міндетін жүктеу;
- 4) бос уақытын шектеу және кәмелетке толмаған адамның мінез-құлқына ерекше талаптар белгілеу;
- 5) ерекше режимде ұстайтын білім беру ұйымына орналастыру;
- 6) жәбірленушіден кешірім сұрау міндеттемесін жүктеу;
- 7) пробациялық бақылау белгілеу.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі кәмелетке толмағандарға бір мезгілде бірнеше тәрбиелік әсері бар шараларды қолдану мүмкіндігін қарастырады. Өзінің табиғатына қарай тәрбиелік әсері бар шаралар қылмыстық-құқықтық шара болып саналады. Қылмыстық кодекспен белгіленетін болғандықтан ол мемлекеттік шаралардың бір түріне айналады. Оны қолдану деген сөз кәмелетке толмағанды қылмыстық жауаптылықтан немесе жазадан сақтап қалу деген сөз. Бұл шараның жазадан басты айырмашылығы оның соттылығы болмайтындығында. ҚР ҚК 85-бабында осы тәрбиелік әсері бар шаралардың мазмұны толық ашылады. Яғни тәрбиелік мәжбүрлеу шаралары өзінің

табиғаты бойынша қылмыстық-құқықтық шаралар болып табылады. Қылмыстық кодексте көзделгендей, олар мемлекеттік мәжбүрлеу шараларының бір түрі болып табылады. Оларды кәмелетке толмаған адамға қолдану қылмыстық жауаптылықтан немесе жазадан босатуды білдіреді. Бұл шаралардың жазадан басты айырмашылығы – олар соттылыққа әкеп соқпайды.

Кәмелетке толмағанды қадағалауға беру ата-аналарына немесе олардың орнындағы не мамандандырылған мемлекеттік органға тәрбиелік әсер ету және оның мінез-құлқын бақылау жөнінде міндеттер жүктеуден тұрады.

Келтірілген зиянды қалпына келтіру міндеті кәмелетке толмаған адамның мүліктік жағдайын және оның тиісті еңбек дағдысы болуын есепке ала отырып жүктеледі.

Кәмелетке толмаған адамның бос уақытын шектеу және оның жүріс-тұрысына ерекше талаптар белгілеу белгілі бір орындарға баруға, бос уақыттың белгілі бір нысанын, сонымен бірге механикалық көлік құралын басқаруға байланысты нысанын пайдалануға тыйым салуды, тәуліктің белгілі бір уақытынан кейін үйден тыс жерде болуын, мамандандырылған мемлекеттік органның рұқсатынсыз басқа жерлерге баруын шектеуді көздеуі мүмкін. Кәмелетке толмаған адамға білім беру мекемесіне қайта оралу, оқуын жалғастыру немесе аяқтау, не мамандандырылған мемлекеттік органның көмегімен жұмысқа орналасу талабы да қойылуы мүмкін. Әйтседе, бұларды да толық жеткілікті деуге болмайды. Алты айдан екі жылға дейінгі мерзімге арнаулы тәрбие немесе емдеу-тәрбие мекемесіне орналастыруды сот кәмелетке толмай қасақана орташа ауырлықтағы қылмыс жасаған адамға тағайындауы мүмкін. Аталған мекемелерде болу адамның кәмелетке толуына байланысты, сондай-ақ түзеуді қамтамасыз етуші мамандандырылған

мемлекеттік органның қорытындысы негізінде сот кәмелетке толмаған адам өзінің түзелуі үшін бұдан әрі бұл шараны қолдануды қажет етпейді деген тұжырымға келсе, мерзімінен бұрын тоқтатылуы мүмкін. Кәмелеттік жасқа толмағандарға арналған арнаулы тәрбие немесе емдеу-тәрбиелеу мекемесінде болуды Қылмыстық кодекстің 85-бабының 5-бөлігінде көзделген мерзім біткеннен кейін ұзартуға тек кәмелетке толмаған адамның жалпы білім беретін немесе кәсіптік даярлығын аяқтауы қажет болған жағдайда ғана жол беріледі, бірақ ол кәмелетке толғанға дейінгісінен аспауы керек.

Кәмелетке толмаған адамның арнаулы тәрбие және емдеу-тәрбиелеу мекемесінде болуының тәртібі мен ережелері заңдармен белгіленеді.

Кәмелетке толмаған адам келтірілген зиян үшін жәбірленушіден жеке кешірім сұрайды.

Қылмыстық кодекстің пробациялық бақылау 44-бабы 2-бөлігінің ережелеріне сәйкес бір жылға дейінгі мерзімге белгіленеді.

§4. Кәмелетке толмағандарды жазадан босатудың, олардың ескіру мерзімін есептеу мен соттылығын жою мерзімдерінің ерекшеліктері

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі кәмелетке толмағандарды жазаны өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатудың ерекшеліктерін белгілеп және анықтайды. Соған сәйкес 86-бапта көрсетілгендей кәмелетке толмаған жаста қылмыс жасағаны үшін бас бостандығынан айыруға, бас бостандығын шектеуге немесе түзеу жұмыстарына сотталған адамдар, оларда жазаны өтеудің немесе орындаудың белгіленген тәртібін қаскөйлікпен бұзушылық болмаған жағдайда:

1) онша ауыр емес немесе ауырлығы орташа қылмыс үшін сот тағайындаған жаза мерзімінің немесе мөлшерінің кемінде төрттен бірін;

2) ауыр қылмыс үшін сот тағайындаған жаза мерзімінің немесе мөлшерінің кемінде үштен бірін;

3) адам өміріне қолсұғушылықпен ұштаспаған аса ауыр қылмыс үшін сот тағайындаған жаза мерзімінің кемінде жартысын;

4) адам өміріне қолсұғушылықпен ұштасқан аса ауыр қылмыс үшін сот тағайындаған жаза мерзімінің кемінде үштен екісін іс жүзінде өтегеннен немесе орындағаннан кейін шартты түрде мерзімінен бұрын босатылуға жатады.

Кәмелетке толмағандарды жазаны өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатуға, сол ересек қылмыскерлерге қолданылатын соттың адамның өзінің түзелуіне сотпен тағайындалған жазаны толық өтеуі қажет емес деп тапқан шешімі негіз болады. Жазаны өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған кәмелетке толмағандарға жазаны өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатуды тоқтату және жазаның қалған бөлігін өтеу туралы талаптары да қойылады. ҚК 86-бабы, 2-ші бөлігінде көрсетілгендей шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адам пробациялық бақылау мерзімі ішінде абайсызда қылмыс, қасақана қылмыстық теріс қылық немесе қасақана онша ауыр емес қылмыс жасаған жағдайларда, шартты түрде мерзімінен бұрын босатудың күшін жою немесе оны күшінде қалдыру туралы мәселені жаңа қылмыс үшін жаза тағайындау кезінде сот шешеді. Егер сот шартты түрде мерзімінен бұрын босатудың күшін жойса, жаза үкімдердің жиынтығымен жаза тағайындау қағидалары бойынша тағайындалады.

ҚК 86-бабы, 3-ші бөлігінде көрсетілгендей Шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адам

пробациялық бақылау мерзімі ішінде қасақана ауырлығы орташа, ауыр немесе аса ауыр қылмыс жасаған жағдайларда, сот шартты түрде мерзімінен бұрын босатудың күшін жояды және жазаны үкімдердің жиынтығымен жаза тағайындау қағидалары бойынша тағайындайды.

Кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауаптылығы мен жазасының ерекшеліктеріне ескіру мерзімін қысқарту және соттылықты жою да жатады. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 89-бабына сәйкес он сегіз жасқа толғанға дейін қылмыс жасаған адамдар үшін Қылмыстық кодекстің 79-бабында көзделген соттылықты жою мерзімдері қысқартылады және тиісінше:

1) бас бостандығынан айыруға қарағанда жазаның неғұрлым жеңіл түрлерін іс жүзінде өтеуге;

2) онша ауыр емес немесе ауырлығы орташа қылмыс үшін бас бостандығынан айыруды өтегеннен кейін - бір жылға;

3) ауыр қылмыс үшін бас бостандығынан айыруды өтегеннен кейін - екі жылға;

4) аса ауыр қылмыс үшін бас бостандығынан айыруды өтегеннен кейін үш жылға тең болады.

Заң шығарушы адамгершілік қағидаларын сүйене отырып Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 90-бабына сәйкес он сегіз бен жиырма бір жас аралығындағы қылмыс жасаған адамдарға жасаған іс-әрекетінің сипатын және жеке басын ескере отырып, сот айрықша жағдайларда, оларды ерекше режимде ұстайтын білім беру ұйымдарына орналастыруды қоспағанда, VI бөлімнің ережелерін қолдана алады.

1. Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан № 6 «О судебной практике по делам об уголовных правонарушениях»

несовершеннолетних и о вовлечении их в совершение уголовных правонарушений и иных антиобщественных действий» от 11 апреля 2002 г.

2. **Коновалов С.И.** Расследование преступлений против половой неприкосновенности и половой свободы личности, совершенных несовершеннолетними: монография/ Коновалов, С.И.; И.О. Бонда-рева; рец.: Брылев В.И., А.А. Сафонов - М. : Юрлитинформ , 2019. – 185с.

XXII-тарау. Медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шаралары

§1. Медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларының негіздері және мақсаты

Медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шаралары қылмыстық құқықтың өз алдына бөлек институты болып саналады. Медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларының жазамен ұқсастығы шараның да, жазаның да қылмыс жасалғанда қолданылатындығында, сотпен тағайындалып және мәжбүрлеп орындалатындығында. Мұнымен бірге аталған шараның жазадан айырмашылығы, ол қоғамға қауіпті қылмыстық әрекет жасаған адамға мемлекет тарапынан жағымсыз баға бермейді; оны қолданудың құқықтық зардаптары жоқ; өзінің мән-мағынасына қарай ол жазалауды мақсат тұтпайды. Оны қолдану, өзгерту немесе тоқтату ең бастысы қоғамға қауіпті әрекет жасаған адамның психикалық және басқа да ауруларының бар-жоқтығы жөніндегі дәрігерлік көрсетулерге байланысты. Сондай-ақ медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларының психикалық аруларға, маскүнемдерге және нашақорларға қолданылатын адамды психиатриялық есепте тұрмайтындығын куәландыратын; айналысындағыларға қауіп төндіретін психикалық арулары бар адамдарды дереу ауруханаға салатын; асқынған маскүнемдер мен нашақорларды еңбекпен емдеу мекемелеріне орналастырып мәжбүрлеп емдеу мен еңбекпен тәрбиелеу сияқты сырттай қарағанда ұқсас мәжбүрлеу шараларынан да айырмашылықтары бар. Бірақ жоғарыдағы аталған шаралар қауіптілігі бар аурулардың қоғамға қауіпті әрекеттер жасауға себепші болғандығынан емес, қайта солар себеп болмасын деген ниетпен алдын ала қолданылады. Қазақстан

Республикасының қолданыстағы қылмыстық заңы өзінің 91-бабында осы медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолданудың негіздерін қалыптастырады. Сот медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын:

- 1) есі дұрыс емес күйде осы Кодекстің Ерекше бөлігінің баптарында көзделген іс-әрекеттерді жасаған;
- 2) қылмыстық құқық бұзушылық жасағаннан кейін психикасы жаза тағайындау немесе оны орындау мүмкін болмайтындай бұзылған;
- 3) қылмыстық құқық бұзушылық жасаған және есінің дұрыстығы жоққа шығарылмайтын психикасының бұзылуынан зардап шегетін;
- 4) қылмыстық құқық бұзушылық жасаған және психикаға белсенді әсер ететін заттарды тұтынуға байланысты психикалық, мінез-құлықтық бұзылушылықтарынан (ауруларынан) емделуге мұқтаж деп танылған;
- 5) кәмелетке толмағандарға жыныстық тиіспеушілікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылық жасаған он сегіз жастан асқан адамдарға тағайындауы мүмкін.

Көрсетілген медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шаралары психикалық ауытқулар адамның өзіне немесе айналасындағы басқа адамдарға қауіп тудыратын жағдайларда ғана қолданылады. Медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын орындау тәртібі Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексінде және денсаулық сақтау саласындағы заңнамасында айқындалады.

ҚР ҚК 91-бабының 1-4 бөлігінде аталған және өзінің психикалық жағдайы бойынша қауіп келтірмейтін адамдар жөнінде сот бұл адамдарды емдеу немесе Қазақстан Республикасының денсаулық сақтау туралы заңдарында көзделген тәртіппен психиатриялық-неврологиялық мекемелерге жіберу туралы мәселені шешу үшін денсаулық сақтау органдарына қажетті

материалдар жібере алады. Медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолданудың негізі туралы қорытындыны алдын ала тергеу мен соттық қарау барысындағы атап айтқанда, осы адамның жасаған қоғамға қауіпті әрекетін; әрекет жасау кезіндегі жан күйзелісі ауруының бар жоқтығын, бар болса сол ауруының дәрежесі мен сипатын; оған медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолдану қажеттігін бағалай отырып жасауға болады. Медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолданудың негізі қылмыстық-құқықтық санат және ол заңмен қалыптастырылуы тиіс. Мұндай қылмыстық-құқықтық норма бір жағынан қылмыстық заңның кең жүйелілікпен және осындай шараларды қолдану заңдылықтарының кепілін күшейте түсуге қызмет етеді.

Медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолдану негізінде жиынтығы шараны қолдануға жеткілікті болатын, ал ол жоқ болғанда осы шараны қолдануға болмайтын үш элементті бөліп көрсетеді.

Олар - адамның қылмыстық заңда көрсетілген қоғамға қауіпті әрекет немесе қылмыс жасауы; осы адамның психикалық ауруы немесе алкоголизммен немесе нашақорлықпен айналысуы; өзіне немесе айналасындағыларға қауіпті зиян келтіретін психикалық күйдегі адамды емдеудің қажеттігі.

ҚР ҚК 92-бабы медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолданудың мақсатын анықтайды. Онда Қылмыстық кодекстің 91-бабының 1-бөлігінде аталған адамдарды емдеу немесе олардың психикалық жағдайын жақсарту, сондай-ақ олардың Қылмыстық кодекстің Ерекше бөліміндегі баптарда көзделген жаңа әрекеттерді жасауын болғызбау медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолданудың мақсаттары болып табылады.

Психикалық ауруларды емдеу - қоғамды және ауру адамның өзінің жеке басын сақтау сияқты басқа мақсаттармен нәтижеге жететін мейілінше маңызы бар мақсат. Екінші мақсат қоғамға қауіптілігі бар жаңа әрекеттер мен жаңа қылмыстардың алдын алу. Бұл мақсатқа психикалық ауруларды емдеумен бірге оларды қоғамнан оқшауландыру арқылы қол жеткізуге болады. Оның жағымды жағы ауру адамды қоғамнан оқшауландыруда ғана емес, бұрынғы жай-күйін жақсылыққа қарай өзгертуінде. Үшінші мақсат - психикалық ауруларды ең алдымен өзіне зақым келтіруден сақтау. Бұл жерде ауру адамды өзіне өзі қол салудан, денсаулығына зақым келтіруден, сондай-ақ басқа бір үшінші адамның оның өміріне, денсаулығына, жыныстық арына қол сұғушылықтан сақтау туралы сөз болып отыр. Сонымен бірге психикалық аурулардың мүддесін қорғауды кең мағынада түсіне білу керек. Психикалық ауруларға зиян келтіру, мәселен, басқа адамдардың оларды қылмыс жасауда орындаушы немесе қатысушы ретінде пайдалану, олардың күтім-бағымын нашарлату, тұрмыстық жағдайын нашарлату немесе материалдық шығын келтіру арқылы жасалуы мүмкін.

§2. Медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларының түрлері

Қолданыстағы заңға байланысты есі дұрыс емес күйінде қоғамға қауіпті әрекет жасаған немесе осындай әрекетті есі дұрыс, бірақ өзін өзі басқара алмайтын, істеген ісіне есеп бере алмайтын психикалық ауру күйінде жасағандарға сот төмендегідей медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолдануы мүмкін:

1) амбулаториялық мәжбүрлеп байқауды және психиатрда емдеуді;

- 2) жалпы үлгідегі психиатриялық стационарда мәжбүрлеп емдеуді;
- 3) мамандандырылған үлгідегі психиатриялық стационарда мәжбүрлеп емдеуді;
- 4) интенсивті байқайтын мамандандырылған үлгідегі психиатриялық стационарда мәжбүрлеп емдеуді;
- 5) химиялық кастрациялау түрінде мәжбүрлеп емдеуді және сексуалдық зорлық-зомбылыққа бейімділік пен сексуалдық артықшылық беруінің бұзылуын емдеуді тағайындауы мүмкін. (ҚР ҚК 93-бабының 1-бөлігі).

Егер адам өзінің психикалық жай-күйі бойынша психиатриялық стационарға орналастыруды қажет етпесе, осы Кодекстің 91-бабында көзделген негіздер болған кезде амбулаториялық мәжбүрлеп байқау және психиатрда емдеу тағайындалуы мүмкін. Емханалық мәжбүрлеп қадағалау және психиатрдың емдеуі, егер адам өзінің психикалық жай-күйі бойынша психиатриялық стационарға орналастырып емдеуді қажет етпесе (ҚР ҚК 94-бабы). Егер адамның психикасының бұзылу сипаты тек психиатриялық стационарда ғана жүзеге асырыла алатын емдеудің, күтудің, ұстаудың және қадағалаудың шарттарын талап ететін болса, Қылмыстық кодекстің 91-бабында көзделген негіздер болған жағдайда психиатриялық стационарда осындай мәжбүрлеп емдеу тағайындалуы мүмкін. Жалпы үлгідегі психиатриялық стационарда мәжбүрлеп емдеу өзінің психикалық жай-күйі мен жасаған қоғамдық қауіпті әрекетінің сипаты бойынша стационарлық емдеу мен қадағалауды қажет ететін, бірақ интенсивті қадағалауды қажет етпейтін адамға тағайындалуы мүмкін. Мамандандырылған үлгідегі психиатриялық стационарда мәжбүрлеп емдеу өзінің психикалық жай-күйімен жасаған қоғамдық қауіпті әрекетінің сипаты бойынша тұрақты қадағалауды талап ететін адамға тағайындалуы мүмкін. Интенсивті

қадағалайтын мамандандырылған үлгідегі психиатриялық стационарда мәжбүрлеп емдеу психикалық жай-күйі мен жасаған қоғамдық қауіпті әрекетінің сипаты бойынша өзіне немесе басқа адамдарға айрықша қауіпті болған тұрақты және интенсивті қадағалауды талап ететін адамға тағайындалуы мүмкін

Химиялық кастрация түріндегі медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолдану жыныстық бейімділіктің бұзылуынан зардап шегетін адамдарда декомпенсация жағдайын болдырмау мақсатында сот шешімі негізінде жүзеге асырылады. «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» 2009 жылғы 18 қыркүйектегі Қазақстан Республикасының Кодексіне сәйкес Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрінің 2017 жылғы 15 маусымдағы № 423 бұйрығымен «Химиялық кастрацияны қолдану ережелері». 2018 жылғы 1 қаңтардан бастап «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне балалардың құқықтарын қорғау мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының Заңы күшіне енді. Ол Қазақстан үшін жаңа заңнамалық норманы – мәжбүрлі химиялық кастрацияны енгізді.

Химиялық кастрация – сот шешімі негізінде медициналық ұйым жүзеге асыратын жыныстық құмарлықты төмендететін антиандрогенді препаратты қолдану. Химиялық кастрация қылмыстық-атқару жүйесі мекемелерінде жазасын өтеп жатқан кәмелетке толмағандардың жыныстық қол сұғылмаушылыққа қарсы қылмыстық құқық бұзушылық жасаған 18 жастан асқан адамдарға қатысты қолданылады.

Химиялық кастрация рәсімін жүргізу үшін эндокринологтын, урологтын және терапевттің (жалпы практика дәрігерінің) қатысуымен алғашқы медициналық-санитарлық көмек ұйымының дәрігерлік

консультациялық комиссиясы алынған күннен бастап үш жұмыс күні ішінде медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолдану туралы ақпарат және сараптама нәтижелері бойынша антиандрогенді препаратты таңдауды анықтайды.

Антиандрогендік препарат - әсер ету механизмі жыныстық құмарлықтың деңгейін төмендету үшін эндогендік тестостеронның өндірілуін және шығарылуын азайтуға бағытталған дәрі.

§3. Медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларының ұзақтығы және қылмыстық-құқықтық зардаптары

Бұдан бұрын атап өткеніміздей, сот медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын тағайындағанда олардың ұзақтығын белгілемейді. ҚР ҚК 96-бабында оларды ұзарту, өзгерту және тоқтату қарастырылады.

Медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолданудағы ұзартуды, өзгертуді және тоқтатуды психиатр-дәрігерлер комиссиясының қорытындысы негізінде мәжбүрлеп емдеуді жүзеге асыратын мекеме әкімшілігінің ұсынуы бойынша сот белгілейді.

Медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шарасы белгіленген адам сотқа осындай шараны тоқтату туралы немесе өзгерту туралы ұсыныс енгізу үшін негіздердің бар екені жөніндегі мәселені шешу үшін кемінде алты айда бір рет психиатр-дәрігерлер комиссиясында куәландырылып отыруға тиіс.

Медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шарасын қолдануды тоқтату немесе өзгерту үшін негіздер болмаған кезде мәжбүрлеп емдеуді жүзеге асыратын мекеменің әкімшілігі мәжбүрлеп емдеуді ұзарту үшін сотқа қорытынды береді. Мәжбүрлеп емдеуді бірінші ұзарту емдеу басталған кезден бастап алты ай өткеннен

кейін жүргізілуі мүмкін, мәжбүрлеп емдеуді одан кейін ұзарту жыл сайын жүргізіледі. Медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шарасын өзгертуді немесе тоқтатуды адамның психикалық жай-күйі өзгеріп, бұрын тағайындалған шараны қолдану қажет болмай қалған немесе медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шарасын тағайындау қажет болған жағдайда сот жүзеге асырады. Психиатриялық стационарда мәжбүрлеп емдеуді қолдану тоқтатылған жағдайда сот мәжбүрлеп емдеуде болған адам жөнінде қажетті материалдарды оны емдеу немесе психиатриялық-неврологиялық мекемеге жіберу туралы мәселені денсаулық сақтау туралы заңдарда көзделген тәртіппен шешу үшін денсаулық сақтау органдарына беруі мүмкін.

Қылмыстық құқық бұзушылық жасағаннан кейін немесе жазасын өтеу уақытында өзінің әрекеттері үшін өзіне есеп беру немесе оларға ие болу мүмкіндігінен айыратын психикалық аурумен ауырған адамға, егер ескіру мерзімі өтіп кетпесе немесе оны қылмыстық жауаптылық пен жазадан босату үшін негіздер болмаса, ол сауыққаннан кейін сот оған жаза қолдана алады. (ҚР ҚК 97-бабының 1-бөлігі). Психикасының бұзылуы қылмыс жасағаннан кейін басталған адам емделген жағдайда, жаза тағайындау немесе оны орындауды қайта бастау кезінде адамға психиатриялық стационарда мәжбүрлеп емдеу қолданылған уақыт бас бостандығынан айырудың бір күні үшін не қамаққа алудың бір күні үшін психиатриялық стационарда болған бір күн есебімен жаза мерзіміне есептеледі. (ҚР ҚК 97-бабының 2-бөлігі). Жазаның орындауымен жалғасқан мәжбүрлеп емдеуді жүзеге асырудың өзіне тән ерекшеліктері болады. Бұл мәселелер ҚР ҚК 98-бабымен реттеледі. Сөйтіп, Қылмыстық кодекстің 91-бабының 1,3,5-бөлігінде көзделген жағдайларда медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шарасы бас бостандығынан айыру

орнында, ал сотталған адам жөніндегі өзге де жаза түрлері денсаулық сақтау органдарының емханалық психиатриялық көмек көрсететін мекемелерінде орындалады. Сотталған адамның стационарлық емдеуді талап ететін психиатриялық жай-күйі өзгерген кезде сотталған адамды психиатриялық стационарға немесе өзге де емдеу мекемесіне орналастыру.

Қазақстан Республикасының денсаулық сақтау туралы заңдарында көзделген тәртіп пен негіздер бойынша жүргізіледі (ҚР ҚК 91-бабының 1-4 бөлігі). Аталған мекемелерде болған уақыт жазаны өтеу мерзіміне есептеледі. Сотталған адамның аталған мекемелерде одан әрі емделуі қажет болмай қалған кезде көшірме Қазақстан Республикасының денсаулық сақтау туралы заңдарында көзделген тәртіп бойынша жасалады (ҚР ҚК 98-бабының 3-бөлігі).

Жазаны орындауға қосылған медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шарасының қолданылуын тоқтатуды жазаны орындаушы органның ұсынысы бойынша психиатр-дәрігер комиссиясының қорытындысы негізінде сот жүргізеді (ҚР ҚК 95-бабының 4-бөлігі).

Жазаны орындаумен біріктірілген медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шарасының қолданылуын тоқтатуды жазаны орындаушы органның ұсынуы бойынша, психиатр-дәрігерлер комиссиясының қорытындысы негізінде сот жүргізеді (ҚР ҚК 95-бабының 5-бөлігі).

1. Назаренко Г.В. Принудительные меры медицинского характера в уголовном праве: Учеб. пос. – М., 2000.

XXIII-тарау. Шет мемлекеттердің қылмыстық құқығы Жалпы бөлімінің негізгі мәселелері

§1. Ресейдің Федерациясының қылмыстық құқығы

Ресей Федерациясының Қылмыстық құқығы - бұл Ресей Федерациясының Президенті қол қойған Федерация Кеңесі бекіткен, Мемлекеттік Дума федералдық заңдар түрінде қабылданған және белгілі бір принциптерге негізделген өзара байланысты жүйе ретіндегі Ресей құқығының салаларының бірі. Қылмыс жасаған адамдарға қандай қоғамдық қауіпті әрекеттер қылмыс деп танылатынын және қандай жаза түрлері немесе қылмыстық-құқықтық сипаттағы өзге де шаралар қолданылатынын және қандай көлемде қолданылатынын белгілейтін ресми түрде жарияланған және қолданысқа енгізілген құқықтық нормалар¹.

Ресей Федерациясының Қылмыстық кодексі Мемлекеттік Думаның Федеральдық Жиналысымен 1996 жылғы 24 мамырда қабылданған. 1996 жылы 5 маусымда Қылмыстық кодекс бүтіндей және толығымен жаңа, өйткені онда 1960 жылғы кодекстің бірде бір бабы қалған жоқ.

Ресейдің қылмыстық заңнамасының құрылымы ерекше. Қылмыстық кодекс бөлімдерге, ал өз кезегінде тарауларға бөлінген Жалпы және Ерекше бөлімдерден тұрады. Ресей Федерациясының Қылмыстық кодексінің Жалпы бөлімі қылмыстық құқықтың негізгі мәселелері мен ережелерін реттейді, қылмыстық жауаптылықтың негіздері мен принциптерін, қылмыстардың түсінігі мен санаттарын, жазалардың түрлерін және т.б. анықтайды.

¹ Уголовное право России. Часть Общая: Учебн. для вузов / Отв. ред. проф. Л.Л. Кругликов. – М., 2000. С. 1-2.

Ерекше бөлімде қылмыстық құқық бұзушылықтың сипаттамасы берілген. нақты қылмыстарды жасайды және олар үшін жазаларды белгілейді.

2016 жылғы шілдеде Ресей Федерациясының Қылмыстық кодексінде қабылданған жаңалықтар мен бірқатар баптар көп бағытқа ие, олар қылмыстық заңнаманы одан әрі жетілдіруге бағытталған.

Қылмыстық кодекстің 63-бабы (ауырлататын мән-жайлар) бойынша жаңа мән-жайлар енгізілді. Ресей Федерациясының Қылмыстық кодексінің 73 (шартты соттау) әртүрлі тәртіптегі критерийлерді қолданды: қылмыстардың тізімдері, олардың ауырлығына байланысты қылмыстардың санаттары, қайталану түрлері. Ресей Федерациясының Қылмыстық кодексінің Ерекше бөлігінде көзделген қылмыстардың жекелеген түрлері үшін шартты түрде соттауды қолдануға тыйым салу. Ресей Федерациясының Қылмыстық кодексінің 75 (шын өкінуге байланысты қылмыстық жауапкершіліктен босату) шын өкіну түсінігін екі рет атап өтеді. Қылмыстық жауапкершіліктен босатудың жаңа түрі соттық айыппұл салу енгізілді (Ресей Федерациясы Қылмыстық кодексінің 76.2-бабы).

Бұл шараның мазмұны оның қылмыстық жауапкершіліктен босату негізімен тікелей байланысты Ресей Федерациясының Қылмыстық кодексінің 76.2-бабында қарастырылған жаңалықтар. Ресей Федерациясының Қылмыстық кодексінің бірқатар басқа баптары да өзгертілді.

Ресей Федерациясының Қылмыстық кодексінде жеке бап өмір бойына бас бостандығынан айыру түріндегі жазаға арналған. Ол өмірге қол сұғатын аса ауыр қылмыстар, сондай-ақ қоғамдық қауіпсіздікке қарсы жасаған қылмыстары үшін тағайындалуы мүмкін. Санкциясы екі жылдан аспайтын кішігірім ауырлықтағы қылмыс үшін жазаны жеңілдету Жалпы бөлімнің жаңа

институтында кінәлінің шын өкінуі мен жәбірлеушімен татуласуына байланысты жазадан босатумен белгіленген.

§2. Шет елдер қылмыстық құқығының жалпы сипаты

Англияда құқықтың, соның ішінде қылмыстық құқықтың көзі статут (парламенттік заң) мен соттық өнеге (прецедент) болып саналады. Бұл дегеніміз - бірі өзінің заң шығару құзырына ие болса, бірі оны соттық өнегеде қалыптастыру. Қылмыстық кодекстің жоқтығы - ағылшындық қылмыстық құқықтың тарихи ерекшелігі. Ағылшын қылмыстық құқығы - дамыған мемлекеттердің ішіндегі қылмыс ұғымына заңдық анықтама бермейтін жалғыз ғана құқықтық жүйе. Заңгерлердің пікірінше, қылмыстық сипаттағы барлық әрекеттер мен әрекетсіздіктерді қамтитын және қанағаттандыратын ұғым ойлап шығару мүмкін емес. Мейілінше жалпылама анықтама Хэлсбери ағылшын заңдарының түсіндірме жинағында берілген: “Әдетте қылмыс деп қоғамның қауіпсіздігіне және гүлденуіне әсер ететін кеселдер танылады, ал қоғам болса оны басып тастауға мүдделі. Моральдық бұл кесел, яғни мінез-құлық жалпы қоғам мен моральдық рухқа зиянды”. Тәжірибе мен теория қалпы ереженің онсыз қылмыс пен қылмыстық жауаптылық болмайтын объективті (күштеуші) және субъективті (психикалық) деп аталатын екі элементін енгізді. Ағылшын қылмыстық құқығында кінә мен оның түрлеріне заңдық анықтама жоқ. Қазіргі заман заңдылықтары туралы теория мен тәжірибеде кінәнің ниет, абайсыздық, немқұрайлық деген үш түрі ескеріледі. 1871 жылғы 15 мамырдағы қолданыстағы ГФР Қылмыстық кодексі 1987 жылғы 10 наурыздағы редакцияда ГФР қылмыстық құқығының жалғыз қайнар

көзі болмаса да негізгі болып табылады. ГФР ҚК жаңа редакциясында қылмыс пен қылмыстық теріс қылыққа жалпы сипаттама берілмеген. Бұл институттың белгілері ҚК Жалпы бөлімінің бірқатар нормалары мен тарауларына таратылған. Мәселен, бірінші бөлімнің 2-тарауында (“Терминдерге түсіндірме”) былай делінген:

1) қылмыс деп кемінде бір жыл немесе одан да артық бас бостандығынан айыруға болатын заңға қайшы әрекет саналады;

2) қылық деп қысқа мерзімді бас бостандығынан айыруға немесе айыппұл салуға болатын заңға қайшы әрекет саналады;

3) Жалпы бөлімінің ережелерінде қарастырылған ауырлататын немесе жеңілдететін мән-жайлар аса ауыр немесе орташа ауыр жағдайларға әсер етпейді.

Осыдан келіп қылмыс пен қылықтың біріншіден әрекеттің негізділігі, екіншіден құқыққа қайшылығы, үшіншіден бас бостандығынан айыру мен айыппұл салу жолымен жазаланатындығы сияқты үш белгісін шығаруға болады. Кінәнің белгісі не қылмыс пен қылық туралы, не қылмыстық әрекетсіздік туралы сипаттамаларда ескерілмейді. Жалпы ФРГ Қылмыстық кодексінде кінә туралы арнаулы норма жоқ. Оның жекелеген элементтері жайында тек қана 17-параграфта (тыйым салудағы қателік туралы): егер адам құқыққа қайшы әрекет жасап отырғанын түсінбеген болса, онда ол сол қателіктен арыла алмайтын болса ғана кінәлі емес; егер мүмкін болса - жаза жеңілдетілуі мүмкін деген сияқты түсінік беріледі. Мұндай олқылықтың орын алуы адамды тандандырғанымен түбегейлі саналатын герман қылмыстық құқық ғылымына ешқандай нұқсан келтірмейді. Фейербахтың, Белингтің, Биндингтің, Листің тұщымды еңбектерінен бастап оның тереңдігімен және теориялық талдауларының түбіне жететіндігімен жоқтың қасы. Бұл дәстүр осы күнге дейін жалғасып осы

сала бойынша сандаған еңбектер жарық көріп жатыр. Мысалы, белгілі профессорлар Ешектің, Рустың, Вилленстің редакциялауымен 1985 жылы жарық көрген ГФР Қылмыстық кодексінің үш томдық (әрбір томы 100 баспа табақтан асады) түсіндірменің өзі неге тұрады.

§3. Жаза жүйесі және оның түрлері. Шет елдерде қолданыстағы жаза жүйесін дамытудың бағыты

Ағылшын заңдылығында жазаның мақсатын анықтамайды. Заңгерлер жазаның негізгі мақсаты жазалау, әділеттілікті паш ету, қылмыскерді қорқыту мен түзеу және қоғамды қорғау деп санайды. Олардың ойынша, қазіргі заманның құқық туралы саясаты осы мақсаттарды көздеуі тиіс. Жазалау элементі қоғамның қылмысқа төзбеушілігін көрсетуге және тәртіп бұзушыны жазалауға арналады. Әділеттілікті паш ету тұжырымы, бір жағынан жаза қылмысқа сай болуы керек десе, екінші жағынан қылмыс тиісті жазаға ие болуы тиіс дегенге саяды.

Қорқыту адам ендігәрі қылмыс жасамасын деген мақсат тұтып қана қоймайды, ол сонымен бірге шектен шыққан қылмыскерлерге тосқауыл қояды. Сонда да жазалаудың басты мақсаты қоғамды қорғау болып қалады. Осы заманғы ағылшын заңдылығын талдау жазаның бірнеше түрі болатындығын көрсетіп отыр. Қазіргі ағылшын заңнамасын талдау жазаның әртүрлі түрлерін бөліп көрсетуге мүмкіндік береді. Олардың негізгілері-бас бостандығынан айыру және айыппұл. Жалпы ереже бойынша айыппұл (бас бостандығынан айырумен бірге немесе онсыз) соттың қалауы бойынша тағайындалады.

Сот мәртебесі бойынша бас бостандығынан айырудың нақты мерзімі көзделген қылмысқа кінәлі адамға негізгі немесе қосымша санкция ретінде айыппұл

салуы мүмкін; оның мөлшері заңмен белгіленеді. 1982 жылғы қылмыстық Әділет туралы заң айыппұлдардың мөлшерін едәуір арттырды: минимум 50 фунт, жалпы қылмыстар үшін максимум-екі мың фунт. 1965 жылы Англияда өлім жазасы уақытша (5 жылға), ал 1969 жылы біржола жойылды. Ол ресми түрде егемендікке немесе мемлекетке опасыздық жасағаны үшін және зорлық-зомбылықпен байланысты қарақшылық үшін сақталған (1837 жылғы қарақшылық туралы заң бойынша). Бұл ретте өлім жазасын 18 жасқа толмаған адамдарға және жүкті әйелдерге қолдануға болмайды. Бірінші жағдайда ол белгісіз мерзімге бас бостандығынан айырумен ауыстырылады, бірақ өмір бойы емес; екінші жағдайда – өмір бойы.

Соңғы бірнеше онжылдықта опасыздық немесе қарақшылық үшін өлім жазасы іс жүзінде қолданылмады және Ұлыбритания Парламенті мүшелерінің пікірінше, бұл шара болашақта қолданылады деп санауға негіз жоқ. Үкімді нақты орындаумен қатар шартты түрде соттау, шартты түрде босату және үкімді орындауды кейінге қалдыру да бар. Шартты түрде соттаудың бір түрі пробация болып табылады, ол сотталушыға сот белгілеген талаптарды орындаған жағдайда оған еркіндік беруді көздейді. Пробация мерзімі ішінде сотталған адамның мінез-құлқын әлеуметтік қызметкер бақылайды. Көлік жүргізу құқығынан айыру, белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру, белгілі бір мерзім ішінде қоғамның игілігі үшін міндетті жұмыстар қосымша жаза ретінде қолданылуы мүмкін.

Германияның заңында негізгі орынды бас бостандығынан айыру мен айыппұл алады. ФРГ-ның қолданыстағы Қылмыстық кодексінде бас бостандығынан айыру қысқа мерзімді (1 айдан 6 айға дейін), мерзімді (6 ай- дан 15 жылға дейін) және өмір бойына болып белгіленген. Қысқа мерзімді бас

бостандығынан айыру міндетті түрдегі жаза емес. Ол кінәліге немесе құқық бұзушылық әрекеттерімен күрестің әсерлілігін көрсету мақсатында қоданылады (ГФР ҚК §47 сәйкес). Ерекше жағдай болмаса ол айыппұл тағайындаумен ауыстырылады. Мұндағы ең қатаң жаза бас бостандығынан айыру болып саналады. ФРГ Қылмыстық кодексінде айыппұл бас бостандығынан айырумен баламалы. Ерекше бөлімнің санкцияларын талдау, мұндай баламаның бас бостандығынан айыру мерзімі 5 жылдан аспайтын нормаларда кездесетінін көрсетеді. Айыппұл күндік ставка бойынша тағайындалады. Сот сотталушыға мұндай ставканың 5-інен бастап 360-ына дейінгі мөлшерді тағайындауға құқылы (ГФР ҚК §40). Күндік ставканың мөлшері сотталушының күніне орташа есеппен табатын 2-ден 1000 ФРГмаркасына дейінгі таза табысына байланысты. Айыппұлды бөліп-бөліп төлеуге де немесе төлеуді кейінге қалдыруға да болады. Алайда, сотталушы кейінге қалдырылған мерзім тәртібін бұзатын болса, ол тоқтатылады да айыппұлдың төленбеген бөлігі бас бостандығынан айырумен ауыстырылады. (ГФР ҚК §44 сәйкес) жүргізушілік куәлігінен айыру қосымша жазаға жатады. Жекелеген шет мемлекеттердің заңдары қарастыратын жазаның негізі түрлері осындай.

Мазмұны

I-тарау. Қылмыстық құқық ұғымы, міндеті және жүйесі.	
Қылмыстық құқық ғылымы	3
§1. Қылмыстық құқық ұғымы	3
§2. Құқық жүйесіндегі қылмыстық құқықтың алатын орны	5
§3. Қылмыстық құқық ғылымы	7
II-тарау. Қылмыстық құқық қағидалары	9
§1. Қылмыстық құқық қағидалары ұғымы және мәні	9
§2. Қылмыстық құқық қағидаларының жүйесі	10
III-тарау. Қылмыстық жауаптылық және оның негіздері	38
§1. Қылмыстық жауаптылық ұғымы	38
§2. Қылмыстық жауаптылықтың құқықтық жауаптылықтың басқа түрлерінен ерекшелігі	39
§3. Қылмыстық жауаптылық негіздері	40
IV-тарау. Қылмыстық заң	44
§1. Қылмыстық заң ұғымы	44
§2. Қылмыстық заңды жасау мен дамытудың негізгі кезеңдері	49
§3. Қылмыстық заңның құрылысы мен жүйесі	50
§4. Қылмыстық заңның кеңістікте қолданылуы	56
§5. Қылмыстық заңның уақыт бойынша қолданылуы	61
§6. Қылмыстық заңды түсіндіру	64
V-тарау. Қылмыс түсінігі және жіктелуі	69
§1. Қылмыс пен қылмыстық теріс қылықтың мәні мен белгілері	69
§2. Қылмысты жіктеу	74

VI-тарау. Қылмыстық құқықбұзушылық құрамы туралы түсініктуралы түсінік	77
§1. Қылмыстық құқықбұзушылықтың құрамының ұғымы	77
§2. Қылмыс құқық бұзушылық құрамының түрлері	81
§3. Қылмысты саралау ұғымы	84
VII-тарау. Қылмыстық құқықбұзушылық объектісі	86
§1. Қылмыстық құқық бұзушылық объекті ұғымы	86
§2 Қылмыстық құқықбұзушылық объектілерінің түрлері	88
§3. Қылмыстық құқықбұзушылық заты ұғымы	90
VIII-тарау. Қылмыстық құқықбұзушылық объективті жағы	94
§1. Қылмыстық құқықбұзушылық объективті жақ ұғымы мен мәні	94
§2. Қоғамға қауіпті әрекет және әрекетсіздік	96
§3. Тойтарылмайтын күш, күштеп және психикалық мәжбүрлеу	99
§4. Қоғамға қауіпті зардап	100
§5. Себепті байланыс	102
§6. Қылмыстық құқықбұзушылық объективтік жақтың факультативті белгілері	104
IX-тарау. Қылмыстық құқықбұзушылық субъективтік жағы	106
§1. Қылмыстық құқық бұзушылық субъектісі ұғымы	106
§2. Қылмыстық құқықбұзушылық субъектісін сипаттайтын міндетті белгі ретінде белгілі жасқа жету	107
§3. Есі дұрыс еместік ұғымы	109

§4. Қылмыстық құқық бұзушылықтың арнайы субъектісі
ұғымы 115

X-тарау. Қылмыстық құқықбұзушылықтың субъективтік
жағы 117

§1. Қылмыстық құқықбұзушылықтың субъективтік
жағының ұғымы мен мәні 117

§2. Кінә ұғымы және оның нысандары 117

§3. Қасақаналық және оның түрлері 121

§4. Абайсыздық 126

§5. Қылмыстық құқықбұзушылықтың себебі
мен мақсаты 130

§6. Қате және оның мәні 132

XI-тарау. Іс-әрекеттің қылмыстылығын болдырмайтын
мән-жайлар 136

§1 Іс-әрекеттің қылмыстылығын болдырмайтын мән-
жайлар ұғымы және оның түрлері 136

§2. Қажетті қорғану 137

§3. Қол сұғушылық жасаған адамды ұстау кезінде зиян
келтіру 145

§4. Аса қажеттілік 147

§5. Жедел-іздістіру, қарсы барлау іс-шараларын немесе
жасырын тергеу іс-қимылдарын

жүзеге асыру 150

§6. Орынды тәуекел 153

§7. Күштен немесе психикалық мәжбүрлеу 155

§8. Бұйрықты немесе өкімді орындау 157

§9. Құқыққа қайшы әрекетке жатпайтын басқа да мән-
жайлар 160

XII-тарау. Қасақаналықпен жасалған қылмыс
сатылары 164

§1. Қылмыс сатылары ұғымы 164

§2. Қылмысқа дайындалу ұғымы мен түрі 166

§3. Қылмыс жасауға оқталу ұғымы	167
§4. Дайындалу мен оқталудан өз еркімен бас тарту	171

XIII-тарау. Қылмыстық құқық бұзушылыққа сыбайлас қатысу	175
§1. Қылмыстық құқықбұзушылыққа сыбайлас қатысу ұғымы мен мәні	175
§2. Қылмысқа қатысу нысандары және оның қылмысқа қатысушылардың әрекетін саралаудағы маңызы	178
§3. Қылмысқа қатысушылардың түрлері. Ұйымдастырушыны, орындаушыны, айдап салушыны және көмектесушіні сипаттайтын объективті және субъективті белгілер	184
§4. Қылмыстық құқық бұзушылыққа қатысушылардың жауаптылығы	191
§5. Қатысу туралы ілімнің арнайы мәселелері	193
§6. Қылмысқа жанасу	195

XIV-тарау. Қылмыстық құқықбұзушылық көптілігі	199
§1. Көптілік ұғымы	199
§2. Қылмыстық құқық бұзушылықтардың бірнеше рет жасалуы және оның түрлері.	204
§3. Қылмыстық құқықбұзушылық жиынтығы және оның түрлері	206
§4. Қылмыстардың қайталануы (рецидив)	211

XV-тарау. Жаза ұғымы және оның мақсаты	214
§1. Жаза ұғымы және оның белгілері	214
§2. Жазаның мемлекеттік мәжбүрлеудің басқа шараларынан айырмашылығы	215
§3. Жазаның мақсаты	215

XVI-тарау. Жаза жүйесі мен түрлері	221
§1. Жаза жүйесі ұғымы мен мәні	221
§2. Негізгі және қосымша жазалар	222
§3. Айыппұл	224
§4. Түзеу жұмыстары	226
§5. Қоғамдық жұмыстарға тарту	228
§6. Бас бостандығын шектеу	231
§7. Қамаққа алу	233
§8 Бас бостандығынан айыру	235
§9. Мүлікті тәркілеу	242
§10. Арнаулы, әскери немесе құрметті атақтан, сыныптық шеннен, дипломатиялық дәрежеден, біліктілік сыныбынан және мемлекеттік наградалардан айыру	244
§11. Белгілі бір лауазымды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру	245
§12. Қазақстан Республикасының азаматтығынан айыру	247
§13. Шетелдікті немесе азаматтығы жоқ адамды Қазақстан Республикасының шегінен тысқары жерге шығарып жіберу	248
XVII-тарау. Жаза тағайындау	251
§1. Жаза тағайындаудың жалпы негіздері	251
§2. Қылмыстық жауаптылық пен жазаны жеңілдететін мән-жайлар	257
§3. Қылмыстық жауаптылық пен жазаны ауырлататын мән-жайлар	265
§4. Белгілі бір қылмыстық құқық бұзушылық үшін көзделген жазадан гөрі неғұрлым жеңіл жаза тағайындау	275
§5. Аяқталмаған қылмыс үшін жаза тағайындау	279
§6. Сыбайлас қатысып жасалған қылмыс үшін жаза тағайындау	280

§7. Қылмыстың жиынтығы бойынша жаза тағайындау	282
§8. Қылмыстардың қайталануы жағдайында тағайындау	286
§9. Үкімдердің жиынтығы бойынша жаза тағайындау	288
§10. Жаза мерзімдерін есептеу және жазаны есепке алу	291
§11. Шартты түрде соттау	294
XVIII-тарау. Қылмыстық жауаптылықтан босату	299
§1. Қылмыстық жауаптылықтан босату ұғымы және оның түрлері	299
§2. Шын өкінуіне байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату	301
§3. Қажетті қорғану шегінен асқан кезде қылмыстық жауаптылықтан босату	302
§4. Процестік келісімнің талаптары орындалған кезде қылмыстық жауаптылықтан босату	303
§5. Кінәні мойындау және заңсыз иемденілген активтерді қайтару туралы процестік келісімнің шарттарын орындаған кезде қылмыстық жауаптылықтан босату	304
§5. Татуласуға байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату	305
§7. Жағдайдың өзгеруіне байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату	307
§8. Ескіру мерзімінің өтуіне байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату	310
XIX-тарау. Жазадан босату	313
§1. Жазадан босату ұғымы және оның түрлері	313
§2. Кепілгерлік белгілей отырып, жазадан босату	315

§3. Жазаны өтеуден мезімінен бұрын шартты түрде босату	317
§4. Жазаның өтелмеген бөлігін неғұрлым жеңіл жаза түрімен ауыстыру не тағайындалған жаза мерзімін қысқарту	321
§5. Жүкті әйелдердің және жас балалары бар әйелдердің, жас балаларын жалғыз өзі тәрбиелеп отырған еркектердің жазаны өтеуін кейінге қалдыру	323
§6. Ауруына байланысты жазадан босату немесе жазаны өтеуді кейінге қалдыру	325
§7. Ауыр мән-жайлардың тоғысуы салдарынан жазадан босату және жазаны өтеуді кейінге қалдыру	326
§8. Айыптау үкімінің ескіру мерзімінің өтуіне байланысты жазаны өтеуден босату	327

XX-тарау. Рақымшылық, кешірім жасау жасау, соттылық.	330
§1. Рақымшылық және кешірім жасау	330
§2. Соттылық	334

XXI-тарау. Кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауаптылығы	339
§1. Камелетке толмағандар жасаған қылмыстық құқықбұзушылықтың сипаты және олардың қылмыстық жауаптылық шарттары	339
§2. Камелетке толмағандарға тағайындалатын жаза түрлері	341
§3. Кәмелетке толмағандарды қылмыстық жауаптылықтан босату мен тәрбиелік әсері бар мәжбүрлеу шараларын қолданудың ерекшеліктері	343
§4. Кәмелетке толмағандарды жазадан босатудың, олардың ескіру мерзімін есептеу мен соттылығын жою мерзімдерінің ерекшеліктері	346

XXII-тарау. Медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шаралары	350
§1. Медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларының негіздері және мақсаты	350
§2. Медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларының түрлері	353
§3. Медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларының ұзақтығы және қылмыстық - құқықтық зардаптары	356
XXIII-тарау. Шет мемлекеттердің қылмыстық құқығы	
Жалпы бөлімінің негізгі мәселелері	359
§1. Ресейдің Федерациясының қылмыстық құқығы	359
§2. Шет елдер қылмыстық құқығының жалпы сипаты	361
§3. Жаза жүйесі және оның түрлері. Шет елдерде қолданыстағы жаза жүйесін дамытудың бағыты	363

Жүнісов Б.Ж.
Қазақстан Республикасының қылмыстық құқығы
Жалпы бөлім

ISBN 978-601-7493-88-2

Редактор Рахимова А.Н.
Технический редактор Рахимова А.Н.

Пішімі 60x84. 1/16. Көлемі 23,375 б.т
Таралым 500 дана.

«Кент» LTD ЖШС, «Досжан» баспаханасында
басып шығарылды.
Қарағанды қаласы, Пичугин көшесі, 259.